

SABRANA DJELA IVE ANDRIĆA

REDAKCIJSKI ODBOR

*Josip Vidmar, Grigor Vitez,
Petar Džadžić, Mubarem Pervić*

PRIREDILI

Petar Džadžić, Mubarem Pervić

IZDAVAČI

MLADOST - Zagreb, PROSVETA - Beograd,
SVJETLOST - Sarajevo, DRŽAVNA ZALOŽBA SLOVENIJE - Ljubljana

SABRANA DJELA — KNJIGA DEVETA

IVO ANDRIĆ

DECA

(pripovetke)

ZAGREB

1963

DECA

KULA

— Lazare, crni sine!

U toj rečenici zatvorena je cela ta kula, sa igrama, doživljajima i iskustvima njegovih dečaćkih godina. Tim rečima dočekivala ga je majka kad bi se, posle dugih i raznovrsnih igara u kuli, vraćao kući gde su ga, uz ohladneo ručak, čekale uvek majčine grdnje a ponekad i očeve batine.

Kulom su dečaci zvali staru tursku barutanu, sazidanu nekad u vlažnoj udolini na kraj varoši. U to vreme ona je bila već odavno napuštena, sva u ruševinama, zarasla spolja i iznutra u šiprag i korov. Okrugla građevina bila je opasana dvostrukim kamenim zidom. Vetrovi, kiše, snegovi, ljudi i žitinja uništavali su i raznosili sve što nije od kamena, pa i ti kameni zidovi osipali su se i nestajali, samo teže i sporije. Krov je na sredini odavno provaljen i sve se više ruši. Ostala je samo još pokoja hrastova greda, užlebljena u same zidove koji su sačinjavali dva koncentrična kruga. Između tih zidova razmak nije bio ni dva puna koraka. A sre-

dišna prostorija, koju su oba zida obuhvatala i u kojoj su nekad ležali barut i municija, bila je sada zakrčena gomilom polomljenog crepa i drveta. Iz tog krša klijala je divlja trava i rastli čkalj i repuh. U visini se, umesto krova, videlo svetlo nebo. Nešto malo od srušenog krova zadržalo se samo po ivici kule, iznad onog uskog kružnog hodnika između dva zida; zbog toga je u njemu i usred dana vladala polutama, a mestimično i potpun mrak, u kome su se gnezdili slepi miševi. Nešto svetlije bilo je samo u blizini ulaza koji je zjapio otvoren, jer su oba krila velike drvene kapije davno nestala. Tako je u kulu ulazila stoka, čobani su u njoj ložili vatru, a za prolećnih i letnjih meseci služila je kao stalno igralište gradskoj deci.

U toj sumračnoj kuli, u kojoj je sve bilo trošno i ruševno, memljivo i nečisto, klizavo od vlage, mahovine i blede trave koja ne viđa sunca, dečaci su provodili duge, svetle i lepe sate, doživljavajući samo retko i tamne trenutke koje i najlepša igra ponekad donosi. I Lazar uvek sa njima. Za njega se vreme od ranog proleća do kasne jeseni delilo na dva nejednaka dela. Na jednoj strani varoš sa građanima i čaršijom, sa školom, kućom i porodicom, a na drugoj — kula. Ceo život onog prvog sveta bio je njemu i njegovim drugovima dosadan, izgledao nevažan i nestvaran, a pravi, glavni, istinski svet — bila je kula sa igrom i doživljajima koje samo igra daje, i samo u detinjstvu, u doba kad se živi životom svojih želja i tako doživljava sve što

se želi. A najdublje dečačke želje, nošene maštom i nezadržljivim snagama tela koje se razvija i raste, biraju često za svoje poprište zabačena, napuštena mesta i ruševine.

Ponajčešće su se igrali rata, podeljeni na Srbe i Turke, ili prosto na *naše* i *vaše*, naoružani drvenim mačevima, i štitovima i šlemovima od lima i kartona. Jedna vojska bi se ispela na ivicu zida i tu se utvrdila i sakrila pod iskrzanim ostacima krova, a druga bi nastojala da otkrije neprijatelja, da se uspuže uza zid i svojom vikom »izbaci« skrivenog protivnika iz njegovog položaja. A kad bi im to pošlo za rukom, onda bi svi zajedno poskakali u kulu i tu se nastavljala borba, koja je u stvari bila bučna jurnjava po mračnom uskom hodniku između dva zida koji uokrug opasuju kulu.

U tim bojama dečaci su napadali i branili se vikom i trkom, manevarskim opkoljavanjem i ubijanjem koje nije bolelo. Stvarni sudari i udarci bili su izuzetak i retkost. Pa ipak, po takvom jednom izuzetku Lazar je i pamtio svoje ratovanje u kuli, i samo po njemu.

To sećanje on neće moći, čini mu se, potpuno izbrisati dok god nosi svoje dve ruke i deset prstiju na njima. U jednom takvom boju njegovi su hteli da prevare i iznenade neprijatelja, i da ga napadnu s boka. Oni su malo podalje od protivničkog položaja, na mračnom mestu koje je izgledalo nebranjeno, počeli da se penju uza zid. Lazara su isturili

među prve. S naporom se hvatao za malo jače ispupčena mesta u zidu, i uzdržana daha napredovao polako. A kad je stigao na vrh i uhvatio se sa obe ruke za gredu na ivici zida, odjednom je iskrsnuo dotle pritajen neprijateljski vojnik i stao da izmahuje i mlati drvenim mačem. Onako iznenađen i zbunjen, i sam uplašen, u polutami, on nije mogao ni da odmeri udarce ni da jasno vidi mesto po kom bije. Tako je nekoliko puta uzastopce udario Lazara po grčevito stegnutim prstima, udario ga teško i dušmanski kako se nikad ne udara u ovim njihovim bojevima, u kojima su zanos i slava zaistinski, a udarci blagi i simbolični.

I, to je bolelo, bolelo strahovito, iznad svakog očekivanja. Neslućeno, neshvatljivo ognjeno polje bola otvaralo se pred Lazarom, i u tom ognju u tren oka su izgorele sve reči i svi pojmovi sa kojima je dosad živeo i sa kojima je malopre veselo krenuo u divnu i bezazlenu bitku. Taj plamen koji je, polazeći od prstiju, obuhvatio celo njegovo telo — to je rat; a taj nevidljivi što bije bez prestanka i milosrđa — to je neprijatelj. Pravi rat i pravi neprijatelj. U tom naglom otkriću bila je veća i teža polovina njegovog bola. Iznenađen, prevaren, zgađen, urlao je iz svega grla, bacakao se i grčio kao crv, ali nije imao snage da se jednim pokretom tela vine na zid, ni smelosti da pusti gredu i padne sa visine dole, na oštro i ljigavo kamenje. To je rat, sa ranama, bolom i, valjda, umiranjem.

Spasli su ga drugovi koji su stigli da se uspnu i oteraju neprijateljskog vojnika, a njega da izvuku na zid.

Posle je sedeo kraj potoka, koji protiče pored kule, i čutke dugo kvasio natekle prste u hladnoj vodi, čudeći se da je živ i čitav prošao kroz onaj oganj što se zove rat, da još diše i gleda oko sebe. A disao je teško i gledao mutno.

Bilo je i drugih iskušenja i saznanja.

Lako je bilo jurišati uskim mračnim prostorom između dva zida, uz zaglušnu ratničku viku i njen višestruk odjek, mašući drvenom sabljom u desnoj ruci i visoko držeći zamišljeni barjak u levoj. Oko tebe »tvoji« a negde pred tobom još nevidljiva protivnička vojska, i ona sastavljena od drugova koji su kao i ti: vole igru, ali redovno niti daju niti primaju istinske udarce. Od zanosa ne znaš gde nogama staješ na zemlju. Sve je to i veselo i lako. Ali teško je bilo sam proći tim istim mračnim krugom, bez pratnje, bez trke i urnebes. Lazar je i to probao.

Jednog dana kad nikog živa još nije bilo kraj kule, stegnuo je zube i krenuo. U početku, dok je još dopirala svetlost od vrata, išao je mirno, ali čim je ušao u zavijutak, gde je bilo gotovo sasvim mračno, hrabrost ga je napustila. Izgledalo mu je da se odjednom i bez prelaza našao u tuđem, opasnom svetu, da je već odavno daleko od svega što

mu je blisko i poznato. I nehotice je počeo da trči. Već s prvim koracima njegov trk se pretvorio u bežanje. Bežao je — napred. Ni sablje ni barjaka, ni drugova oko njega, ni stvarnog »neprijatelja« pred njim, samo tama, zidovi i teskoba, zadah svakojakog izmeta, truleži i vlage, i — strah, bezrazložni, svemoćni strah, koji ga zasipa hladnom jezom po leđima. Javljalo se i kajanje, i prekori samom sebi što je krenuo na taj luđi i nepotrebnii put. Posrtao je i oklizivao se, udarao laktovima levo i desno o zidove, ali je trčao dalje. Taj mračni kružni hodnik, koji je toliko puta prešao sa drugovima, sad mu je izgledao strahovit i beskonačan. Imao je potrebu da vikne ne bi li uplašio svoj strah ili, možda, dozvao nekog od drugova. I počeo je da doziva u pomoć, ali je i sam osećao da njegov glas (ako glasa ima!) niko neće čuti. Trčao je ipak dalje, zaboravljajući trenutak i mesto ulaska u tamu i pitajući se jednako da li taj hodnik ima još onaj isti poznati, savršeni i blagosloveni oblik pravilnog kruga u kom svaki korak napred mora da vodi ka polaznoj tački, ka izlazu, ili se, kako mu njegov strah stalno došaptava, odjednom pretvorio u neke bezumno isprepletene krivine i spirale koje i nemaju kraja ni ishoda, i u kojima ga negde čeka sigurna, grozna smrt od straha, iscrpenosti i beznađa.

Sve to nije trajalo više od dva-tri minuta, ali je izgledalo kao nepodnošljiva večnost. Lazar nije odmah poverovao svojim očima kad se pred njim nejasno zabelela, prvo kao nada a zatim kao izve-

snost, mutna svetlost dana, koja je nadirala kroz uvek otvorena vrata na kuli. Uhvatio se za kameniti dovratnik kao za spasonosnu obalu, a zatim se spustio na izlizan prag, da odahne i da se pribere. Srećom, nikog još nije bilo tu. Teško dišući i jednako podrhtavajući, pitao se šta je to sa njim bilo. Čega se uplašio i pred čim je bežao? Zašto je uopšte preduzimao tu »probu«? Nije nalazio odgovora, a nije ga dugo ni tražio. Glavno je da mračni krug nije bez kraja. Divno je da, posle svega, sedi opet tu, na svetlosti i poznatom mestu. Nije mu žao što se »oprobao«, iako oseća da ispit nije sjajno položio, ali je siguran da probu ne bi nikad više ponovio. Isto kao što je rešen da o svemu ovom nipošto ne govori. Nikad, nikom, ništa!

I još nešto.

Jednom, dok su se u kružnom hodniku, nedaleko od izlaznih vrata, nešto prepirali posle zamorne igre, u polutama je neočekivano iskrsla svetla glava jedne devojčice. Neki su je poznali i zovnuli po imenu. Zvala se Smiljka. Kuća joj je bila sirotinjska, na periferiji grada a blizu kule. Oklevajući, učinila je još nekoliko koraka prema dečacima, i stala. U ruci je držala prut.

U igrama u kuli i oko nje nisu nikad učestvovalе devojčice. Sad se u vlažnom sumraku među zidovima pojavila ova Smiljka kao stvorenje sa drugog sveta. Nepomična, ona je više neodlučno nego upla-

šeno prelazila preko njih pogledom svojih velikih plavih očiju. Moglo joj je biti sedam-osam godina, ali je bila snažna u otešjaloj i izbledelej haljinici, pri dnu iskrzanoj. Čvrsto je stajala na bosim, izgrebanim i preplanulim nogama, koje su bile punačke i teške kao noge u mladog šteneta. Promrmljala je nekoliko reči iz kojih se moglo razabrati da traži izgublenu kozu.

Ne zna se dokle bi svi stajali tako zbunjeni i nepomični da najstariji i najsnažniji među dečacima, neki Đorđije, nije odlučnim pokretom prokrčio sebi put i ustremio se na devojčicu kao kobac na pile. Ali kad je bio pored nje, zaustavio se odjednom.

— A zašto si izgubila?

Govorio je neprirodnim glasom i otezao slogove, zbunjen, ne znajući pravo šta treba da kaže ili učini. Da bi prikrio zabunu, povisio je glas i poštrio ton.

— Zašto? Gdje ti je koza? A!

To je zvučalo i neprijatno i lažno. Izgledalo je kao da mu se reči lepe jedna za drugu. Bilo je očigledno da njemu nije ni do koze ni do gubitka. Jače od njegovog izmenjenog i odjednom promuklog glasa osećala se tišina koju je polutama pojačavala.

U toj mučnoj tišini, devojčica je, oborenih očiju, šarala prutom po zemlji. Tada je Đorđije nesigurno pružio desnu ruku put njenog plavog temena. Sve su oči bile uprte u njega. Lazar je osećao kako mu srce bije jako. Mislio je živo, ali mutno i neodre-

đeno. U stvari, on se samo sa strahom pitao šta će to sada biti. Hoće li je udariti ili pomilovati? I kako? Ili će se desiti ono nešto — on sam ne zna šta! — što se, po njegovom nejasnom saznanju, dešava između žena i muškaraca, a čemu on ne zna imena i ne sme i ne ume da zamisli oblik. Činilo mu se da je rešenje svih tih pitanja kod Đorđija, kojeg nikad nije voleo, koji mu je i sada odvratan, ali koji mu odjednom izgleda i veći i mnogo stariji, nekako uzvišen, dostojan i žaljenja i divljenja. Devojkica je, bez straha i uzbuđenja, šarala prutom po zemlji, kao da mirno i ravnodušno čeka odluku.

Tešku i nepriličnu tišinu od iščekivanja, oklevanja i strepnje razbio je uzbuđen glas žene koju nisu još bili videli, ali koja im se približavala između zavojitih zidova, dozivajući jednako Smiljku po imenu. Već u idućem trenu pred njih je izbila majka plave devojkice, mršava i uzbuđena žena zasukanih rukava. Ona je tražila i devojčicu i kozu. Odmah je raspršila dečake i jurnula na dete.

— Zar se tu čuvaju koze, nesrećo nesretna! — ženin glas je jako podrhtavao. (Od gneva? Od radosti? Lazar to nije mogao da razabere.)

Uhvatila je silovito devojčicu za ruku i povukla je ka izlazu, a iz druge joj otela prut i njime pripretila dečacima koji su se, postidjeni i uplašeni, razbežali na obe strane uskog hodnika. Jedini je Đorđije odstupao polako, kao da se teško budi, i mrmljajući nešto nerazumljivo.

I taj kratki i nejasni prizor pamtio je Lazar još dugo, isto kao i one bolne udarce po prstima, kao i ono izbezumljeno trčanje kroz tamni hodnik.

* *
*

Stara kula tamo u gradu Lazarovog detinjstva srušena je odavno dokraja i sravnjena sa zemljom; na njenom mestu zeleni se gradski park sa stazama, klupama i već visokim drvećem; mnogi doživljaji vezani za nju izbledeli su s godinama prilično. Samo pokatkad iskrasne i oživi pojedini prizor koji se, upravo po onom što je u njemu bilo neizrečeno i neshvatljivo, zadržao negde u pamćenju. I to biva retko, i uvek ćudljivo i neredovno, bez veze sa njegovim životom zrelog čoveka. Nekad u snu, nekad u muzici, a ponekad usred bela dana, u trenucima kad se nalazi, bar naizgled, podjednako daleko i od sna i od muzike.

U ZAVADI SA SVETOM

Bio je u trećem razredu osnovne škole kad je nešto naučio o tom. A naučio je slučajno. Pod venjakom je, jedne majske nedelje posle podne, sedelo društvo i razgovaralo uz vino i meze. Dečak se, neprimećen, uvukao u staru razgranatu lozu i tu je sedeo na debeloj savijenoj grani, pokriven lišćem.

Imao je običaj da prisluškuje kad tako stariji razgovaraju; ne zbog onog što govore, jer od toga nije mnogo razumevao, nego zbog njihovog ponašanja i načina na koji govore. Nesposoban da prati njihov razgovor, on ih je posmatrao i pri tom mislio svoje misli i stvarao svoje zaključke.

Ti odrasli, brkati ljudi svake nedelje sede tako sa njegovim ocem u senci venjaka i s vremena na vreme kucaju se čašama u kojima je belo vino, govore glasno, upadaju jedan drugom u reč i, zajapureni, udaraju dlanom o sto. On ih nije voleo, jer ih nije volela ni majka, koja je ocu često prigovarala zbog tih sedenja i velikh troškova koje izazivaju. A bili su mu i tuđi i nerazumljivi. Njemu se

činilo da oni ne govore tako glasno i živo i ne izmahuju rukama zbog toga što im je to prijatno i što tako hoće, nego što ne mogu drukčije, jer im je to kao neki zadatak, i što tako moraju da čine. On ih je žalio zbog sadržine tih razgovora, jer nikad nisu razgovarali o lepim i zanimljivim stvarima kao što tako hoće, nego što ne mogu drukčije, jer im o cenama i robi, o kupovini i prodaji, o njemu nepoznatim ljudima i njihovim nerazumljivim postupcima i odnosima. Pa i pored svega toga, taj svet odraslih njega je privlačio, jer mu se činilo da tu i jeste njegovo mesto, a da samo po nekoj nepravdi sedi ovako neviđen, u lišću, na tvrdoj lozovoj grani.

Te nedelje, dok je tako sakriven opet slušao glasno društvo svoga oca, došao je razgovor na nekog čoveka koji se zove Nikola i koji ne može da dobije posla ni zarade. Neko je tada rekao: »Neće lako ni dobiti, jer on je sumnjiv.« Poslednja reč bila je izgovorena prigušeno, ali sa jakim naglaskom. Posle nje kao da nije imalo šta više da se kaže. Sva su lica odjednom odrvenila; nastupila je neka neprirodna tišina u kojoj se čulo zbunjeno kašljucanje, ali samo za trenutak. A onda su svi stali da govore o nečem drugom, da se smeju, kao da žele da svojim besmislenim, usiljeno veselim povicima rastečaju tu neprijatnu tišinu.

Lazar je pratio sve to, ali sva njegova pažnja ostala je kod reči »sumnjiv«. Nije znao šta bi to moglo da znači ni šta se s tim Nikolom dešava, ali nejasno je naslućivao da mora biti nešto vrlo teško,

i da zbog toga ljudi tako malo govore i tako neobično ćute o njemu.

»Sumnjiv!« Sam ne zna zašto, ali tu reč nije mogao da zaboravi. Što je više napredovao u školi i što su se više otvarali pred njim neki vidici, to se sve češće pitao kakvo je pravo značenje te reči, kakav mora da je čovek na kog se ona odnosi, kako živi i kako se drugi ljudi ponašaju prema njemu. Prolazile su mu glavom svakojake slutnje i predstave, i on se trudio da od njih stvori sebi sliku toga čoveka i njegovog života. Ali stalno ga je mučila želja da o njemu sazna i nešto više od svojih nejasnih naslućivanja, nešto stvarno. Raspitivao je o tom i drugove u školi i tetku Milu, koja je volela da sa njim razgovara o svetu i životu, i često mu kazivala stvari koje od odraslih nije mogao da čuje i koje su ga bacale u duboku zamišljenost. Ali posle svih raspitivanja, on nije znao o tom čoveku ni približno onoliko koliko je želeo da zna.

Sa drugovima stvar nije išla nikako. Na njegova raspitivanja, ko je, šta je i kakav je sumnjivi čovek, oni su skretali govor na ono što njih u tom trenutku najviše zanima. Jedan je pričao o avetima i vukodlacima, drugi je lagao da je imao bicikl kakav niko u varoši nema i da je na tom biciklu mogao da stigne najbržeg konja, treći je tvrdio da je njegov tata tako jak da može jednom rukom savladati svakog čoveka, pa i tog Sumnjivog.

Sve je to sad odbijalo Lazara, jer njega je zanimalo samo taj nepoznati, živ čovek sa svojom istin-

skom nevoljom, a ne ova nestvarna maštanja i lagarije. Sve mu je to odjednom izgledalo nedostojno i uvredljivo.

Tetka Mila, koja je inače umela tako lepo da priča, bila je u ovom slučaju škrta na rečima i uzdržljiva. Na sva njegova navaljivanja, ona mu je ponavljala jedno isto. To je čovek koji je rekao neku zabranjenu reč, nešto što se ne govori, i zbog toga je tamo negde odakle se upravlja ljudima i njihovim sudbinama, kod kotarskog predstojnika, uveden u spisak sumnjivih. Od tog trena njega nadziru i prate u svim njegovim postupcima. I... i, eto, ukratko: nije dobro i nije lako takvim ljudima. Uostalom, o tom ne treba ni misliti ni razgovarati.

To je bilo sve što je u prvi mah mogao da čuje od tetke. (Očigledno, nju nisu zanimale takve stvari i nije o njima mnogo ni znala ni volela da govori.) To je bilo malo, ali dovoljno da njegovu radoznalost održi budnom. Iz glave mu nije izlazilo ono što je čuo. Sumnjiv! O tome je mislio kod kuće, na ulici, u školi. Nedeljom, dok bi slušao vinom zagrejane građane koji su pili i grajali pod njihovim venjekom, on je zamišljao kako može da izgleda taj život pod sumnjom. I sve mu se činilo da to mora da je naličje ovog običnog života, neki njemu nepoznat svet iz kog, on to dobro oseća, veju neizvesnost, strah i — čudna privlačnost. Sumnjiv! Prema svemu onom što je načuo, zamišljao je da to mora biti nekako ovako: čovek živi, jede, pije, spava, ide ulicama i svršava poslove, u svemu izgleda kao i osta-

li. Izgleda, ali nije, nego je izdvojen, prokažen, i već kao osuđen, I to zna svak, i on sam i oni među kojima se kreće. I pozdrave se ljudi sa njim, nemo, u prolazu, ali se niko ne zadržava, niko mu ne odlazi i niko ga ne zove, osim ako baš ne može drukčije.

U tim mislima prolazili su letnji meseci. Lazar je završio treći razred, proveo raspust na selu, vratio se i upisao u četvrti, ali nije prestao da razmišlja i raspituje o nepoznatom čoveku. Najposle je, jednog sunčanog dana, početkom oktobra meseca, uspeo da vidi toga Nikolu koji živi pod sumnjom.

Bio je riđ, malko boginjav, imao je modre oči sa dugim, gotovo belim trepavicama. Od tih trepavica izgledalo je kao da mu u očima lebdi osmejak. Ode lo na njemu, kao kod većine malih majstora, pola narodno, pola »švapsko«. I ništa više, i ništa značajnije ni zanimljivije.

Lazar je bio razočaran običnim i bezazlenim izgledom toga čoveka. Trebalo se odreći slike koju je sebi stvorio o sumnjivom čoveku i svih onih uzbudljivih maštanja kojima se toliko vremena osećao vezan za njega, ali njemu su njegove unutarnje slutnje i strepnje bile bliže i draže od ovog što se vidi na suncu oktobarskog dana u čaršiji. I on se tešio: smeška se čovek i nastoji da izgleda neupadljiv i bezbrižan, ne bi li tako obmanuo sve oko sebe. Mora tako da čini, za nevolju mu je. Najposle, nije važan ni taj Nikola ni njegov izgled; glavno je svet kome on pripada. — I opet se vraćao svojim maštanjima.

Prošlo je još nekoliko nedelja. Ni o tom Nikoli ni o toj vrsti ljudi nije mogao da sazna ništa više. Svi kojima bi se obratio sa pitanjima, oštro su ili šaljivo odbijali da govore o tom sa njim. Ali on je i dalje raspitivao i hvatao tu i tamo poneku reč. Pa čak i iz nestrpljivog odbijanja, i iz njihovog ćutanja, on je, kako mu se činilo, saznavao ponešto. To nije bilo jasno ni određeno, ali dovoljno da ga podstakne na dalje razmišljanje o Nikoli i ljudima njegovog kova. Tako ga je svaki dan, i protiv njegove volje, gurao u pravcu toga nepoznatog i opasnog sveta: legne uveče i zaspi tvrdo, a kad se probudi ujutro, on vidi da mu se još malo približio, i oseća da će pre ili posle morati ući u nj, i da se u stvari samo za to i sprema.

Spremao se dosta dugo. Najposle je, negde u početku novembra, izabrao dan; i to jednu sredu posle podne, kad nema škole. Povukao se u »veliku sobu« koja je bila sva zastrta, naročito nameštena, i služila samo za primanje poseta. U toj sobi on je i ranije provodio izuzetne i svečane trenutke. Tu je čitao ili maštao nad otvorenom knjigom, ili šetao gore-dole pevajući ili razgovarajući glasno sa zamišljenim ličnostima.

Sad je ušao, ćutljiv i mrk, u tu sobu, razmaknuo zavese na oba prozora i bacio oprezan pogled na ulicu. Sporo i nekako jezivo svečano prolazili su ljudi od kojih je on većinu poznavao. Prošao je gradski veterinar, pa upravitelj njegove škole, strog i mrgodan dugajlija, pa Boško Policija (baš je do-

bro da je i on tu!), pa još neki građani, među kojima je bilo i onih koji nedeljom dolaze njegovom ocu u goste. A dečaku se činilo da oni ne zamiču iza ugla, nego se zaustavljaju i okupljaju tu ispod njegovih prozora, da bi tu bili i kao svedoci i kao sudije onog što će se sada desiti.

Povukao se malo, seo na sećiju i još jednom u mislima premerio put koji je nameravao da pređe, odmerio skok na koji se spremio. Bio je načisto sam sa sobom. On je voljan i rešen da danas, ovde, izgovori tu sudbonosnu reč »koja se ne kazuje« i koja onog ko se usudi da je izrekne baca odmah i zauvek u svet sumnjivih i prokaženih. Na žalost, on ne zna ni sada kako ta reč glasi. Nigde i nikako nije mogao to saznati! Ali on se odlučio za nju, za nju i za sve nepoznate posledice koje ona povlači za sobom. Neće više da čeka, nego će samom tom svojom rešenošću da se prebaci u taj tamni svet koji ga već odavno tako privlači. A reč će stvarno izgovoriti naknadno, onda kad je bude saznao. Glavno je želja i odluka.

Skočio je sa sedišta. Tišina kroz koju se sada kretao bila je nova i dotle nepoznata; činilo se da ona ima neku svoju, osetnu, gustoću i težinu. Stao je raskoračen nasred sobe, okrenuo se prozorima iza kojih je bio dan i jednako prolazio svet, stegao je pesnice, isprsi se, protegnuo vrat napred i, široko otvorenih usta, ali bez glasa, bez slova jednog, samo voljom i mišlju i hriputljivim dahom »izgo-

vorio«, zamislio da izgovara, nepoznatu reč koja se ne kazuje i ne sme kazati, a posle koje se postaje — sumnjiv.

— Eto!

Stajao je još jedno vreme tako, očekujući da će neke teške i neznane promene odmah nastupiti. Ali ništa se nije dešavalo. Postepeno je popuštala grčevita napregnutost njegovih mišića, i to od očiju i usta pa naniže. Na kraju je sa naporom odlepio stopala od čilima i izišao iz »velike sobe«.

Bio je sav pretrnuo, nije osećao ništa. U njemu je samo drhtalo, kao naglo opuštena čelična opruga, njegovo sopstveno »eto!« Eto, i to je svršeno. Nevidljivo i njemu samom još nejasno, on je prešao granicu koja ga je delila od tajanstvenog sveta sumnjivih.

Kad je napuštao »veliku sobu«, naišla je stara Tasija sa muzlicom punom tek pomuženog kravljeg mleka i upitala ga hoće li jomuže. To nevino i uobičajeno pitanje kao da ga probudi. Pa ta dobra žena i ne zna šta je sa njim! Ona i ne sluti da je on od malopre u zavadi sa celim svetom, već kao obeležen čovek i osuđen krivac. I odjednom se javi strah i ispuni ga vrelim nemirom koji mu se pod tabanima pretvarao u vatru i nije mu dopuštao nigde da se skrasi.

Obišao je celu kuću, a onda je uvrebao trenutak kad nikog nema u dugom hodniku, uzeo kapu, kao da krade, i izišao u čaršiju.

U želji da njegov strah i nemir ne budu primećeni i da ga ne izdaju, išao je uzdignute glave, brzo, kao što idu odrasli ljudi koji imaju jasan i poznat cilj pred sobom. Taj stav ga je stajao napora. U glavnoj ulici stali su da pale svetlosti, i neki trgovci već su unosili izloženu robu u dućan.

Kad je tako dvaput prošao kroz čaršiju, a niko ga nije primetio ni pogledao, vratio se kući. Ali i tu je sve obično. Niko ne obraća pažnju na njega; posledice njegovog postupka još ne nailaze!

U prostranoj svetloj kuhinji, koja je mirisila na vatru i čistoću, seo je na stoličicu od nebojena drveta, koju svake nedelje ribaju četkom i sapunom. Ulazile su i izlazile žene, uz obične povike i dozivanja. Ništa se izuzetno nije dešavalo. Trebaće dugo čekati na posledice.

Sav krut, sklopljenih očiju i zabačene glave, on je očekivao ono što dalje dolazi, vreme večere, pa spavanja: prvi zalogaj i prvi san u svetu u koji je nepovratno stupio.

U jednom trenutku ušla je u kuhinju tetka Mila. (Po glasu je poznaje.) Prošla je sasvim blizu pored njega i u prolazu rekla onim svojim naročitim setnoveselim tonom:

— »Ej, Lazare, na moru vozare!« Šta je? Što si se zamislio?

Neka moćna struja vukla je dečaka da skoči, da joj obgrli kolena, da zagnjuri lice u bogate nabore njenih dimija i da se tu sit isplače, kao nekad kad je bio sasvim mali i kad je patio od noćnih stra-

hova. Odupirao se tome svom snagom, i njegova odlučnost je pobedila. Mila je prošla, a on je ostao u svom položaju, sklopljenih očiju, stežući zube i čvrsto prislanjajući potiljak uza zid. U njemu su njegov strah i njegova odlučnost hvatali sada neku ravnotežu i spremali se da žive tako jedno pored drugog, u očekivanju onog što će naići, što mora naići.

MILA I PRELAC

Dečak se igrao sam, na prašnom drumu, nedaleko od velikih avlijskih vrata svoje kuće. Kad nije pazarni dan ili praznik, drum je miran, gotovo pust, ali postoji uvek mogućnost i skrivena nada da će se na njemu pojaviti nešto novo, retko i uzbudljivo. Kad drum zadugo nije ništa doneo, dečak je podigao oči i, visoko iznad sebe, video da neko silazi s brega.

Padine toga neobično strmog brega stoje iznad naše kasabe gotovo okomito, kao školska tabla na kojoj se vide bele okuke kako se gube i opet pojavljaju iza niskih, kamenitih i slabo obraslih humaka preko kojih ide ugažen prečac u boji ilovače. Na tom bregu se, u visini, pojavio putnik kao sitan lik na kome se ne razaznaju ni odelo ni godine. Iščekivao je za kamenitim humkama i pojavljivao se ponovo, izlazeći iz svakog zavijutka veći i jasniji nego što je maločas u njemu nestao. Dečak ga nije gubio iz vida dok se nije pojavio na maloj zaravni, gde crvenkasti prečac uvire u belu drumsku prašinu i odakle se drum spušta pravo i naglo kao

slap pred prve domove kasabe, među kojima je i dečakova kuća.

I ranije se dešavalo da dođe ovako u kasabu, izdaleka, neki stranac, škutor ili Ciganin skitnica. Dođe, isprouši što god, zaradi ili ukrade, i produži skitnju niz beli drum koji izvire na protivnoj strani kasabe kao reka iz jezera. I svaki je izgledao čudan i zanimljiv, i svaki je izazivao u dečaku i praznoveran strah i ljubopitstvo i bezgranično sažaljenje.

Zbog te nezdrave radoznalosti za strance skitnice i uopšte za prosjake, bedne i sakate, korili su ga često kod kuće; zato je nastojao, kad god je mogao, da im se bar kriomice približi i da ih ispituje i posmatra.

Stranac koji je sada sišao sa brega bio je mlad čovek, stasit i jak; sav prekriven teškim i sivim slojem prašine; samo lice mu je bilo začudo čisto, kao da se maločas umivao. Na tom preplanulom mladom licu padale su u oči dve oštre i duboke bore, ne one obične koje idu u luku, od korena nosa ka krajevima usana, nego urezane na sredini obraza okomito, od jabučica ka podbratku. Te su mu bore davale pust i divlji izgled. Bio je razdrljen i pocepan, sa raznolikim komadima odela na sebi i sa obućom bez oblika, belom kao kreč i sasušenom od žege i hoda. Na glavi mu je zabačen siv šešir oborenog oboda, ispod koga je crna bujna kosa padala u znojnim bičevima. Na leđima torba od krpe, gotovo prazna, a u desnoj ruci velik čvornovit štap, čitava motka.

Podižući glavu, dečak je nastojao da uhvati strančev pogled. To je bio pogled koji gazdinsko dete nije razumevalo ni poznavalo, pogled koji niko ne voli da sretne, pogled čoveka koji je mnogo gladovao i koji je u tom trenutku opet gladan, pogled koji žudi, kopa i traži, jer je oduvek željan svega. Idući za tim pogledom koji je išao nekud iznad njega, dečak se okrenuo i na avlijskim vratima ugledao Milu. Potrčao je prema njoj, ali ga ona u prvi mah nije primetila, jer je i njen pogled išao iznad njega, put stranca na ulici. Nije mogao znati šta znače pogledi odraslih ljudi, ali nije mogao da ih ne primeti. Tek kad se uhvatio za tetkin rukav (jer ruke su joj bile zauzete i pune cveća), ona ga je primetila.

Dugo je još oprčavao oko zaposlene devojke i zapitkivao je sve što mu je na um padalo u vezi sa strancem skitnicom koji je malopre prošao. Mila mu je odgovarala blago i rasejano.

Ta tetka Mila je bila velika radost dečakova. To je bila devojka zrelih godina i punih oblika. I ostala mu je u sećanju takva, sa osmejkom koji zari, uvek lepo obučena, snažna, živa i laka, sva tvrda i glatka kao litica i skroz prožeta nepoznatim jakim mirisom. Njen redak osmejak i njen glas iz grudi ispunjavali su ga srećom i radošću dok su trajali, i tugom i zlovoljom čim ih ne bi video ni čuo. On je obožavao tetka-Milu i ginuo za njenim prisustvom. Dečaku je bilo devet godina, njoj oko dvadeset i dve. Važila je kao mnogo tražena devoj-

ka, sa dobrim glasom i velikim mirazom, ali izbiračica i već pousela.

Mila je znala mnoge igre i veštine, i dečaku se činilo da njenim belim, snažnim rukama ne može ništa odoleti, ni svila, ni metal, ni vatra, i da u nji-ma sve postaje neviđeno, novo, poslušno, radosno i lepo. Ostala mu je naročito u sećanju njena bujna kosa, češljana i nošena drugojače nego kod ostalih devojaka, koju je ona zabacivala naročitim pokretom glave, naglim i uzbudljivim kao stihija. I mnogo godina docnije, kad god je bio govor o stalnosti i vedrini besmrtnih grčkih bogova, u njegovu pred-stavu mešao se uvek taj siloviti a harmonični pokret glave i ta igra pramenova i uvojaka koji se svaki put slože u novu sliku.

Dečak je uživao u njenom prisustvu, sve u nesvesnoj veri da je tetka Mila srećno i gordo stvorenje večite radosti i svemoćne, neprolazne lepote među nama.

Nedeljom, on bi je pratio u crkvu. Jedne nedelje, pred crkvom, čuo je kako joj jedan visok momak sa fesom na obrvama, bled i stisnutih vilica, kaže molećivo i prekorno:

— Milo, što si tako ponosita?

Ništa od tih reči dečak nije mogao razumeti, kao ni ljudske odnose uopšte, ali te reči su ga ispunile nerazumljivom srećom celoga dana. Dok su se vraćali iz crkve, dečak je držao dva prsta Miline ruke i, zanesen, prislanjao lice uz njene dimije od teškog atlasa, pune nabora i pokreta. Ništa nije razume-

vao, ali je celim bićem osećao da su to neke teške i krupne stvari u kojima tetka Mila igra neku uzvišenu ulogu, kao što joj i pripada.

Ona je živela u porodici njegovog strica, ali to je bilo kao da su u jednoj kući; delili su ih samo dve bašte i niski zid sa kapidžikom koji je uvek otvoren. Po ceo dan i dobar deo noći ona je provodila u kući njegove majke udovice. I kad god je mogao, dečak je bio pored nje. Jesti bez njenog prisustva bilo je teško; zaspati, nemoguće.

Na dvostrukom dušeku, u tami toploj kao krv i gustoj kao kaša koja služi i za log i za hranu, on bi gledao, napola budan, kratku prugu svetlosti za koju ne zna ni na čemu počiva ni da li je od sunca ili meseca, ili je samo uzak prozor iz tame u neki drugi svet koji je sav od same svetlosti. I dok se tako u njegovoj dečjoj svesti kolebaju i mešaju granice svetova i svetovi sami, jedna je tačka izvesna i stalna: Milino prisustvo.

I docnije, u životu, u najtežim prilikama i na najstrašnijim položajima, on je mnogo puta uspeo da zaspi sa mišlju na divnu ženu koja bdi negde u blizini, ali nevidljiva; mudra, lepa, moćna žena zbog koje se čovek, dok sklapa oči na san, unapred rađuje buđenju i suncu.

Ta sreća od tetka-Mile bila je stalna i svakodnevna, kao igra, kao hleb, kao svetlost i san, ali dečak je dolazio u godine kad su i druge stvari, izvan njenog kruga, počinjale da ga zanimaju i pri-

vlače. Zanimali su ga događaji u čaršiji, ukoliko ih je on, u prolazu, mogao da vidi i razume. Zanimali su ga ljudi, naročito novi, neobični i nepoznati. Tako se desilo da onoga prašnog i pocepanog mladića, koga je ugledao kako silazi u kasabu, nije mogao da zaboravi. Neodoljivo ljubopitstvo ga je teralo da sazna gde je sada, kako se smestio i šta radi. Celog tog dana misao mu se vraćala na stranca, kod kuće, putem, i u školi. I vraćajući se, posle podne, iz škole, zastao je kad ga je ugledao nasred čaršije.

Isti onakav kakvog ga je jutros video pri ulasku u varoš, sad je obilazio redom dućane i zastajkivao pred aščinicama, kod bozađija i kolačara, tražeći hrane i zarade. Dečak, koji ga je pratio pogledom, video je kako se zaustavio na kraju čaršije i, nasloivši se na ogradu na početku mosta, produžio da posmatra sve oko sebe oštrim pogledom koji traži.

Slučaj je hteo da je ovaj stranac beskućnik već sutradan našao zaradu i zadržao se u kasabi.

U to vreme nekako bilo je stiglo naređenje više vlasti da opština o svom trošku najmi čoveka koji će pohvatati sve pse bez gospodara i »pobiti ih na način koji ne vrijeđa osjećaje građanstva«. Od svih mera koje je nova vlast propisala za opšte dobro i zaštitu života i zdravlja građana, ovu je bilo najteže provesti, jer je izgledala svetu i besmislena i nečovečna. Niko nije mogao da uvidi kakve veze ima između zdravlja i napretka kasabe i čupavih šarova koji se izležavaju oko kasapnica i mehana

i gledaju prolaznike svojim dembelskim očima, u kojima se san i lenost bore sa nepoverenjem i oprezom. Ma koliko da je nagrada bila visoka i posao lak, nije se našao živ čovek u kasabi da se te dužnosti primi. Cigani su odbijali redom. Dva-tri okorela pijanca, propali ljudi bez kuće i hleba, izgovarali su se da im drhte ruke. Tada neko od opštinaru pomenu Ćorkanovo ime. Ali samo ga pomenu, jer su se odmah svi složili da on nije više ni za kakav posao.

Dečak je poznavao Ćorkana, već prestarelog i umornog, po njegovom igranju u čaršiji i po šalama koje su sa njim terale dućandžije. I to je bilo jedno od onih stvorenja koja su privlačila njegovu pažnju i ispunjavala ga strahom i saučešćem.

Nezakoniti sin Aše Ciganke i anadolskog podoficira koji je iščezao pre nego što se dete i rodilo. Ćorkan, koji je tridesetak godina vršio u kasabi bezimenu zanat hamala, svirača, sevdalije, pijanice i svačijeg slugu. Onaj Ćorkan što se bio zagledao u Švabicu koja igra na žici, kad je prvi put stigao cirkus u kasabu, i zbog te Švabice video slavni trenutaka, mnogo bruke i teških batina.

U kasabi su u poslednje vreme bili počeli da ga zaboravljaju. Ali upravo toga majskog dana, koji je bio poslednji u životu Ćorkanovom, pomenuto je još jednom njegovo ime, i to u vezi sa ružnim i teškim poslom koji niko nije hteo da radi.

A Ćorkan se toga sjajnog majskog dana bio izvukao uz breg iznad kasabe i na ruševinama starog

grada zauzeo mesto na kom je imao običaj da se sunča.

Bio je prestareo i odavno bolestan. Jedva se vuče. Odelo na njemu, koje i inače nije za njega krojeno, biva svakim danom sve šire. Na glavi, sa koje je davno nestalo kose, prilepljen ćulah, koji se ne skida, siv, mastan, dobio oblik lobanje. Uši su povezane šarenom maramom, jer iz njih teče gnoj i sukrvica. Ono ugaslo oko još više upalo, čađavo, a kapak na zdravom oku nabuo i težak. Ali u to jedno oko stane još uvek celo sunce. Ostali deo lica nestaje u zapuštenoj prosedoj bradi i brkovima bez oblika. Usta su bezoblična, nevidljiva, a zuba nema. Svoje nekad za priču jake zube pogubio je još prošle zime; popadali su svi odjednom, kao prošće za poplave. Odmah ispod glave počinje još uvek moćni trup, ali nevidljiv i umotan u neke krpe pod vojničkim koporanom na kom se više ne razaznaje ni čin ni rod oružja, a taj koporan ide u čakšire sa ogromnim turom. Taj tur, koji je davno doderao neki aga viši od njega, bije sad Ćorkana po petama, i za taj tur, i inače razderan, zakidaju ga i čopkaju i mlada štenad i razljućeni gusani koji su ovog proleća naročito gnevni i nasrtljivi, i više na nemoćne i pocepane, nego na snažne i odevene ljude. Čakšire se, na kraju, gube u velikim čizmama. Te čizme je Ćorkan našao na oficirskom smetlištu i nosi ih kao bukagije. Oko nateklih članaka isekao je na čizmama nožićem rupe, kao polumesece, da mu je lakše i da ga ne biju.

Ćorkan ne radi odavno ništa, ni za podsmeh nije više. Živi od sevapa, a taj sevap ne mora da je velik, jer on ne jede gotovo ništa, a od naprstka rakijske pada u bunilo. Potpuno je zabavljen tankim zračkom svoje misli i svojim sagorelim i dotrajalim telom koje svaki dan iznosi na sunce, a čije su reakcije sve malobrojnije i sve slabije. Pojedini organi gube oblik i zapinju, i njihove funkcije se kvare i sukobljavaju, a Ćorkan gubi nad njima moć i nadzor. Sve se u njemu meša i rastače.

Tako Ćorkan čeka slavnu smrt, da prvi put legne na log koji je po njegovoj meri i koji nije tuđ, da ne otvara usta, da ne jede, da ne govori, da mu vlažna ilovača izvuče ovu gorčinu koja ga mori i zaustavi zauvek bolno štucanje od koga drhti.

Sedi na velikoj ploči, na zidu porušenom do temelja, i tiho pevuši. Sa suncem peva zajedno; njegovu beskrajnu melodiju prekida samo štucanje, a sunčevu svetlost mali oblaci koji su dosadni kao muhe. Peva, bez reči gotovo, samo početak neke pesme koju je odavno zaboravio:

Akšam... geldi...

Po celo popodne ne izgovori ništa drugo do te dve reči, prevrćući ih i okrećući satima, kao dva zrna na brojanici. Pevušeći, mrvio je desnom rukom polagano malter i šljunak iz podzide na kojoj je sedeo. Poigrao bi se rasejano sa svakim kamičkom, pa bi ga onda bacio niza stranu. Mrveći tako koma-

diće maltera, oseti odjednom pod prstima okrugao i tanak predmet, odmaće ga malo podalje od sebe i napregnu jedino oko. U ruci mu je bio starinski novac, bakren i pozeleneo.

U poslednje vreme Ćorkan je sve linije na predmetima video udvostručene i nemirne; zato je s porom razaznavao sitne predmete. Pažljivo je očistio novac od kreča koji se bio na njemu uhvatio i dunuo je nekoliko puta u njega. Sad se na novcu razabirao lik neke žene, kraljice ili boginje, i nerazumljiva slova.

Ćorkan je bio lako dirnut i darežljivošću starinskog zida koji mu je udelio što je mogao i uopšte uređenjem i lepotom ovoga sveta u kom, pored tolikih hiljada čudesa, evo, i novac izbija iz kamena, sitna para neke druge carevine.

Na golom kamenju bezimene ruševine, neuki siromah kome je duša došla već u podgrlac, držeći u ruci nađenu davnašnju paru, bio je obasjan suncem i sav prožet osećanjem čudnog odnosa i savršene harmonije između svega što se gubi i što se nalazi, što biva i što nestaje. Samo se treba roditi na ovaj svet i očima progledati, pa kraja nema svemu što se čoveku može desiti.

U mislima, Ćorkan baci slabim pokretom novac, koji se izgubi u šljunku na strmini. I opet nastavi svoju pesmu koju je bio za trenutak, zamišljen, prekinuo:

Akšam ... geldí ...

Te dve reči što još pevuši, to nije bogzna šta. Dve reči, od tolikih milijardi izgovorenih i neizgovorenih ljudskih reči, izrečene sa najmanjim naporom daha i bez ikakvog pokreta usana. To nije ništa. To pevušenje jednako je, gotovo potpuno, onom postojanom i svetlom ćutanju mrtvacu.

Toliko puta je, zapaljene krvi od alkohola, sa suzom u jedinom oku, raširenih ruku, vrisnuo, na smeh i veselje polupijanih gazda, svoj poznati uzvik: »Umri, Ćorkane!« — Šala danas, šala sutra; smeju se gazde, pije i kliče Ćorkan, ali, najposle, sve se šale ostvaruju i na kraju svake šale je smrt i iza svakog smeha ćutanje.

U tim mislima, pod tim strašnim i smešnim likom, sedeći na niskom ruševnom zidu i prolećnom suncu, spješao i dogoreo, Ćorkan oseća kako, najzad, postaje ono što je oduvek maštao i žudeo da bude: velik i usamljen čovek, ljubavnik i junak, vitak, prav, tvrd, kao beli neprolazni nišan nad grobom.

I ko bi smeo da mu sada priđe i ponudi neku nisku i nečasnu zaradu? Čoveku koji je *ovo* učinio od sebe. Ko bi mogao pomisliti na to? Gde je ta kasaba i gde su ti sitni ljudi koji bi mu mogli prići sa takvim ponudama? Sa ovog obasjanog zida na kom on stoluje i dospeva, bliži je najdalji čudesni grad na dalekom Istoku, sa svojim kulama, ženama i podvizima, nego ova šaka prosutih kuća na ušću Drine i Rzava.

Uostalom, i da mu je prišao kogod, kad je sunce stalo da se kloni, on ga ne bi udostojio odgovora, jer tada se Ćorkan bio već rastavio sa dušom, i tako stekao, najposle, pravo da ne radi i ne odgovara na pitanja. Svoju pesmu *Akšam... geldi...* prekinuo je, ali je ostao u nepromenjenom stavu, napola ležeći.

Prošao je čobanin, vraćajući sa paše gradske kra-ve i sitnu stoku i noseći u naručju zanemoglo jag-
nje. Video je Ćorkana gde leži na zidu, ali kako je bio brižan zbog jagnjeta nije se zaustavio. Zašlo je sunce za Liještansku kosu i izmenilo odmah lice zemlje i boju neba. Ukazao se i tanak, oštar, mlad mesec sa svojom zvezdom. A na zidu je i dalje le-žalo kratko i nepomično Ćorkanovo telo, smireno i izba-
vljeno, oslobođeno zauvek najvećeg od svih zala ljudskih: ponovnog buđenja.

A sutradan, u rano jutro, kada je isti čobanin proterao varoška goveda na pašu, primetio je Ćor-
kana u istom položaju, prišao mu, i pošto ga je dugo uzalud dozivao, izvestio je o tome prvog du-
ćandžiju. Dok su se dobri ljudi dogovorili i među sobom povezali, dok su došli opštinari sa hodžom i izvršili što treba, bilo je blizu i podne.

Deca su izlazila iz škole. Videći da sa Mejdana nailazi nečija pratnja, dečak je zastao kod mosta da je sačeka i vidi. U istom trenutku ugledao je pono-
vo i stranca od juče.

Bio je kao i juče naslonjen na ogradu mosta, na njen zaobljen kraj. Očigledno, on je, kao ptica, pa-

dao uvek na isto mesto. Oborena pogleda, držao je raspolovljenu veliku »štrucu« hleba, u svakoj ruci po jednu polovinu, i zagrizao duboko i lakomo, čas iz jedne čas iz druge. (To je bio onaj meki, mal-
ko žilavi i kao kreč beli nemački hleb o kome si-romašan svet sniva i koji seljaci kupuju svojoj deci kao kolač.) Svaki put kad se spremao da zagri-
ze, pojavili bi se njegovi snažni, beli i pravilni zubi. Tada je za trenutak izgledao kao da hoće da se na-
smeje. U stvari, lice mu je ostajalo mrko i nepo-
mično.

Pošto je pojeo prvu polovinu, istresao je iz jedne hartije na dlan leve ruke malo soli i paprike, izme-
šao, i u to je umakao velike komade hleba koje je trpao u raširena usta i gutao posle kratkog žvaka-
nja. Dok je jeo, lice mu je izgledalo punije, a oči manje, ali čim bi prestao da jede, lice mu je po-
stajalo upalo, sa zlim brazdama sa strane, a oči rasle i počinjale da traže.

Dečak se bio popeo na jedan gladak kamen na mostu, odakle je mogao dobro videti i stranca kako, naslonjen na ogradu, kida beli hleb kao plen, i lju-
de koji su nosili Ćorkana na groblje.

Verovatno je i zato lik stranca mladića ostao u dečakovoj svesti zauvek tako čudno i čvrsto vezan sa Ćorkanovim imenom, sa njegovom smrću i sa-
hranom.

Možda nijedna vera, nijedno društvo ne sahra-
njuju svoje mrtve sa više sabrane i vedre ozbiljno-
sti i dostojanstvene, potresne jednostavnosti nego

što to čine muslimani. Zato kod njih manje pada u oči razlika između bogataških i sirotinjskih pogreba. Ipak, Ćorkanova sahrana je bila i uboga i žalosna. Kroz čaršiju još je i bilo nešto ljudi koji su prilazili i smenjivali za nekoliko trenutaka one koji su nosili tabut sa mrtvacem, ali od mosta do groblja ostala su samo njih petorica-šestorica, sa hodžom Mula Ibrahimom.

Hodža je bio čovek pobožan i neuk i strahovito je mucao pri govoru, tako da je sa njim mogao da razgovara samo onaj ko je imao mnogo strpljenja i vremena. Njegove su molitve bile bezglasne, jer inače ne bi imale kraja. Dečak je ostao još dugo na mostu, tako da je sačekao da vidi ljude kako se, pušeci, sa lopatama preko ramena, vraćaju sa groblja. Pred njima je išao Mula Ibrahim, mršav, visok, dobroćudan, oči mu uvek nasmejane od reči koje ne stiže da izgovori.

Čim je došao kući, dečak je saopštio svima ukucanima da je Ćorkan umro i sahranjen. Neko je rekao: »Siromah!« Majka je rekla: »Ah, rodio se, nije umro.« Sve je to dete moglo teško da razume, ali što je bilo najčudnije, na svim licima se javljalo nešto kao osmejak. U nerazumevanju, dečak je pogledao tetku Milu, koja je za njega bila izvor svake mudrosti i poslednja reč u svakoj stvari. Bilo je isto. Malko rastegnute usne, ali ne toliko da bi se otvorile, sažalan osmejak u očima: siromah Ćorkan!

Dečak je još nekoliko puta toga dana otpočinjao razgovor i zapitkivao o Ćorkanu, o njegovom životu

i smrti, ali niko nije hteo o tome da govori ni da mu odgovara. Tada je seo pored tetka-Mile, obesio joj se o desno rame, svom snagom privukao njeno uho svojim usnama i pitao je ko je zapravo Ćorkan, gde mu je žena, deca, kuća. Ali Mila je levom, slobodnom, rukom podigla sa potiljka njegovu plavu dugu kosu, spustila mu je preko očiju i njome mu lako protrlala celo lice. Dečak joj je sa kikotom pao u krilo. Tako je radila uvek kad nije htela ili mogla da odgovori na njegova detinjska zapitkivanja. U toj šali on je zaboravio sva svoja pitanja o Ćorkanu.

Ali život je pred dečaka stavljao sa svakim danom nove zagonetke. Bilo je teško ili uzaludno tražiti im rešenja od starijih, a još teže nositi ih u sebi nerešene.

Već sutradan posle Ćorkanove sahrane saznalo se u varoši i među decom u školi da se onaj mladić došljak primio i pogodio sa opštinom da on pohvata i pobije sve varoške pse, kako vlast naređuje i traži. Dečaci čije su kuće bile u varoši znali su već i mladićevo ime i poreklo. Zvao se Mile Prelac i bio je onekud iz Like. U isto vreme, pričali su neobične i uzbudljive stvari o tome kako je počeo da lovi pse omčom od žice na dugačkom štapu i kako je zbog toga protiv njega skočilo i staro i mlado, a naročito deca po mahalama. Čovek koji živi od toga što hvata i ubija zdrave i nedužne pse bio je u očima cele kasabe poslednji stvor na svetu. Dečaci su ga gađali kamenjem kad god su mogli, sakrivali i branili pse od njega i vikali za njim, u ho-

ru, do umora, onim svirepim i neodoljivim dečjim uporstvom:

— Prelac, strelac, strvojelac!

Kako mu je kuća bila izvan varoši, dečak nije mogao da učestvuje u tim podvizima svojih drugova i morao se zadovoljiti njihovim pričanjima. Ali je on imao jedan drugi način da se približi neobičnom mladiću koji ga je toliko zanimao.

Dečakov stric bio je predsednik opštine. To je bila velika čast i mali posao. To je bila, uglavnom, jedna briga; ali dečak tada još nije znao šta to znači. To je bila reč koju stariji često izgovaraju i koja samo za njih i važi. Stric je odlazio u opštinu samo na sednice ili u određene dane na potpisivanje. Ali zato je dečak išao kad je god mogao u »belediju«. To je bilo zadovoljstvo koje se ni sa jednom drugom šetnjom nije moglo uporediti. Zbog strica, pisari i služitelji su ga lepo primali, puštali ga da obilazi sobe i prostorije u avliji. Tu su ga očekivala prava otkrića i neslućene novosti.

U velikoj sobi za sednice opštinskog odbora bilo je uvek neprovetreno i polumračno. Na dugačkom stolu, zastrtom zelenom čohom, na poslužavniku od crnog impregniranog kartona, velika flaša sa vodom i nekoliko čaša. U ormanu, koji nije imao ključa, bili su neki stari protokoli, kutije sa perima i pisaljka, klupka crveno-žutog konca i razni pečati. Zbog toga bogatstva i te raznolikosti predmeta i stvarčica, dečak se sa uživanjem vraćao uvek tome ormanu kao tajnoj riznici. Kad bi ga zamorilo pre-

turanje po ormanu, zašao bi i sedao redom na svaku od petnaestak stolica i na svakoj bi izgovorio neku drugu reč, koju bi u tom trenutku izmislio. I najposle bi iz one flaše natočio čašu i popio gutljaj ustajale vode koja je mirisala na metal i kredu, kao da pije iz čarobnog vrela.

Iste takve uzbudljive novine pružale su opštinske štale i šupe, u kojima je bilo alata i kolica, sekira i sudova za gašenje požara, i svakojakih predmeta kojima dečak nije znao pravu namenu i upotrebu, ali koji su upravo zato bili poslastica za njegovu maštu.

Sad je na tim svojim lutanjima sretao i Prelca, koji je tu dovodio uhvaćene pse i zatvarao ih u jedan mračan podrum u starinskom zidu pod opštinskom kućom. Ispod toga zida padala je krševita obala strmo u reku. Taj podrum je dotle bio potpuno zaboravljen i zapušten; na njemu su bila sasvim niska vrata, pozelenela od vlage i mahovine.

Sa silnim uzbuđenjem, kao da prisustvuje nečem strašnom i nedopuštenom, dečak je čekao na zidu satima da bi video Prelca kako vodi pseto na žici. Psi su se obično očajno opirali lajući i urlajući, dok im je žica, koja se sve više stezala, na mahove predkidala glas. Iz podruma u bedemu dopirali su isto tako pakleni lavež i skika pasa.

Tada bi dečak, premirujući od straha i uzbuđenja, legao potrbuške na zemlju, upro bradu o oštru ivicu bedema i tako čekao da se ispod njega otvore vrata, da vidi Prelca kako se vraća iz podruma, sa svojom

žicom preko ramena, i odlazi put varoši da potraži novog psa bez kuće i gospodara.

Sve je to ličilo na priče koje mu je ponekad pričala baba Smiljana. Prijatno dok se sluša, ali strašno kad se ostane sam i treba da zaspi. Posle takvih prizora sa Prelcem i njegovim psima, dečak bi trkom išao kući i samo gledao da ni jednog trenutka ne ostane sam u mraku. Isto tako, nije se usuđivao da prizna ma kome od ukućana ono što je video niti da ih zapita za objašnjenja, iako su ga mučila mnoga pitanja. Umesto odgovora, koji nije mogao naći ni dobiti, dečak bi posle dva-tri dana odlazio ponovo na bedem iza opštinske zgrade da sačeka Prelca i da ga posmatra u njegovom strašnom i tajanstvenom poslu. Tako je otišao i to posledodne, kad je trebalo da nasluti — ukoliko dete može da nasluti — šta je i ko je Prelac.

Sunce je bilo zašlo, ali je varoš ostala u toplom, rumenom osvetljenju koje je padalo sa svih brda unaokolo. Svetlost je bila ulovljena u kotlini i tu je dogorevala polako, menjajući boju, kao plamen, pa žeravica, pa pepeo.

Naiđe u kasabi, u letnje dane, takav svečan trenutak kad mrtve stvari planu i ožive, i kad svako stvorenje koje se kreće postaje udvojeno i nosi oko svojih krutih i tamnih crta svoj ponovljen i uvećan lik od svetlosti i neznanog fluida. Tada ljudi koji ćutke puše, sedeći pred kućama, mogu da sagledaju u duvanskom dimu priviđenja neznanih ili pokojnih i da razaberu poruke od kojih se némi i umire.

Dečaku je tukla krv u vratnim žilama i u slepoočnicama, dok je ležao na toploj travi i čekao Prelca. Mladić se najzad pojavio. Bio je bolje obučen. Na sebi je imao samo pantalone od platna i novu, belu košulju, raskopčanu na grudima i zasukanih rukava. Na žici je vodio mršavog garova, koji je samo režao i više nastojao da se lukavstvom izvuče iz omče, nego da se otme na silu.

Lupnula je reza na niskim vratima, koja su zadirala u zemlju pri otvaranju, i u njima su nestali Prelac i njegov plen. Zatim tišina, puna uzbuđenja. Nekoliko strahovitih urlika garova, pomešanih sa ljudskim vriskom, i vrata na podrumu naglo se otvoriše. Iz njih je isteturao ukoso Prelac, bez žice, držeći podignutu levu šaku u desnoj. Cela ta leva šaka bila je oblivena krvlju, koja je tekla naglo i u svom predvečernjem osvetljenju izgledala sjajna, radosna i nova kao cvet. Krv se cedila na desnu zdravu šaku i sa nje kapala na zemlju.

Mladić je jedan trenutak gledao u ranjenu ruku, a onda podiže i zabaci glavu i sa licem okrenutim ka nebu počeo da izgovara strašne i teške psovke, kakve dečak nikad nije čuo, ni pre ni posle. Govorio ih je stegnutih zuba i zgrčena lica, obraćajući se pravo bogu. Govorio je svoja huljenja kao što ljudi koji znaju da ih niko ne gleda i ne vidi izgovaraju reči usrdne molitve u najtežim trenucima. Krv je kapala uporedo sa njegovim rečima i kaplje su se kao iskre gasile u crnoj letnjoj zemlji, ali mladić je hulio i dalje nerazumljivim rečima i s neopi-

sivim besom. Čas je govorio tiho i brzo, šapatom, kao da baje nad svojom ranom, čas glasno, kratko i odsečno, kao da protivniku vraća bar pogrdu kad već ne može udarac. Na mahove je prelazio u je-dak smeh i grčevito jecanje.

U svom gnevju i žaru, zagledan lice u lice sa nevidljivim protivnikom, on nije mogao primetiti, na okrajku bedema, sitno dečje lice kako ga posmatra očima ukočenim od čuda i užasa.

Kad je uspeo da se digne i pobegne, ne znajući kuda beži, dečak je poneo sa sobom zauvek sliku Prelčevog lica i zvuk njegovih reči.

Posle tog doživljaja dečak je živeo nekoliko dana kao u teškom snu. Nemogućno je bilo zaboraviti ono što je video i čuo. Nemogućno je bilo ma kome kazati i isto tako nemogućno nositi u sebi nekazano i neobjašnjeno kao užas i sopstvenu krivicu. Ništa ga nije moglo smiriti ni utešiti. Sve se više tuđio od ukucana i usamljivao. Osećao se težak, mračan i uklet, čuvar neke užasne tajne ne samo o pravom biću Prelčevom nego i o svetu i ljudima uopšte, mučen tom tajnom, ali u nemogućnosti da je ma kome kaže i poveri, i tako izdvojen od ostalih ljudi i na jedan naročit i naročito bolan način uzdignut iznad njih.

Čak i Milino prisustvo umirivalo ga je samo površno i trenutno. Kao uvek, ona je sedala na nisku stolicu, koja potpuno iščezne pod njenim širokim dimijama od svetlog atlasa. Dečkaka bi uzimala među kolena i on bi sakrio ruke u nabore njenih dimija,

a glavu naslonio na njene grudi. Zaklopio bi oči od sreće. Ali to nije dugo trajalo. Osećajući pod bradom Milin hladan i tvrd broš od zlata, odjednom bi mu se učinilo da je to kameniti rub bedema na kome on leži umesto na Milinim grudima. I tada se u trenutku gubio pravi život sa tetka-Milom, kućom i majkom. Umesto svega toga javljalo se Prelčevo lice, iznakaženo od bola, gneva i nerazumljivog huljenja, nad krvavom rukom, okrenuto put neba.

Pričanja drugova sada su mu bleđa i nezanimljiva, jer je on znao druge, više i važnije stvari. Strepeo je da ne sretne Prelca negde na ulici, ali je u školi i nehotice saznao sve o njegovom životu i kretanju. Tako je čuo da Prelac i dalje vrši svoj omraženi zanat, iako i odrasli i deca ne prestaju da mu čine teškoće i pakosti, iako je u varoši sve manje pasa za hvatanje. Deca su pričala da se strvoder svako veče opija i da spava u opštinskoj magazi, u bedemu iznad reke.

Ali jednoga dana, koji je sav bio čudan i izuzetan, dečak je još jednom video Prelca. Uoči toga dana pala je teška hladna kiša. Potoci su nadošli i reka se zamutila. Oblaci su opseli kasabu i taj dan je osvanuo vlažan i studen kao da nije sredina leta. U školi je to poslepodne bilo sumračno, zagušljivo i mirisalo na pokislu decu.

Kad su izišli iz škole, videli su sa mosta da se na bedemu nad rekom, pored opštinske zgrade, isku-pio svet. Sva su deca trčala u tom pravcu, dovikujući se i treskajući torbicama. Kad su se uspeli

strmim i uskim sokakom do zaravni na kojoj se nalazi opština sa štalama i zgradama, naišli su na gomilu sveta koja je bila načinila krug oko nekog nevidljivog prizora. Dečaci su se brzo progurali između odraslih.

Stisnut između nogu nekih čaršilija, dečak je tada video na travi ispružen i polunag leš strvo-dera Prelca. Glava je bila zabačena, vrat zategnut, lice okrenuto nebu, kosa slepljena u crn šlem. Snažan i isturen grudni koš, kao vosak bleđ, nosio je na rebrima krvavu masnicu, svež i crven trag od čaklje kojom je izvađen iz vode. Na nogama su ostale pantalone od belog platna pripijene uz telo. Pored leša, policajac i dva Ciganina, obojica još mokri i zadihani od traženja. Mnogo se govorilo i objašnjavalo među sakupljenim svetom.

Stvar je bila jednostavna. Prelac, kome nisu dali da uđe i sedne ni u jednoj kafani, donosio je rakiju na bedem i tu pio. Tako je bilo i sinoć. Mnogi su ga videli tu pre zalaska sunca, ali kako je sa mrakom udario pljusak, on je pošao niz bedem u svoj zaklon. Tada se morao okliznuti i onako pijan pasti sa visine u reku. U stvari, on se udavio na samom kraju, u plicaku, ali kako je reka bila zamučena i nadošla, leš su primetili tek posle podne Ciganini koji su lovili ribu. Tako su bar objašnjavali stvar sakupljeni građani.

Dečak koji nikad nije video mrtvacu, pažljivo je gledao pravilno i produženo telo skitnice, kao što ga je gledao prvoga dana, pred kućom, i docnije na

mostu ili na istom bedemu. Gledao ga je sa ljubopitstvom i strahom, sa odvratnošću i saučešćem, sa neodoljivom potrebom da mu bliže priđe, da ga što bolje sagleda, i u isto vreme sa željom da ga ne vidi, ne poznaje, da beži što dalje od njega i svega što je njegovo.

Ostao bi tako u posmatranju bogzna dokle da nije naišao policijski činovnik, Namac, koji je prvo prekoreo Sulju policajca što je dopustio ovalikoj svetini da se sakupi oko davljenika, a zatim oštrim rečima i zapovedničkim pokretima rasterao sve, u prvom redu školsku decu. Poslednje što je dečaku ostalo u očima, to je bila kruta nepomičnost davljenika, koji je ležao i ćutao, zabačene glave i isturenih rebara, u vrevi i gurnjavi sveta sakupljena oko njega.

Po raskaljanom putu, pod niskim nebom, koje se spremalo na nove pljuske, vraćao se kući. Magla je gutala borove šume iznad kasabe i padao je suton pre vremena.

Čim je ušao u sobu koja je mirisala na kafu, pomorandže i tetka-Milino prisustvo, osetio je neodoljivu potrebu da ispriča sve što je video maločas. Gušio se rečima koje su navirale same. Jedva su ga naterali da uzme krišku pogače sa kajmakom. Ali on je i preko zalogaja pričao dalje, sedeći između majke i tetke Mile i pokazujući rukama, glavom i celim telom položaj leša, pokrete policajca i držanje sveta. Pričao je po neodoljivoj potrebi i nije

ni gledao one kojima priča. Dok su ga majka i tetka Mila prekidale pitanjima, pričao je sve življe, ali njihovo ćutanje ga trgnu i prekide.

Držeći nedojedenu krišku u ruci, on podiže glavu da vidi izraz lica tetka-Milina. Primetio je da su joj oči oborene i lice izmenjeno i čudno, kakvo ga nikad nije video. U sobi se smrkavalo. Da bi bolje razabrao, dečak ustade, obuhvati joj glavu rukama, kao što je često radio, i zakrenu ka prozoru. Ona mu se ote snažno, grubo gotovo, pokretom koji nikad kod nje nije video, i okrenu glavu na protivnu stranu. Kako joj je jedan obraz bio za trenutak osvetljen od prozora, dečak ugleda vlažan i sjajan trag teške suze.

Otrgnuo se sa osećanjem gnušanja i pobegao u spavaću sobu. Drhtao je ne znajući od čega. Samo da ostane sam, samo da može neviđen da drhti slobodno, i samo da ne gleda tu — ne zna ni on zašto — bestidnu suzu, čija je sramota teška kao platinina, a sva težina na njemu.

Nije znao šta je to s njime, ni zašto je tako, ali je osećao da je neko teško, nepomerljivo zlo leglo na njega, i da pomoći nema. Ne tetka Mila, ne sve žene ovoga sveta, nego ni svi horovi nebeskih anđela ne mogu ništa u tom zlu promeniti ni popraviti.

Uvek je mislio: da sam veliki i za ženidbu, uzeo bih odmah tetka-Milu. Nije znao ni šta to znači ni zašto tako misli. Ali sa tom mišlju sedeti na suncu, u avliji, značilo je ne biti sam, biti zbog nečega bes-

krajno i uzvišeno tužan i gord. Sada je te misli nestalo zauvek. Ostavila ga je kao drug na koga je bio navikao. Sad je znao: i da je veliki i da je za ženidbu, ne bi uzeo tetka-Milu, ne bi je mogao uzeti, jer je plakala za Prelcem. I taj grešni njen plač tištao ga je sada kao nerazumljivo poniženje i bol bez leka, i bez ikakve utehe i ulepšanja. Osećaj gnev-nog gađenja izazivao je u njemu potrebu da kida sa svima, da beži, da umre, ali daleko negde.

Tada udari zvono sa crkve na Mejdanu, tiho, jednoliko, mrtvačko zvono od koga se žene krste i »predaju pokoj« duši za koju se zvoni. U avliji, ispod prozora, neko od posluge reče:

— To je od novca što je ostao iza njega.

Nije mogao razumeti ni uvideti kakve veze imaju novac koji je ostao u opštini iza Prelca i zvono koje bije za njegovu dušu. Pretpostavljao je da zvono zvoni od sebe kad god se neko rastaje sa ovim svetom i da se raka otvara sama. Ali on tada nije mogao da misli ni na zvona ni na Prelca, nego jedino na tetka-Milu. Činilo mu se da sa svakim udarcem zvona ta božanska žena tone i propada u neku mračnu dubinu, iz koje nikad više neće izići na sunce. I umesto da sahranjuju toga morskog Prelca, zbog koga je tetka Mila plakala, nju sa njenom sjajnom lepotom zakopavaju u zemlju, gde nestaje u tami, umesto da sija na nebesima iznad svih nas.

I tada je, u želji da se skloni i sakrije, odteturao do onih ormara u zidu koje zovu musandre i u koje se preko dana stavljaju dušeci i posteljina, otvorio

išarana vrata, zabio glavu u savijen dušek i plakao gorko od stida, od gneva, od ljubavi, od ljubomore, od nepoznatog bola dečačkoga.

Miris vune i dušeka, nakvašenih njegovim suzama, i zvuk zvona koji je prigušen dopirao do u musandru, ostali su kroz ceo docniji život u njegovoj svesti kao sivi prostrani predeli u kojima ništa ne niče i ne živi.

To je sve. Samo u tom zvuku i u tom mirisu žive ti mučni i nejasni događaji iz detinjstva. Sve drugo je davno prekuženo, prošlo, zaboravljeno.

Ubrzo posle toga došao je raspust, sa seobom na seosko imanje i sa slobodnim životom među kmetovskom decom, sa novim ljudima i utiscima. A te iste godine, u jesen, udali su tetka-Milu za nekog Matu, mrka i bleđa trgovca.

Njihova kuća je bila sa druge strane reke. Sve ređe im je dolazila, i to na neke tihe razgovore nasamo sa dečakovom majkom. Posle udaje se naglo izmenila. Živela je svega još tri godine, a četvrte je umrla od vodene bolesti.

Dečak je bio na njenoj sahrani. To je bilo opet za letnjeg raspusta. Bio je navršio dvanaest godina i drugi razred gimnazije. Ravnodušno je slušao zvono sa crkve na Mejdanu. Ta bronza što kuca nije ni po čemu ličila na vasijsku zvonjavu onoga dana kada je on plakao sa glavom u musandri. Sada suze nije pustio i bilo mu je odvratno i neprijatno što njegova majka plače i zagrcava se. Prelca se nije setio.

Naš drug, prosedi inženjer, pričao nam je jedne večeri ovo sećanje iz svoga detinjstva:

»Bila je Velika nedelja. Deca ne vole to pretprolećno vreme, kad je zemlja još pusta i grane gole, kad nema ni snega ni cveća ni voća, ni zimskih igara ni kupanja. U takve dane, klateći se na komšijskim tarabama i žmirkajući na martovskom suncu, ovi mali ljudi izmišljaju nove, često čudne i svirepe igre.

Dečje vođe iz našeg sokaka bili su neki Mile i Palika. Mile je bio pekarev sin, bleđ, oštar, sa licem suviše izrađenim za njegove godine. Palika je bio bucmost i rumen, Mađar po ocu, pa iako je bio rođen u toj istoj ulici u kojoj i mi ostali, imao je neki otegnut i težak izgovor, kao da su mu usta puna testa. Njih dvojica su vodila žestoke borbe sa vođom dečaka iz susedne mahale. To je bio neki naš vršnjak, Stjepo Čoro, koji je već stigao da izgubi jedno oko. Mi ostali bili smo vojska, nestalna i nedisciplinovana, ali borbena i grlata. Kao u sva-

koj borbi, i tu je bilo privrženosti i hrabrosti, kolebanja i neverstva, suza, krvi, izdaje i zakletvi. Gotovo svako predveče, dok smo sedeli iskupljeni oko kamenite česme, prilazile su vođe ponekom od nas, odvodile ga u stranu, i ozbiljnim, muklim glasom postavljale mu pitanje:

— Jesi li mi drug?

Jednoga od tih prolećnih dana, bio je Veliki četvrtak, u jedno takvo predveče pozvaše me Mile i Palika da sutra posle podne idem s njima da bijemo Jevreje. Na te ekspedicije u jevrejske mahale išlo se samo nekoliko puta preko godine, redovno o našim ili jevrejskim praznicima. Za mene, koji dotad nisam nikad učestvovao u takvim podvizima, bila je to velika počast od strane dvojice vođa.

Mislim da sam sutradan ručao na brzinu i sa uzbuđenjem. Krenuli smo odmah posle ručka. Pre nego što smo se spustili niz breg i prešli reku, zaustavili smo se na jednoj raskrsnici. Seli smo na veliku uglačanu kamenu ploču, i tu su Mile i Palika sa mnogo pažnje i razumevanja razgledali naše oružje. Palika je imao neki čudan lovački štap, koji je on pokovao klincima i zašiljio na vrhu. Mile je imao naročito oruđe koje je sam napravio. To je bila neka cev od gume, koju je on pri dnu napunio olovom a na drugom kraju vezao kanapom oko ručnog zgloba. Ponosio se tim vitkim štapom od gume i olova i zvao ga je »budalaš«. On je i sada, onako hladan i oštar, bio nagnut nad svojim oružjem i doterivao ga malim nožićem.

Meni su dali jednu zalomljenu letvu, otkinutu maločas od nekih taraba; na njoj je pri donjem kraju još virio klinac kojim je bila prikovana za žioku. Ja sam se stideo svoga oružja, koje mi je izgledalo prostačko i nedovoljno. Mile mi je uzeo letvu, odeljao je vešto na kraju gde se drži rukom i zamahnuo njome nekoliko puta oko sebe, sa fijukom. Učinio sam odmah za njim to isto, ali fijuk nije bio isti kao kod Mila.

Spustili smo se u ulicu gde se obično sačekuju jevrejska deca radi tuče.

— Njihov je praznik. Oni sada idu oko vode — govorio je Palika sa iskustvom i zverajući oprezno kao lovac.

Ali Jevreja nije bilo. Ljutito i zapovednički, Mile je predložio da pređemo u Čaršiju. Već u prvoj ulici Palika zastade i viknu prigušeno:

— Eno Čifučadi!

Zaista, u dnu ulice, oko kamenite česme igrala su se četiri dečaka u prazničnom odelu.

Mile ga samo prekorno pogleda i dade znak da idemo za njim i radimo što i on. On je sakrio svoju cev od gume iza leđa i išao polagano, praveći se kao da zagleda kuće i dućane. Tako smo se primicali česmi. Ali, bilo da nas je odavao naš izgled, bilo da su jevrejska deca već navikla na takve posete, ona se uznemiriše, kao srne na šumskoj čistini, i skloniše se za česmu. Meni je srce tuklo naglo. Gledao sam netremice Paliki u potiljak.

Da zavara protivnike, Mile se pravio kao da će proći drugom stranom ulice, a kad ga je od njih delilo svega nekoliko koraka, on viknu neočekivano snažno i oštro, i jurnu na njih. U prvi mah je izgledalo kao da su dečaci rešeni da se brane, ali kad on udari svojom strahovitom cevi prvoga po ruci i kad videše da smo i mi pritrčali, nastade divlje bežanje na sve strane.

Razbežaše se dečaci, ali ja nisam toliko gledao njih koliko nagli pokret kojim je Mile iskočio iz onog pritivnog mira i odjednom se pretvorio u nešto novo i nepoznato. Potpuno odvojene od njega, video sam i čuo njegov udarac i njegov uzvik. Osetio sam ih kao stvari za sebe, kao prve pojave meni nepoznatog, velikog, uzbudljivog, strašnog sveta u kom se nosi koža na pazar, u kom se daju i primaju udarci, mrzi i likuje, pada i pobeđuje — jednog sveta u kom sam samo naslućivao nepoznate rizike i neke velike, sjajne trenutke.

Za dečacima se dadoše u trk Mile i Palika, a ja za njima. Trojica dečaka uspeše da upadnu u kapije svojih ili tuđih kuća, iz kojih se odmah za nama osuše vriska i kletve jevrejskih žena. Četvrti, najkrupniji, bežao je kao obnevideo iz ulice u ulicu, dok se ne izgubi iza nekog belog zida. Kad sam ja pristigao, Mile i Palika su ga već tražili po velikoj vlažnoj avliji, kao kerovi.

Bili smo u nekom napuštenom, ruševnom mektebu. Prođosmo kroz srednji hodnik i spustismo se niz nekoliko natrulih basamaka u jednu manju, če-

tvorougaonu avliju. Sa sve četiri strane visok zid. Osim vrata na koja smo ušli, samo još u protivnom zidu jedna mala vrata, kao kapidžik, očigledno zatvorena ili zakovana odavno. U jednom ćošku neke pozelenele daske, ostatak od nekog krova, prislonjene uza zid i podignute donjim krajem na jednu gredu. U prostoru koji je ostajao od greda do zemlje, otprilike jedan dobar pedalj, ja ugledah nečije dve cipele, nepomične i grčevito pripijene jedna uz drugu. Ponesen tom čudnom hajkom, dozvah Mila znakom i ukazah mu ponosno prstom na moje otkriće. Ne gledajući mene, nego ukočenim pogledom u one cipele, prišapnu mi da ostanem tu na ulazu i da ne dam dečaku na vrata. On i Palika siđoše sa poslednjeg basamaka u avliju. Palika se, opet na nemu zapoved Milovu, uputi onim malim zatvorenim vratima i tu stade raširenih nogu i podignute toljage. Odmah zauzeh i ja takav stav.

A Mile se primicao onoj gomili dasaka nekim ratničkim hodom, ne skidajući očiju sa cilja. Taj njegov nečujan korak i oštro uperen pogled izgledali su mi strašniji i uzbudljiviji od svake trke i tuče. Ali pre nego što je on stigao da se primakne, jevrejski dečak prhnu iz svog zaklona kao ptica iz žita i poče da beži po avliji.

Palika, koji je oprobao mala vrata i video da su zatvorena, siđe takođe u avliju. Otpoče jurnjava i vijanje, u kom je dečak natrčavao čas na Palikinu toljagu, čas na Milovu cev od gume. Ali nijedanput nisu uspeli da ga udare po glavi ili po leđima. Za-

hvatali su ga samo skraja, po rukama ili nogama. Palika je više trčao. Mile je stajao kao seljak na guvnu i gledao da dočeka udarcem žrtvu kad mu je Palika natera. U toj jurnjavi pomicali su se svi bliže meni.

Tako se oko ulovljenog dečaka sve više stezao trougao od letve, toljage i gumene cevi. Sad sam mogao da ga vidim izbliza. Bio je u novom jevtinom odelu, mokar i kaljav od zaklona pod daskama, ugojen i kratak, bez kape na kovrčastoj kosi. Protivno od Milovih, njegovi pokreti nisu imali za mene ničeg ni strašnog ni uzbudljivog. Kretao se odjednom celim telom, bezglavo, i leteo kao bačen.

U jednom trenutku, kad ga je Palika pristigao i kad je trebalo da udari posred glave, jevrejski dečak se neočekivano i nekako komično sagnu i baci svom težinom Paliki u grudi. Tako je izbegao udarac. Mile pritrča. Nastade gužva. Dok se Palika pribirao, dečak iskoristi trenutak, otkide se od njih, ustrča ono nekoliko basamaka i nađe se odjednom lice u lice sa mnom. Za jedan tren oka videh ga pred sobom, sa uzdignutim rukama, jedna mu podlanica sva u krvi, sa zabačenom glavom kao kod samrtnika. U tom trenutku ugledah prvi put njegovu lice. Usta mu napola otvorena, usne bele, oči bez pogleda, razlivene kao voda, bez ikakva izraza više, i odavno izbezumljene. Tu je trebalo udariti.

Šta se tada desilo? — Koliko sam puta postavio sebi to pitanje i tih dana i docnijih godina. I nikad nisam mogao dati odgovora.

Koliko sam posle mogao da se setim i prosudim, dečak se malko sagnuo (bio je to onaj isti pokret za odbranu kao maločas prema Paliki), odgurnuo me lagano, dodirnuvši me onom nepovređenom rukom u slabinu, otklonio me kao najlakšu zavesu, i protrčao sa tutnjem kroz uzak hodnik, pored mene nepomična i pored moje uzdignute letve, kojoj je na kraju strčao oštar i veliki klinac.

Pribrao sam se tek kad su pored mene protrčali, odgurnuvši me grubo i prezrivo, Mile i Palika. Stajao sam još na istom mestu i slušao kao u snu kako pod njihovim nogama još jače odjekuju podnice u hodniku. Zatim sam izišao polako, vukući svoju letvu kao teret. U dnu ulice video sam Mila i Paliku kako trče. Ohrabreno Jevrejče bilo je izmaklo. Trčali su još malo, pa zastadoše, prvo jedan pa drugi. Nešto su razgovarali jedno vreme, a zatim krenuše putem kojim smo bili došli, ne obzirujući se na mene. Pođoh za njima. Pre nego što su došli do mosta, stigao sam ih. Išao sam tako iza njih, ali su se oni pravili da me ne primećuju. Taj me položaj mučio. Zaustih nešto da kažem.

— Kuš! — prekide me Palika.

I na sve moje pokušaje da se pravdam, da kažem ma šta, on je odgovarao hladno i gnevno svojim: kuš! Gore od te psovke brinulo me i mućilo Milovo ćutanje. Tako smo prešli most i primicali se našoj mahali. Išao sam dva koraka iza njih, uviđajući i sam koliko sam glup i smešan. Smišljao sam neprestano šta bi trebalo kazati i kako se objasniti. Mož-

da sam u tom razmišljanju i glasno rekao neku reč. Tada se Mile naglo zaustavi, okrenu se i, pre nego što sam mogao išta da kažem ili učinim u svoju odbranu, pljunu na mene, zasu me svega pljuvačkom. Da me je udario svojom cevi od gume, verovatno bih se manje zbunio i možda znao kako da se branim ili da mu vratim udarac. Ovako, stajao sam nasred ulice i brisao se rukavom, dok su njih dvojica odmicali, kako se meni činilo, neverovatno brzo. Izgledalo je da oni lete, a da vreme stoji.

Mali ljudi, koje mi zovemo »deca«, imaju svoje velike bolove i duge patnje, koje posle kao mudri i odrasli ljudi zaboravljaju. Upravo, gube ih iz vida. A kad bismo mogli da se spustimo natrag u detinjstvo, kao u klupu osnovne škole iz koje smo davno izišli, mi bismo ih opet ugledali. Tamo dole, pod tim uglom, ti bolovi i te patnje žive i dalje i postoje kao svaka stvarnost.

Danas, posle toliko godina i događaja, teško je, nemoguće je merom naših sadašnjih iskustava i izrazima sadašnjih osećanja kazati kakve su bile te prve nesanice u životu, kakve muke i sumnje pred prezirom vođa Mila i Palike, pred podsmehom cele dečje čete iz mahale. Svaki pokušaj da stvar ulepšam ili popravim ispadao je na moju štetu i gurao me u još gora poniženja i veću usamljenost. Palika je pričao svima moju bruku i, karikirajući me, pokazivao nasred sokaka kako sam glupo propustio Čifuče, dok su se deca oko njega grohotom smejala i pravila šale na moj račun. Mile je samo

ćutao, i nije hteo da me vidi ni da čuje za mene. Pokazivali su me prstom deci iz drugih mahala. A ja sam obarao pogled pred svima, sakrivao se u školi za vreme odmora u nužnik, i vraćao se kući sporednim ulicama, kao prokažen. Kod kuće nisam mogao da kažem nikom ništa, ni da tražim zaštite ili utehe. Čini mi se da sam već tada naslutio ono što ću posle jasno uvideti: da nam u našim najdubljim duševnim mukama naši roditelji malo mogu pomoći; malo ili ništa.

Prolazili su tako dani a ja nisam gubio, čini mi se, nijednog trenutka svest o svom poniženju. Sav moj detinjski svet srušio se i, razbijen u komade, ležao kod mojih nogu. Stajao sam nad njim nemoćan, ne razumevajući ništa i znajući samo jedno: da patim. Stajao sam i nisam znao gde da se denem pod ovim nebom, tako osramoćen, izvrgnut podsmehu, i sâm. Kako da odredim svoj odnos prema Milu, Paliki i ostalim drugovima kojima bih želeo svom dušom da budem ravnopravan drug, ali ne uspevam, a kako prema jevrejskim dečacima koje treba, izgleda, napadati i tući, a ja to ne mogu i ne umem?

Najposle, i to se nekako preturilo, iako nikad nisam uspeo da nađem odgovor na ta pitanja. Izmirio sam se malo-pomalo sa drugovima. Izgledalo je da su mi oprostili. Ili su samo zaboravili? Sad se više ne sećam. Ali me nikad više nisu povelili na slične podvige. A ja sam još dugo pamtio ceo događaj i ponekad ga snivao. U snu sam viđao goto-

vo uvek isto: jevrejski dečak sa mučeničkim licem protrčava pored mene, lak i nezadržljiv kao anđeo, a ja ga i opet propuštam bez udarca, iako znam unapred šta me zbog toga čeka. Ili: stojim nasred ulice, popljuvan i sâm, pod nemilosrdnom svetlošću popodneva, dok vreme stoji nepomično a drugovi se naglo udaljuju. Tek docnije, mladićke godine izbrisale su potpuno taj spomen iz moga sećanja i istisle tu sliku iz mojih snova. Ali to je već bio zaborav, smrt detinjstva.«

PROZOR

U mom ranom detinjstvu imao sam jednog druga koji mi je bio i ostao zagonetan. Zvao se Miško. Bio je možda i godinu-dve mlađi od mene, i sitan je bio i neugledan, ali hrabar i preduzimljiv, sa nepredvidljivim nastupima i zloće i dobrote. Jednog dana mi je rekao tiho, kroz stegnute zube:

— Hajdemo večeras da razbijemo prozore babi Kokotovički! Hoćeš li?

Ta baba je živela sama u osamljenoj kući koja je imala nečeg od veštičine kuće iz bajke. Kuća je bila niska, ali prostrana, jer se protezala duboko u dvorište koje je bilo prava bašta; prema ulici je imala usko lice sa svega dva prozora, izgubljena u žutom zidu ispod ogromnog mrkog krova. Baba je po nečem ličila na tu svoju kuću. Debela, sa starinskim naočarima koje su joj se upijale u teško salo bezbojnog lica, kao da ih nikad ne skida. Nepoverljiva i mrka, ali ljubopitljiva, grlata, ćudljiva i pokretna kad joj treba, ona je bila prilična napast za komšiluk, ali naročito stroga prema deci koja su se igra-

la pod njenim prozorima ili oko njene bašte. Čini mi se da je niko nije voleo.

Nekad je živela u toj kući sa mužem i četvoro ili petoro dece. Muž je umro, i od dece su neka pumirala a neka se poudavala, poženila i izgubila negde u svetu. Te njene porodice sećaju se samo stari ljudi i žene. A već godinama niko je ne zna drugačije nego kao usamljenu i nasrtljivu babu.

U tom našem svetu na strmoj periferiji Sarajeva, žena koja živi sama, pa ma i bez ikakve svoje krivice, gledana je čudno i popreko, sa sujevernom pretpostavkom da to mora da je neko nesrećno stvorenje koje ni drugima ne donosi sreću. Nešto od tog sujevernog shvatanja lebdelo je oko babine kuće, i s godinama se sve više zgušnjavalo u atmosferi neodređenog straha i potmule mrzosti. Svojim nepoverenjem i oštrinom prema ljudima, baba je i sama utvrđivala takvo shvatanje kod ovog siromašnog i neukog sveta.

Eto, o toj ženi je bila reč.

— Zašto? Kako da razbijemo? — pitao sam zbunjen.

Moj drug nije imao mnogo strpljenja, niti je voleo da stvari objašnjava, i tražio je samo da se izjasnim hoću li da učestvujem sa njim u pohodu na babine prozore ili neću. Odgovorio sam da neću.

— Nećeš?

Nastao je trenutak tišine; bilo je mučno; osetio sam potrebu da objasnim svoje odbijanje. Ne znam sada kako sam to rekao jezikom kojim smo kao

dečaci govorili, ali sećam se da sam navodio kao neke razloge. Prvo, baba je odvratna, stalno nas grdi i tužaka roditeljima, i ja je ne mrzim ništa manje nego što je mrze Miško i ostali drugovi, ali razbiti joj prozore, to mi izgleda i suviše teška kazna. A zatim, baba neće mirovati: tužiće ne samo roditeljima i učitelju nego i policiji, a ja se toga plašim. Plašim se toga svega, a naročito očevih batina, jer svi znaju kakvog strogog i opakog oca imam.

Miško je slušao, ali mi je kod poslednje reči koju sam izgovorio okrenuo leđa, i to ne naglo i gnevno, nego polako i prirodno, kao čovek koji je bio pošao na pogrešna vrata.

Ostao sam zbunjen i uznemiren, i celo poslepodne i uveče, kad sam stigao kući, mislio sam: večeras će se nešto teško desiti. Miško će polupati babi Kokotovički prozore. I ja, evo, znam za to. Šta treba da uradim? Tako sam se pitao, dok je moj nemir neprestano rastao. Da odem do babe i da je upozorim? Ne, nikako; ja sam na Miškovoju strani a protiv babe. Da potražim Miška i da ga odvratim od tog pothvata? Neće poslušati. Ko zna hoće li hteti i da razgovara sa mnom? Da mu se pridružim? To ne mogu.

Utom je pao i mrak. I kao uvek, seli smo za večeru. — To je u našem kućnom životu težak čas sa ustaljenim, strogim ceremonijalom koji je svima bio mučan i nemio. Nikad nisam mogao saznati zašto su mom ocu, oporom čoveku starinskih shvatanja, bile potrebne te zajedničke porodične večere.

re. Za celo vreme on ne bi reči progovorio, jedino što bi se grubo obrecnuo na majku ili na mene, kad bi našao da nešto nije u redu. (Moj brat i moja sestra bili su mlađi od mene, i ja sam nekako bio odgovoran za sve troje.) Očevo prisustvo ležalo je na nama kao teret i senka i stalno osećanje nelagodnosti i straha kojim smo plaćali svaki zalogaj. Ni danas ne znam zašto nas je bez razloga kažnjavao svojim ćutanjem i izbegavao pogledom, ni kome se to on svetio mućeci nas ni krive ni dužne.

Te zajedničke večere, posle veselo provedenog dana, bile su za mene uvek teške; ova večerašnja izgledala mi je beskrajna. Jeo sam, ali odsutan, mučen brigom koja me nije napuštala. U nekoliko mahova osetio sam potrebu da viknem pred svima (iako se za večerom ne sme govoriti):

— Miško će večeras razbiti prozore babi Kokotovički!

Ali sam svaki put progutao svoj uzvik, zajedno sa oporim zalogajem.

Umor od dnevne igre i toplo jelo kao da su smirivali moje uzbuđenje. Javljala se potreba za snom; nailazile su neke mirnije misli. Možda Miško neće učiniti ništa. Šta sve dečaci ne snuju i ne govore, i kakvi sve planovi nisu ostali na rečima! Iako, pravo govoreći, on nije od onih što samo prete a pretnje ne izvršavaju. Ali, ko zna, možda je i on sada umoran i sit i sanjiv? Možda se ipak predomislio? Jer, na kraju, nije to mala stvar polupati prozore babi Kokotovički, koja će dići nebo i zemlju samo

da uhvati krivca i naplati štetu. Mučna je misao na krivicu, na policiju, na skandal u susedstvu, i prijatno je osloboditi se te misli bar za koji trenutak.

Otac je odgurnuo sud ispred sebe. To je bio znak da je kraj večeri. Došla je molitva u kojoj se pojedine reči, mutne i teške od zlovolje, nisu ni razumevale. Zatim očevo spremanje i pranje nogu. Pritom se kretao sporo, ali stalno i svuda, tako da ni za koga od nas nije bilo dovoljno mesta ni vazduha. Te večeri je, kako se meni činilo, bilo naročito teskobno i neprijatno tiho. I ta teskoba i tišina su rasle nekako preko uobičajene mere, da se nije moglo videti dokle će tako i gde će se završiti. A onda ih je odjednom prolomio i potpuno zbrisao — tresak. Staklo na prozoru u prednjoj sobi prslo je u parčad.

Sad je nastala neka nova tišina. Svak je stajao nepomičan na mestu na kom se zadesio. Ja sam mislio samo jedno: to je Miškova pračka.

Svi su se zgledali, samo sam ja stajao oborenih očiju. Za mene su sa zveketom razbijenog stakla upali u sobu i Miško («Nećeš?») i baba Kokotovička i učitelj i policija, i sve živo i mrtvo što se u meni vezivalo sa njima.

Posle prvog zaprepašćenog ćutanja, digli su se povici i pitanja ukućana. Sestra, koja je bila već zadremala, udarila je u plač. Sve je to za mene bilo samo sastavni deo opšte gužve i graje koju sam samo ja čuo i video. Sudnji dan se stvorio tu za mene. U mojoj glavi kovitlac od ukućana i samo meni

vidljivih i znanih pridošlica. Svi se oni guraju oko mene, viču, hvataju me, dokazuju nešto, traže nešto, ispituju, prete, a sve je mučno i neobjašnjivo i zamršeno do besmisla i potpunog neshvatanja. I u svemu tome ja sam jedini koji mora da odgovara svima i da objašnjava sve, i jedini koji ne može i ne ume da kaže nijedne reči objašnjenja ni opravdanja.

A onda se sve stišalo. Svega je nestalo, ili je sve zaklonila krupna očeva pojava. Čuo sam samo kako je, idući put mene, rekao:

— To su svakako tvoji krasni jarani!

Njegove reči su bile zlovoljne i mukle, jedva razumljive, kao i reči njegove večernje molitve.

To što je dalje dolazilo, poznavao sam vrlo dobro odranije. Za to je postojao u našoj kući već utvrđen red.

Najpre se tako izdigne, ispravi tamna (ili se meni čini da je tamna) figura očeva i priđe mi tako blizu da od nje ne vidim ništa drugo, a od njene blizine ne vidim pravo ni nju samu. Iz te figure isuče se odnekud dugačak crn kaiš koji odmah nestane. Jer, tada nestane i oca i mene i kuće i poznatog sveta. Sve pređe u nejasnu, do neizdržljivosti bolnu igru. Prostor oko mene ispune udarci, samo udarci, nejednaki po snazi, ali jedan strašniji od drugog, bezbrojni i svudašnji. A negde u tom prostoru postoji još i nemirno malo telo koje, želeći da izbegne udarce, nailazi na njih pri svakom pokretu, ali postoji samo kao svest o strašnom bolu od koga

se, kao nemoćna životinja, brani jedino vriskom i jaukom.

Ne mogavši izdržati dečji jauk i u želji da me odbrani, ponekad bi se u taj prizor umešala i moja majka, ali ja ne bih ništa video ni primetio; znao sam to jedino po masnicama što su se docnije mogle videti na njenim rukama kojima bi me milovala i tešila.

Ceo taj prizor, koji se povremeno kao nepogoda prolamao u našoj kući, izgledao je meni kao stvar koja postoji isključivo radi mog oca. Moj bol i strah tu su bili sporedni. Za mene sve to nije imalo ni smisla ni oblika ni trajanja. Naiđe, ne znam pravo zašto; bude, ne znam kako; i prođe, ne znam kad.

Sve se to ponovilo i ove večeri. Otac me je tukao dugo i gnevno. Čak ni majka nije prilazila da me brani. Posle je došao stišan plač sa obilnim suzama, a zatim nešto kao spavanje isprekidano jecajima. Probudila me je prva belina dana. Uboji na meni bili su budni. U hladnoj, osuđeničkoj svetlosti prvog svitanja svi su predmeti bili nemilosrdno sami, kao nagi, samo ono što su. Na stolici pored mene tanjurić od providna stakla, sa nešto mrva. Tu je sinoć moja majka, da me uteši, stavila dve gurabije koje ja, u svom bolu i gnevu, nisam hteo ni da pogledam. U toku noći došla je moja sestra i pojela ih. (Znam to sigurno, jer ona pronađe i pojede sve što je slatko a nije pod ključem.) Razbijeni prozor zapušila je majka jastukom bez navlake. I to izgleda vrlo, vrlo ružno.

I pre i posle toga otac me je, u nastupima meni nerazumljivog gneva, mnogo i često tukao, kao i mog brata čim je malo poodrastao. (Celog veka se posle lečimo od tog detinjstva!) Ali nikad, čini mi se, ni pre ni posle nisam teže ni gorče osetio bol i poniženje od tih batina kao toga jutra, dok su još svi u kući spavali i dok se kroz razbijen prozor ukazivao u prvoj svetlosti spoljni svet, pun besmislenih zala i nerazumljivih, zamršenih odgovornosti.

KNJIGA

*Torno a domandare. Perché fatta
Così infelice la fanciullezza?*

Giacomo Leopardi, Zibaldone.

*Moj mejtefe, moj veliki strahu!
Dosta ti sam straha podnijela,
Dok sam sitnu knjigu naučila.*

Narodna pesma.

Sa osećanjem sličnim strahu počinjem da pišem kratku istoriju jednog dugog i velikog straha. Ovaj strah nema veze sa tako mnogobrojnim i različnim bojaznima i plašnjama koje ispunjavaju ljude u njihovoj borbi za opstanak i utakmici za imanje, bolji život, položaj, slavu i prvenstvo, za sticanje i očuvanje i uvećanje stečenog. Reč je o drugom strahu, o onom teško objašnjivom strahu nevinih ljudskih bića pred pojavama ovoga sveta. Reč je o detinjskom strahu, koji — već prema tome kakav je prvi dodir toga deteta sa društvom i njegovim zakonima — ili iščezava docnije sa godinama, sa um-

nim razvitkom i pravilnim vaspitanjem ili, naprotiv, ostaje u detetu, raste sa njim zajedno, ispunjava, lomi i satire mu dušu, truje život kao skrivena boljka i teško opterećenje. Reč je o onim sitnim, nevidljivim a sudbonosnim događajima koji često lome duše tih malih ljudi, koje mi zovemo decom, a preko kojih su naši stariji, zauzeti svojim brigama, tako olako prelazili ili ih uopšte nisu primećivali.

Ovaj dečak, koji se sa letnjeg raspusta u septembru mesecu vraća u bosansko okružno mesto, treba da uđe u treći razred gimnazije, jedne od onih naših gimnazija starog i hladnog austrijskog tipa. Kao i većina njegovih vršnjaka, i on se vraća teška srca, posle dugih letnjih dana slobode, igre i nerada, koje deca tako vole. Mršav je i preplanuo, a kosa mu sasušena i izbledela od sunca. Odelo mu se čini teško, a cipele ga žulje kao tuđe. Svoju đačku sobu deli sa jednim drugom, a stanuje kod jedne udovice, tvrde i brižne žene, koja i sama ima dva sina u gimnaziji. Ulice i zgrade mu izgledaju šire i više, ljudi svečani i dućani bogati. Ali utoliko više oseća da je on sam nekako malen i zbunjen i neugledan. Ono malo bakrena novca što mu zvecku u džepu tako je nezatno prema svemu onome što nude dućani i ulice, da ga oseća više kao nemaštinu nego kao neko imanje. To što on ima, tako je malo prema onome što mu se nudi i tako nezatno prema onome što on želi, da mu ne priči-

njava zadovoljstvo ni ono što može da kupi, jer već unapred oseća bolnu granicu svojih mogućnosti.

Pred gimnazijskom zgradom prodavači voća, sladoleda i šećerlema; oko svakog od njih živ krug dečaka koji pazaruju, jedu, časte se međusobno, dele ili se prepiru. Dečak živo želi da im priđe i da se pomeša sa njima, ali je tih grupa mnogo i on samo ide od jedne do druge i zastajkuje kod svake kao neodlučan posmatrač.

U prostranom hodniku gimnazijske zgrade hladno i pusto. Na velikoj crnoj tabli, koja je jedini ukras te nevesele prostorije, ispisana čitko imena đaka koji imaju pismo kod služitelja. Dečak posmatra, kao uvek, tu tablu i imena redom, a saznaje da za njega nema i ne može da bude ništa, jer mu niko ne piše, oseća kao naročit i već dobro poznat bol. Odjednom mu se od jednog sličnog prezimena učini da je njegovo. Vidi jasno svoje puno ime. Vidi odmah u mislima pismo, pravo pismo, zatvoreno, sa markama, poštanskim žigovima i svim tragovima daljine i putovanja, sa ni sam ne zna kakvim sve porukama, važnim, lepim i zanimljivim. Šta sve ne može da sadrži jedno pismo? Samo ko ima sreće da ga dobije! Tada zaigraju slova na tabli, pomere se i razmeste onako kako stvarno jesu i stoje, i njegovog imena nema nigde. Ni pisma nema, ni poruke iz daljine. Kao što, na žalost, nema ničega lepog ni neobičnog ni uzbudljivog, nego samo jednoličan život, bez čuda i iznenađenja, satkan

od prostih i oskudnih događaja, neodređenih i nejasnih, a mučnih i suvoparnih dužnosti i obaveza.

Na jednoj manjoj tabli piše gde i kad se izdaju besplatno školske knjige siromašnim đacima. To je neprijatan trenutak koji on poznaje od lane i preklane.

Đaci koji mogu da podnesu uverenje da nemaju roditelja, ili da im roditelji nisu imućni, dobivaju besplatno od države sve školske knjige koje su im potrebne za taj razred. To su, naravno, upotrebljavane knjige, koje su prošle kroz toliko ruku isto tako siromašnih đaka. One su često izlepljene, iskrpljene, izušivane. Na svakoj stranici ima ispodvlačenih mesta, pribeležaka sa strane, sitnih crteža ili onih besmislenih geometrijskih figura koje dečaci crtaju u svojoj dosadi i rasejanosti. Ima tragova jela ili pića, ima naročito one sive prljavštine koju hartija prima dugom upotrebom. Dečaku se gade te knjige, i sve te mrlje i tragovi tuđeg rada i života, nečisti, nedostojni, ispunjavaju ga odvratnošću, a u isto vreme privlače njegovu pažnju i izgledaju mu isto toliko važni koliko i ono što je štampano. A na naslovnim listovima svake knjige koče se potpisi tih đaka koji su pre njega sa ovim knjigama svršili svoj razred i već odavno izmakli pred njim u neke dalje i valjda lepše, zanimljivije i svetlije predele. Njihove su primedbe smešne, neumesne i vređaju dečaka. »Ova je knjiga pripadala Ivanu Stan-

koviću, učeniku IIIb razreda.« *»Hic liber est meus, testis mihi est Deus; qui non vult credere, hic potest legere¹: J. Subašić.«*

Dečak oseća odvratnost pri pomisli da sa tim udžbenicima mora provesti godinu dana i iz njih redovno učiti; mrzi ih već sada, i njih i sve što je u njima ne samo pisano i šarano nego i štampano. Sa takvim udžbenicima i sa svojim starim snom o nekim čistim, lepim knjigama u kojima na netaknutim belim stranicama pišu krupnim i razgovetnim slovima neka gorda i radosna otkrića, dečak je počeo i treći razred. Ali taj treći razred donosio je bar jednu nadu i jedno prijatno obećanje. Od trećeg razreda pa naviše, đaci imaju pravo da se služe gimnazijskom bibliotekom iz lepe i naučne književnosti.

Prve dve godine svoga školovanja dečak je toliko puta mislio na taj trenutak kad će i on smeti da ode, u određeni dan i sat u nedelji, i da iz te knjižnice uzme na čitanje neko od onih ilustrovanih dela koja je gledao kod starijih drugova. On je iz razgovora sa tim starijim drugovima znao naslove mnogih knjiga koje sadrži ta mala gimnazijska biblioteka, slušao je kako raspravljaju o njihovoj sadržini i dolazio je sam sebi sitan, i neuk, i samo je želeo da i on doraste do trećeg razreda i do biblioteke.

Sada je došao i taj dan.

¹ Ova je knjiga moja, bog mi je svedok za to; ko ne htedne verovati, može ovde pročitati.

Prvog utornika posle podne on je među prvima stajao pred zaključanim vratima biblioteke i čekao na profesora-bibliotekara. Kad se profesor pojavio i kad je otključao vrata i pustio ih u hladovitu usku sobu, pored čijih su zidova bili ormani puni knjiga, za dečaka je nastupilo ostvarenje jednog dugo sanjanog i živo željenog trenutka.

Đaci iz viših razreda došli su prvi na red. Profesor, debeo riđ čovek, brzih pokreta i oštre reči, stavljao je svoje primedbe, preporučivao jedne knjige, odgovarao od čitanja drugih. Dečaka je bunio njegov suvi i podrugljivi način govora o tako velikim i svečanim stvarima, ali on je svakog trenutka zaboravljao na profesora i na đake i samo gledao knjige, poređane iza stakla, i maštao o svemu što može da bude napisano i naslikano u tim knjigama, i već sada osećao kao bol to što mora da se odluči samo za jednu knjigu i nju da zatraži. Mislio je kakva bi to sreća bila, i kako bi odmah s njega pao taj bolni teret, kad se ne bi morao odlučivati i kad bi mogao da mirno i slobodno pregleda sva tri ormara i da razgleda sve knjige i lista po njima. Šta je jedna knjiga, pa i najlepša, kad čovek zna da postoje tolike stotine i hiljade drugih knjiga? Bar tri-četiri kad bi mogao da dobije pa da ne strepi, dok čita jednu od njih, da će za koji sat doći do kraja i da neće imati šta da čita. Ovako, svakog utornika jednu knjigu, pa i to samo od onih koje su za njegov razred, koje profesor odobri, i to još pod uslovom da ni iz jednog predmeta ne dobije lošu ocenu. Sve uslovlje-

no, ograničeno, tesno i oskudno. A ipak postoje u svetu biblioteke, postoje tolike knjige i postoje ljudi koji ih slobodno čitaju. I on ne želi mnogo, četiri-pet knjiga o raznim putovanjima po raznim krajevima sveta. Samo da može onu koju čita da nasloni na one tri ili četiri koje će čitati docnije, i da ponekad pogleda istovremeno u dve knjige, samo da pogled baci. Ne zna zašto, ali čini mu se da bi to bilo ostvarenje njegove najveće želje.

— Jesi li ti došao da spavaš ovde ili da uzmeš knjigu?

Trgao ga je iz tih maštanja profesorov glas, rezak i nestrpljiv, ali dečak je imao muke da se pribere. Nije bio ni primetio kad je došao red na njega. Sa leđa su ga gurali drugovi i smejali se. Pred njim, sasvim pred njim, stajao je otresiti riđi profesor. Video mu je jake pesnice, snažan vrat, kratko šišanu crvenu kosu, opuštene brkove i zelene oči tvrda i podrugljiva pogleda, oči čoveka koji zna šta hoće i šta treba da se radi, i koji i od drugih neumoljivo traži da to isto znaju o svakoj stvari i u svakom trenutku.

Dečaku se činilo kao da je odjednom i neočekivano stavljen na neku pretešku i nemilosrdnu probu. Najlepše što je imao od biblioteke — dvogodišnja želja i misao na njeno ostvarenje — sad je prošlo. Grubo probuđen, uhvaćen u maštanjima kao u krivici, on je bio zbunjen i uplašen. Naročito se bojao da mu profesor ne nadene neki podrugljiv nadimak, jer je imao običaj da to čini, a posle, kad đaci pri-

hvate to podrugljivo ime, niko mu ga neće skinuti.

— Dakle, šta je po volji? — produži profesor ironično.

— Ja bih ... Molio bih nešto o putovanjima ..

— mucao je iznenađeni dečak.

— Ti bi, molio bi ... Ti sam ne znaš, čini mi se, šta hoćeš — kaže profesor i maša se za jednu kratku, podeblju knjigu, unosi dečakovo ime u spisak, i predaje mu je žustro.

— Idemo dalje!

Dečak se povlači zbunjen, misleći samo da je ovog puta srećno izbegao nadimak. Razgleda knjigu koja na koricama ima sliku u bojama, sve sami sneg i led, i naslov: *Ekspedicije u polarne krajeve*.

Silazeći sporo niz stepenište i zastajkujući na svakoj stepenici, on je otvarao knjigu na mestima gde su bile slike polarnih predela, sa ledenim bregovima, saonicama koje vuku psi i snežnim šatorima. Lice mu je još gorelo i ruke podrhtavale od malopredašnjeg susreta sa profesorom-bibliotekarom. Neprijatnost i hladnoća toga susreta vejale su iz svih tih polarnih fotografija i sa svake stranice te prestarele, rđavo povezane i mnogo upotrebljavane knjige.

To su dakle te lepote i ta zadovoljstva koja čoveka čekaju kad stekne pravo da se služi bibliotekom!

Zagledan u te slike, sa pomešanim osećanjima povređenog samoljublja, razočaranja i ljubopitstva, dečak je pogrešno stao na jednu izlizanu stepenicu,

poveo se, zateturio i najposle dočeka rukama o zid, ali je pri tom ispustio knjigu koja se otkotrljala niz stepenište. Zadržavši se da ne padne, i pribavši se, on je odmah potrčao za knjigom koja je ležala na dnu stepeništa. Kad je podigao, video je sa zaprepašćenjem da se od pada potpuno iskoristila; ceo njen unutrašnji deo odlepio se od korica i držao se samo još sa nekoliko tankih konaca za poleđinu.

Dečaku pojuri krv u glavu. Kroz veo vrele magle, koji mu je igrao pred očima, on strpa izlublvenu svesku u korice, obazre se da ga ko nije video i pođe brzim koracima kući.

Idući ulicom, uspori korak. Zaboravljena je bila uska neprijatna biblioteka, kao da nikad nije ni bio u njoj. Sad je mogao još samo da misli na štetu i nezgodu koja ga je zadesila sa knjigom i koju treba da razgleda kod kuće. Pod miškom ga je pekla oštećena knjiga.

Kad je došao kući, ostavio je odmah zlosrećnu knjigu kao neprijatan teret na dno svoga đačkog kovčega, pod zimsko rublje. Užinao je i izišao da se igra sa vršnjacima iz komšiluka. U igri se zaboravio. Ali kad je počeo da pada prvi mrak i kad su drugovi stali da se razilaze kućama, njega zaboje pomisao da ga kod kuće čeka nešto ružno i neprijatno. I taj bol je rastao sa sumrakom.

Večerao je brzo i rasejano, i odmah posle večere otišao u spavaću sobu i privukao petrolejsku lampu u svoj ugao. Dok je njegov drug ostao sa gazda-

ričnim sinovima u trpezariji, odakle su dopirali njihovi veseli glasovi, dečak je, pretvarajući se da sprema zadatak za sutra, izvukao knjigu koju je danas doneo i počeo da je razgleda kao ranjeno mesto na sebi. Knjiga se držala sa još svega dva tanka konca za korice. Bilo je očigledno da je već jednom bila oštećena i lepljena nevešto i slabo nekim smeđim rđavim lepkom, koji je pri prvom jačem potresu popustio.

Nagnut nad kovčegom, dečak je gledao čas knjigu čas korice i osećao kako mu krv navire u glavu. Pitao se zbunjeno šta treba da preduzme pa da stvar popravi. Šta se radi u sličnim prilikama? Jedno je znao — da onom riđem snažnom čoveku u biblioteci ne bi nikad i nipošto smeo da prizna svoju nezgodu. Da ode kod nekog knjigovesca? Da, to je najbolje. Ali tada počеше sumnje: hoće li hteti da mu poveže knjigu? Hoće li on imati toliko novaca? Hoće li se ipak poznavati na knjizi da je popravljana?

Utom neko otvori vrata od trpezarije. Zasu ga veseo žagor. On uplašeno gurnu knjigu na dno sanduka, zalupi poklopac i, ne okrećući glave, stade da lista po nekoj svesci, praveći se sav zauzet tim poslom. Vrata na trpezariji opet sa zatvoriše. On oprezno otvori sanduk i izvadi ponovo knjigu. Sad su bila popustila i ona dva tanka konca. Dečak je držao u jednoj ruci knjigu a u drugoj korice. Tako. Sad je zlo potpuno. On pažljivo stavi knjigu u korice i sve položi na dno kovčega, koji zaključa. Zatim se vrati u trpezariju i sede za sto sa ostalima.

I tu se smejaio, razgovarao, učestvovao u igri, ne zaboravljajući nijednog trenutka na svoju mučnu tajnu.

Tako je dečak počeo prve dane svoga trećeg razreda.

Za vreme školskih časova dok je profesor, sa šiljastom progušanom bradom, objašnjavao grčku azbuku, dečak je gledao kroz prozor vrhove drveća, pune još bujnog septembarskog zelenila, i delić svetlog neba u daljini. Odsutan duhom i nespoban da zapamti te nove znakove, on je mislio samo na upropašćenu knjigu sa kojom neće nikad smeti da iziđe pred starog bibliotekara, a koja se, kako njemu sve više izgleda, ne može ni popraviti ni nabaviti. I ta je misao, stalna i mučna, gubila sve brže svoj prvobitni oblik. Tako je bilo za vreme predavanja, u igri i pri drugarskim šalama. U svakom sekundu on je znao da u svetu postoji nešto pokvareno i razvaljeno, neka njegova nezgoda i krivica koju ne sme nikom da prizna i ne ume da popravi, a za koju će morati jednog dana da odgovara.

Ipak mu se u igri ili pri šetnjama sa drugovima dešavalo da uspe da se zaboravi i da satima ne pomisli na svoju tajnu. Smejaio se, trčao ili razgovarao veselo i bezbrižno kao i ostali. Ali tada bi se najednom, kao fizički bol, javila u njemu misao na skrivenu knjigu. I svaki put je taj bol bio utoliko ljući i teži ukoliko su trenutna radost i kratki zaborav bili jači i dublji, jer je na stari bol dolazio uvek još i prekora samom sebi što ga je izneverio.

I kad bi posle takvih časova odlazio da legne u svoju postelju, rasanjen u tami, on je tu nalazio svoju brigu, budnu i nepomičnu, i svaki put malo veću i težu nego što je ostavio jutros kad je ustao.

Nedelje i meseci prolazili su, a događaj sa knjigom, običan i neznatan sam po sebi, dobivao je, stalno i sve brže, nestvarni i avetinjski izgled mučne tajne i nepopravljive greške koju valja kriti.

Sve je to bilo ludo, izlišno i u osnovi bezrazložno, a ipak stvarno i bolno, stvarnije od dnevnih igara i razgovora. Počeo je da izbegava drugove i njihove zabave. A na najbezbržinije među njima gledao je sa nezlobivom ali bolnom zavišću.

Šta sve nije u tim jesenjim noćima prolazilo kroz detinju glavu? Kakve se sve mogućnosti nisu ocrtavale i kakvi nemogućni snovi ispredali?

Noć je prolazila, a on je mislio. Da poveri nekome šta mu se desilo? Da potraži negde saveta kako da to pitanje reši i da se oslobodi brige? Pri samoj pomisli na to, njega bi nešto ogrejalalo iznutra, sve bi postalo za trenutak jasno, lako i jednostavno. Pred njim su se ređala lica njegovih drugova. Ispredao je do sitnica čitave razgovore, svoju ispovest i njihove odgovore i izraze lica, i na kraju dolazio do uverenja da bi to bilo uzaludno i, što je još gore, — nemogućno. Pomišljao je da kaže stvar gazdarici, ali sâm izraz njenog lica, brižan i udovički, odvrćao ga je od toga. Rešavao se da piše ocu sve potanko i da traži saveta i pomoći, ili čak

da ode jednog dana do biblioteke, da sačeka profesora i da mu, nasamo, iskreno prizna stvar. I pošto bi dugo oživljavao u sebi svoje reči i njihove odgovore, sve do najmanjeg pokreta i izraza lica, uvideo bi da je to iznad njegove snage, i ostajao opet sâm sa svojom tajnom, koja je posle svakog takvog razmišljanja bivala teža.

Dolazio je na misao da se molitvom izbavi od svega. I šaputao bi, zaista, sve poznate molitve, nečujno, dugo i usrdno. Sa dlanom na ustima, da drug koji spava u istoj sobi ne bi čuo, upućivao je žarke reči pravo bogu i njegovim svecima, koji, kao što se kaže, mogu da čine i veća čuda, i tražio da se raskoričena knjiga sastavi, kako bi je mirno i slobodno mogao vratiti onom čoveku, ne izlažući se ni sam ne zna kakvim strogostima, poniženjima i kaznama. Zaspao bi tako, uljuljkan svojim sopstvenim šapatom. A pre svitanja bi se budio, sa plašljivom ali divnom nadom u sebi, odlazio do kovčega i tu nalazio svoju knjigu, jedno i beznadežno raskinutu nadvoje, onakvu kakva je bila pre svih njegovih nada i molitava i, čini mu se, još goru i beznadniju. I vraćao bi se, poražen, u postelju.

Da umrem — mislio je tada dečak u krevetu, stegnutih vilica, sav zgrčen — da umrem sada odmah! Umreti, značilo bi ne morati poveravati se nikome, ne čekati čuda koja neće da dođu, ne odgovarati za ono što nisi kriv, ne morati nikad više stupiti pred onog riđeg, podrugljivog čoveka. To bi

značilo da nestane mene, ali sa mnom i knjigâ, zdravih, oštećenih i popravljenih, i bibliotekâ i bibliotekara, i odgovornosti, i straha od njih.

»Bože, daj da umrem pre nego što dođe kraj semestra i onaj neizbežni trenutak kad ću morati izići pred bibliotekara i odgovarati za oštećenu knjigu!«

Zatim je mislio kako bi bilo da izgori gimnazijska zgrada, zajedno sa bibliotekom i spiskom pozajmljenih knjiga. Da li bi se tad morale vraćati preostale knjige? Ili ne, da izgori ova kuća u kojoj on živi, sa svim stvarima, pa i sa tom knjigom u kovčegu. Kako bi tada bilo lakše odgovarati!

Ne, najbolje bi bilo i najsigurnije: umreti.

Ali umesto da umre, on bi redovno zaspao sa tom svojom željom. A posle, u snu, javljala se opet oštećena knjiga u najfantastičnijim oblicima i strah od teške, nepravedne i nejasne odgovornosti, i sa njim opet — i u snu — želja da umre, da nestane iz života, snivanog kao i stvarnog, potpuno i zauvek.

S vremenom, dečak je postajao sve više usamljen i povučen u sebe. Smršao je, jer je jeo malo i žvakao zlovoljno i slabo. To nije niko primećivao. Ali su zato profesori primetili da je popustio u učenju. Dva meseca uzastopce dobivao je iz grčkog jezika i matematike nepovoljne ocene.

Profesor grčkog jezika, čovek ćutljiv i jednak, nije se mnogo bavio njime. Postavio bi mu dva pitanja i dobivši nesigurne odgovore, samo bi sikćući i s nerazumljivom mržnjom izgovorio:

— Na mesto!

Rđave ocene ređale su se jedna za drugom.

Mnogo je teže dečaku bilo sa profesorom matematike, mršavim i dobroćudnim starcem, koji ga je zabrinuto gledao preko zlatnog okvira svojih bistrih i nekako dobrih i veselih naočara.

— Šta je s tobom, Latkoviću? Ja sam navikao da od tebe dobivam drugačije odgovore. Preni se, čoveče!

A dečak je treptao očima, stideo se i ćutao.

Tako, svi traže od njega samo napor i pitaju za plodove toga napora, a nema nikoga kome bi mogao da se poveri i da potraži saveta i izlaza.

Sa sujevernim strahom zaobilazio je izloge knjižara u kojima su bile poređane nove i lepo ukoričene knjige. A kad bi se među drugovima povelala reč o biblioteci ili o kakvoj bilo knjizi, on bi odjednom pocrveneo, počeo zbunjeno da zamuckuje, zabašuruje, i skreće govor na druge stvari, dok mu se po grudima razlivalo, kao fizički bol, njegovo već poznato mučno osećanje od pomisli na neku nejasnu i nepopravljivu štetu koja mu se desila i za koju još niko ne zna, ali za koju će morati da odgovara. A to osećanje bilo je utoliko teže ukoliko se on više trudio da ga sakrije. Često mu se činilo da mu se drugovi namerno obraćaju sa pitanjima koja se odnose na biblioteku, knjige i njihove poveze. Na svako takvo pitanje on bi odgovarao ćutanjem, obarajući oči i čekajući kad će mu neko otvoreno kazati da zna da on u svom kovčegu drži razvaljenu knjigu.

Svi su dani bili teški, ali naročito mučan bio je utornik. Toga dana on nije mogao da misli ni na šta drugo do na svoju knjigu. Utornikom posle podne drugovi su vraćali pročitane knjige i uzimali nove. On nije smeo ni pomisliti na to. Ne bi se bojao da iziđe, ako treba, pred direktora i pred svaki sud ovog sveta, ali, eto, nema snage ni hrabrosti da iziđe pred toga krupnog i riđeg čoveka koji suvo, krto traži od svakoga da brzo, jasno i određeno kaže šta hoće. I to još da iziđe sa oštećenom knjigom! Ne, za to nema hrabrosti. Njega se boji više od svega na svetu.

Tako jednog utornika, kad su za vreme odmora razgovarali o knjigama, neko upita i dečaka zašto više ne uzima knjige iz biblioteke. On odgovori da još nije pročitao prvu. Jedan snažan i podrugljiv drug se umeša u razgovor:

— Pa ne možeš ti da držiš tako mesecima jednu knjigu. Ako se nađe neko pa je zatraži, moraćeš je vratiti. Ne učiš je valjda napamet!

Dečak ga pogleda bojažljivo i sumnjičavo, želeći da proveri da li ovaj to govori stoga što zna u čemu je stvar, ili samo slučajno, iz urođene pakosti. Pogled mu susrete nasmejane i nemilosredne oči drugog čoveka, iz kojih se ništa nije moglo pročitati osim njihove rođene osionosti i tvrdoće.

Ali u dečaku ostade sada ta misao. Istina, on ima pravo da drži knjigu do kraja prvog semestra, ali sada se sa novim strahom pitao šta će biti ako slučajno neko zatraži tu istu knjigu koju on drži

već dva meseca, i ako ga pozovu da je vrati? Onda će sve izaći na videlo. To je približavalo opasnost i povećavalo strah.

To ga je i nateralo da počne brže i odlučnije da razmišlja o nekom rešenju. Stvar je u toku vremena postala toliko vezana za njegove najličnije, unutarne strepnje i pomisli, da više nije moglo biti govora da se ma kome poveri ili sa kim bilo posavetuje.

Idućeg prvog u mesecu sabrao je novac, otišao u jednu zabačenu ulicu i tu kod nekog Jevrejina kupio tutkala u tablicama. Zatim je vrebao jedno poslepodne kad bi mogao ostate kod kuće. Našao je neki stari lonac i u njemu rastopio tutkalo. Dolivao je vodu, pa odlivao, mešao, primicao vatri i odmicao. Zbunjen i uplašen kao da radi najtajanstveniju i najgoru stvar na svetu, on nije ni osećao da je već uprljao ruke i oprljio prste. Samo se trudio da devojci koja je radila u kuhinji objasni stvar kao beznačajnu i bezazlenu.

Kad je lepak bio rastopljen, odneo ga je u sobu, izvadio knjigu i parčetom drveta, koje je bio naročita istanjio, počeo da maže povez knjige. Lepak se hvatao za prste, lepao i otezao, kapao i po koricama. Dečak je padao u sve veću zabunu što je više hteo da bude pažljiv i oprezan. Najposle, uglavio je knjigu u korice i pritisnuo čvrsto drugim knjigama i teškim predmetima. Zatim je uklonio sve tragove svoga rada i oprao ruke.

Tu noć je spavao naročito nemirno. Svaki čas se budio od pomisli da je možda nepopravljivo pokvario celu stvar. Nešto ga je gonilo da se digne i da vidi je li se lepak već osušio i kako je lepljenje uspelo. Ali se bojao da ne probudi druga koji je spavao u drugom uglu sobe. Tako je jedva dočekao zimsko svitanje. Tada se digao, razmaknuo malo zavesu i pri sivoj svetlosti jutra izvadio knjigu, koja je bila ukrućena od tutkala i teško se otvarala. On je rastvori pažljivo, slušajući sa strahom i zadržana daha kako knjiga pucketa. Korice su bile slepljene za poledinu knjige, ali su na prvoj i poslednjoj strani bili vidni tragovi tutkala i neveštog lepljenja.

Dečak ostavi ponovo knjigu u sanduk i drhteći od studeni vrati se na prstima u postelju, u mučnoj nedoumici da li je stvar dobro rešio ili je potpuno i dokraja upropastio.

Otada je danju i noću, koristeći se svakim trenutkom samoće, otvarao kriomice svoj kovčeg, zagledao knjigu i procenjivao da li je lepljenje uspelo i da li bi smeo da je takvu vrati bibliotekaru. Često je procena ispadala povoljna, a još češće nepovoljna. I strah je rastao.

I taj utornik je došao, poslednji utornik u prvom semestru. Toga dana morale su biti vraćene sve knjige pozajmljene u toku polugođa. Ko ne vrati knjigu, ne može biti ocenjen i dobiti svedočanstvo. U toku noći između ponedeljnika i utornika dečak nije spavao gotovo nikako. Ustajao je nekoliko puta,

nećujno prilazio kovčegu, vadio knjigu, razgledao je i procenjivao, pa bi je onda vraćao u kovčeg sa uverenjem da profesor neće ništa primetiti. Ali čim bi se vratio u postelju i počeo da razmišlja, javljale su se opet sumnje. Činilo mu se da su mrlje od tutkala tolike da ne mogu ostati neprimećene. Tako bi se kolebao neko vreme, a onda bi, ne mogući da izdrži neizvesnost, ustajao da stvar ponovo razgleda i da se uveri.

Nebrojeno puta on je te noći ponovio u sebi ceo prizor sa predajom knjige, kako bi on po njegovom mišljenju trebalo da izgleda. Ući će u biblioteku kad u njoj bude što više đaka, tako profesor neće moći toliko da se bavi njime i njegovom knjigom. Ući će sa ravnodušnim izrazom na licu, pokloniće se i kazati: »Molim, gospodine profesore.« Ili ne, neće ništa kazati, jer bi time već privukao pažnju na sebe, nego će se samo pokloniti. Knjigu će zaviti u beo tabak hartije i tu pred profesorom je izvaditi, tako da on vidi sa koliko je pažnje knjiga čuvana. To je dobra misao. Da, ali tada će profesor uzeti knjigu, rastvoriti je brzim pokretom, a knjiga će zapucketati i odmah pokazati nevešto i grubo slepljena mesta. I tada, tada će nastupiti — on sam ne zna šta će upravo nastupiti — ali nastupiće ono nepoznato od čega on strepi, zbog čega ne spava, slabo jede i rđavo uči već mesecima, nastupiće negodovanje i oštre reči toga strašnog čoveka, pa saslušavanje, pa kazna i bruka i plaćanje. Nastupiće, ukratko, sve one neodređene, složene i mnogobrojne odgovorno-

sti kojima on ni u mislima ne sme u lice da pogleda ni da ih oceni, proračuna i izmeri, i samo želi da ih po svaku, pa i najvišu, cenu izbegne.

Tako bi opet zaspao, smišljajući najčudnije procedure koje će biti na njega primenjene, sa naročitim planom, grubo i nemilosrdno.

Bilo je vlažno januarsko poslepodne. Dečak je uzeo knjigu iz kovčega. Na mutnoj svetlosti zimskog dana ona mu je sada izgledala iskrpljena, žalosna i upropašćena, očigledno i nepopravljivo. Spreman na najgore, zavio je knjigu u belu hartiju i krenuo u školu.

Obilazio je oko bibliotekarovih vrata, zapitkivao drugove koji su izlazili, brojao one koji su ulazili, i kad je u jednom trenutku video da su ušla trojica odjednom, on je kucnuo i, ne čekajući odgovora, ušao.

To je dakle ta soba u koju bi najbolje bilo da nikad nije ni ušao, i to je taj trenutak! Zubi su mu cvokotali i desna noga neprijatno poigravala. Stao je u potiljak iza onih što su išli pre njega i trudio se da ne drhti. Zaokupljen svojim mislima, nije ni primetio kako su jedan po jedan nestali oni koji su stajali pred njim. Tako se odjednom našao lice u lice sa riđim snažnim čovekom koji je ispunjavao tolike njegove misli i snove za posljednjih pet meseci. Profesor je sada bio vidno izmenjen. Natmuren i taman, sa jakim podočnjacima i nezdravom bojom, on je ostavljao utisak zabriantog i bolesnog čoveka.

Dečak je razmišljao da li je to gore i opasnije, ili bolje i povoljnije po njega. U isto vreme, on se i duboko klanjao i mrmljao nešto kao: »Molim, gospodine profesore«, i sporo i nespretno razvijao belu hartiju. Profesor, utučen i mrzovoljan, nije ga ni pogledao. Uzeo je knjigu, udario njome po dlanu leve ruke, pogledao broj na poleđini, zatim crvenom pisaljkom precrtao dečakovo ime u spisku, a knjigu položio na ostale koje je pre toga primio. Ne dižući pogleda, profesor pruži ruku za narednu knjigu ali je dečak stajao kao omađijan pred njim. Tek kad ga onaj drug iza leđa odgurnu i pruži svoju knjigu, on se skloni u stranu i neodlučnim korakom, polagano i oprezno, kao u snu, u jednom od onih snova u koje čovek ne veruje ni u trenutku dok ih sniva, pođe vratima. Po leđima je osećao jezu i očekivao je kao pouzdano da će ga viknuti po imenu i pozvati natrag. Tako je izišao. Upravo, više su ga izgurali đaci koji su izlazili i ulazili u biblioteku.

Kao u snu, jednako sa jezom po leđima, i jednako očekujući, neminovno očekujući da će ga neko zovnuti da se vrati, prošao je širokim hodnikom u kom je visila crna tabla sa imenima srećnih koji dobivaju pisma; sada je nije ni pogledao. Zaputio se jednoličnom ulicom, po mokrom i prljavom snegu, sve očekujući da će ga zovnuti. Ne, niko ga nije zvao. Šta se desilo? Desilo se najveće čudo: da se ništa nije desilo. Sve je prošlo prirodno i jednostavno. Sve je srećno i dobro rešeno. Nema više pokvarene knjige ni straha od odgovornosti i kazne.

Za celo vreme svog mučenja, on je sva moguća rešenja predviđao i zamišljao do sitnica, samo ne ovo i ovakvo. Zategnutost, koja je u njemu trajala i rasla mesecima, sad je odjednom popustila. Kao da sva ona strahovanja i slutnje nisu nikad postojali ni mučili ga. Sve je odjednom zbrisano i zaboravljeno. Osećao je da bi trebalo da se raduje, da klikće od veselja što je sve ovako neočekivano dobro prošlo. Da, trebalo bi da se raduje, možda se stvarno i raduje, ali u toj praznini koja je usled naglog i povoljnog rešenja odjednom nastala u njemu, ne može ta radost da nađe mesta ni odjeka.

Raduje se, ali se vuče ulicama kao isprebijan, kao posle bolesti. Obuzima ga osećanje nerazumljive ganutosti. U grlo mu se penje bezglasan jecaj i tu poigrava sa svakim korakom. Idući tako, sporo i zbunjeno, dođe kući, uđe u sobu i prvi put posle toliko vremena otvori slobodno i ne obazirući se ni na koga svoj kovčeg. Bacio je brz pogled na mesto na kome je toliko meseci stajala ta strašna knjiga, zatim je zatvorio kovčeg i seo na njega pogružen.

Tako je sedeo dugo, zanesen, pognute glave, sa laktovima oduprtim o kolena, sa grčevito prepletanim prstima, kao neki zreo i premoren čovek koji se potpuno predaje kratkim trenucima odmora i zatišja.

NA OBALI

Rešavali su da li da preplivaju reku. To bi bilo drugi put tog dana.

Grupu nagih, preplanulih telesa na pesku sačinjavali su đaci sarajevske gimnazije, sada na raspustu u svojoj rodnoj varoši na obali Drine. Svi su bili negde između petog i sedmog razreda gimnazije. Po mnogo čemu već mladići u Sarajevu, oni su za vreme raspusta, živeći u roditeljskoj kući i na obali rodne reke, gde su proveli detinjstvo, postali opet deca, a u njihovim igrama, rasprama i postupcima čudno su se preplitali i mešali detinjstvo sa dečaštvom i dečaštvo sa novim pojavama mladićkog doba.

Na njihovoj, levoj, strani reke sunce je već bilo zašlo. Dani su bili kraći. To je bio konac leta. A to leto, koje je bilo žarko i sušno, tako da je sago-relo ne samo povrće, voćke i letinu nego i sena sve do visokih čaira, sad se odjednom okišalo i zahladnelo. Opako leto spalilo je u svojoj vatri i prvu, lepšu, polovinu jeseni. Izgledalo je kao da je pre-

skočen mesec septembar. Sa strmih osojnih strana leve rečne obale već je nailazila hladovina predvečerja. Mladićima se ježila koža, pored vode koja je i usred leta hladna i koja je već do polovine u senci.

Druga, desna, obala bila je još cela obasjana; i inače bogatija drvećem i zelenilom, sad je, u blagoj svetlosti popodnevnog sunca, izgledala svečano i raskošno i privlačila sebi kupače sa leve obale.

Neki su najpre odbili predlog da se ponovo prelazi na drugu stranu. U stvari, svi su bili umorni od mnogog plivanja i dugog sunčanja, izgladneli; a sa prvom senkom javljala se i želja za snom. Posle kraćeg prepiranja, bez kog se u tim letnjim igrama ne donosi nijedna odluka, ipak su krenuli.

Tamnozeleno brza voda prekrivena predvečernjom senkom, dočekala ih je hladnom jezom, a matiča je zanosila ta laka, zamorena i od kupanja izgledala tela. Ali oni su se otimali i plivali, potcikujući od studeni i bacajući poglede put osvetljene obale.

Ta druga obala bila je pored same vode gola i krševita, sva od koso ispucalih i izbrazdanih ploča živca kamena. U tim tankim pukotinama raste u oskudnoj naplavljenoj zemlji pokoja retka trava ili još ređi cvetić, patuljasta žutika ili sitan divlji karafil s bledunjavo modrom i jedva primetnom anemičnom krunicom, koja čak i miriše ponekad, ali nekim tankim i nestvarnim mirisom, koji je više ideja o mirisu i samo kao slutnja drugih predela i snažnijih, drukčijih mirisa.

Zatim se obala naglo diže, kamena biva na njoj sve manje, oštne i niske trave sve više; a najposle, iz nje počinje da izbija najpre žbunje i šikara, a gore, ispod drumu koji je usečen u strminu, rastu visoke guste rakite i vrhovi im dopiru do samog drumu, mestimice ga i zaklanjaju.

Dok su kupači, boreći se sa brzom studenom vodom i sa svojim umorom, uspeli da preplivaju, sunce se još nije bilo spustilo na zapadu, i obala, na koju su jedan po jedan iskakali, hvatajući se grčevito za oštro kamenje, bila je već u senci. Sunce je bežalo pred njima i izgledalo im nestvarno i nedostižno kao fatamorgana.

Poslednji je iskočio na obolu plavokosi Marko. Slabine su mu se vidno dizale i spuštale, a oči tražile sunčano mesto na obali. Ali sunce se bilo pomaklo i sad obasjava još samo drum u strani.

Tim drumom, kao po pravo zategnutom koncu, jure laka kola u koja su upregnuta dva belca. Na boku je kočijaš sa crvenim fesom na glavi, a u kolima su dve ili tri žene u belim haljinama. Javljaju se i gasnu žive boje njihovih suncobrana, šešira, čipaka i velova. Ti velovi blesnu na suncu, zalepršaju, pa nestanu, kao da ih je vetar odneo, a malo docnije se opet ukažu, i tako, ponavljajući uvek istu igru, varaju oči. Na pojedinim delovima puta zeleni vršci rakita zaklanjaju potpuno drum, tako da izgleda kao da su kola zaplivala u zelenilo do iznad točkova, zajedno s konjima, i plove brzo, a iznad

zelenih talasa vide se samo konjske glave, kočijaš na boku, i žene u svetlim i živim bojama, što mame oko izdaleka kao šaren cvet leptira.

Drhteći i cvokoćući od umora, gladi i neke unutarnje jeze, Marko je gledao taj prizor dok god kola nisu isplivala iz zelenila i izgubila se među prvim gradskim kućama.

Tada se prenuo, kao probuđen, i video da pored njega stoji jedan od drugova i ruga mu se oponašajući njegovo cvokotanje: b-b-b-b!, iako je i sam bio sav naježen, usne mu pomodrele, a oči zamučene od mnogog kupanja i ronjenja. Ostali su skakutali s noge na nogu, kao u nekoj crnačkoj igri, tražeći glatka mesta na hrapavoj kamenoj obali.

Ići dalje za suncem nije imalo smisla. Već su i rakite bile zahvaćene senkom, koja je rasla i pela se uz strminu kao zračna poplava. Ali ni vraćati se nije bilo lako ni prijatno. Telo je bolelo i podrhtavalo od umora, hladna voda je odbijala, a njihova obala, na kojoj im je ostalo odelo i na kojoj su im kuće, nije privlačila ničim novim ni prijatnim.

U želji da pobegne od podrugljivog druga, Marko je otišao podalje, iznad same reke, na kamenu ivicu obale; tu je našao malo glatkog mesta na kamenu, koliko za podlanicu, i seo. Laktove je oslonio na kolena i lice prekrpio dlanovima.

To su ti predvečernji sati, to su te mučne i neblagodarne godine prvih mladenačkih bolova i nesnalaženja toga đačkog naraštaja. Misli su navirale, bez reda, praćene sećanjima iz detinjstva i nejasnim

slutnjama još potpuno nejasne budućnosti. Sve je bilo mračno i maglovito, ali dobrodošlo, jer je odlagalo trenutak povratka u studenu vodu i na pustu drugu obalu.

Da, ona mestimično gola a mestimično gustim rakitnjacima obrasla peščana obala bila je oduvek za njega obala želja i gladi. Sa svojom četvrtom godinom on je počeo da se igra na toj obali, da rije u pesku i da se brčka oko vode, i uvek je svaki dečji pogled i pokret pratila želja, želja da se nešto desi što bi razbilo jednoličnost predela, suviše dobro poznatnog, i skamenjenu pravilnost godišnjih doba i ljudskih navika, iznenadilo, zablesnulo oči, obradovalo novinom i lepotom čoveka. Sa godinama, menjao se predmet želja, ali želje same rasle su i po broju i po snazi, a nikad se nijedna nije ispunila osim u mašti ili u pričanjima, od kojih je ostajao samo bol razočaranja.

Da, pričama se teše i zavaravaju i njegovi i svi ostali koji žive na toj levoj, sirotinjskoj, obali. A on zna odavno šta treba misliti o tim pričama. Sasvim je mali bio kad je od bake slušao prve priče. On obeća da će se smiriti, leći i zaspati, a baka obeća da će ispričati lepu priču. I kakvu priču? Ne pričaju oni to zbog dece, nego zbog sebe. To on uviđa odavno, a to je, čini mu se, slutio i onda.

Baka je pričala.

Tu u komšiluku ostala, iza nekog mutapa, udovica sa kućom punom dece a bez igde ičeg drugog. Primakao se Božić, a u nje u kući ničeg ni mrsnog

ni slatkog, deca neobuvena i neodevena. Na sam Badnji dan se rasplakala teško, žaleći se Bogu i Božiću na svoju sudbinu. Uzajmila je svega toliko da je mogla kupiti jednu ribu mladicu. Kad je ribu rasporila, našla je u njoj zlatan prsten sa skupocnim almazom kamenom, odnela ga u čaršiju i dobro unovčila, pa su imali svega i za Božić i još dugo posle toga. To je bio božji prst, rekla je baka.

Priča je imala obrnuto dejstvo. Zamorena pričanjem, baka je zakunjala, a dečak se, uzbuđen čudnim slikama — udovičke suze, riba, sjajni prsten — još više rasanio i budio baku da je pita više i potanje o neobičnom događaju.

I tada, i dugo još posle toga, zapitkivao je i uporno tražio da mu se tačno kaže je li to zaistinski bilo tako, kada i gde, ko je izgubio prsten, kako ga je riba progutala i kako je došla baš do udovice. Po odgovorima je video da tu nije ništa jasno ni sigurno, da stariji ni sami ne uzimaju ozbiljno svoje priče, da ima doduše udovica i siročadi, da se nađe i pokoja mladica, iako su retke i skupe, ali da nema božijeg prsta ni skupocenog prstena, nikad i nigde. A docnije, kad je svršio osnovnu školu i ušao u svet knjiga, video je da je njegova sumnja bila opravdana, da je ta priča stara koliko i ljudska nemaština, i da istoriju o ribi i prstenu prepričava sirotinja svuda, gde god je ima na svetu.

Otud u njemu ova potmula, duboka mržnja na priče i bajke i svakojaka smešna pletenja mašte. To treba ugasiti kao smrdljivu lampu, odbaciti kao

nedostojno zavaravanje. Znati istinu i pričati istinu, a istina je da na ovoj zemlji ima mnogo lepih stvari, ali u drugoga, a da su on i njegovi bogati samo željama i brigama. Istina je da i njemu utroba gori za lepotom; a ta je lepota vidljiva (i kolima se vozil!), ali nedostižna i nezadržljiva; ne da se uhvatiti, ne može se ukrasti, nema se za šta kupiti, niti se može od ljudi oteti ni od boga izmoliti; kao priviđenje je, nestvarno i kratkoveko, a draže od svega što je živo, stvarno i nadohvat ruke.

Pod neumoljivi ispit istine trebalo bi staviti sve, ne samo pričanja nego i sve ostalo što se smatra stvarnim i istinitim, a nije ni jedno ni drugo. Šta smo mi, u stvari, mi na ovoj peščanoj obali? Moj otac i moj stric se nazivaju trgovcima; tako nam se nazivao i deda, samo kod njega je to još moglo imati neke veze sa istinom, a kod mojih je prazna reč bez osnova i značenja. Ne, drugi trguju, rade i zarađuju, drugi žive i uživaju život, a moj otac i moj stric misle da su trgovci zato što presede po nekoliko sati dnevno u polupraznim magazama, što idu ozbiljni i oborene glave ulicom i što stalno izgledaju kao da valjaju neku krupnu brigu u glavi, što se nazivaju domaćini ljudi, gazde i opštinari. Misle da žive, da kuće kuću i »podizhu« decu, i veruju u to kao u jednu od mnogih bajki. A kako stoji stvar uistini, kad se odbace verovanja i formule koje su odavno izgubile sadržinu, i reči, reči, reči, koje nikad nisu kazivale mnogo, a koje danas ne znače ništa? Šta vredi sve to u sebi i po sebi?

Ta kućica je nasleđena od majčinog dede, ali kao što se nasleđuje bolest. Nikad nije bila svetla ni zdrava ni čvrsta ni lepa. Sad je oronula, postidjena i potisnuta novim, savremenijim zgradama, kakvih nije bilo pre osamdeset godina kad je ona zidana. Istina, majka se muči mnogo oko održavanja i čišćenja te kućice, kao što su se i žene iz dva ranija naraštaja mučile. Dvorište je zasađeno cvećem bez mnogo reda i bogatog izbora, sirotinjski. Cela kućica je bela, okrečena od strehe do temelja, a »sokl« je naznačen plavom bojom, neveselom i posnom, nestvaran »sokl«, sirotinjski. Prizemni, mali i nebojeni drveni doksat i zimi i leti je tako opran da se žuti njegovo drvo, a loza koja ga obavija daje mu za letnjih meseci kratkovek i prividan izgled skromnog raskoša; ta loza čak rađa i groždem, ali sitnim i kiselim, sirotinjski. Da, kuća je, i naša je, ali sirotinjska, rđavo zasnovana, trošna; nikad nije bila lepa, sad je ružna, nikad nije bila zdrava ni mnogo vesela, sad je to manje nego pre. Zamišljena je i građena sirotinjski, sirotinjski traje i dotrajava. Sirotinja je ona, kao što su sirotinja njeni stanovnici, koji misle da nisu siromasi, jer to nisu nikad priznali ni sebi ni drugom, i jer niko neće da im to u lice kaže. Pa i ta njihova sirotinja nekako kao da stari. U prvom naraštaju ona je još dobra i ume da pronađe mnogu sirotinjsku radost, ali s godinama i sa razvijanjem prilika u kasabi, iz naraštaja u naraštaj, biva sve tuplja i sivlja i, ravnodušna,

miri se sa svojom bedom, koju ne sme da nazove tim imenom, kao sa trajnim stanjem, i ne pomišlja na bolje.

Radosti tu nema, ni pokreta ni novine, a život bez toga i nije život, nego golo postojanje, robovanje životu.

Kako je sa kućom, tako je i sa hranom i odelom. To malo hrane teško se nabavlja, škrto deli, mani-jački štedi i čuva i, na kraju, održava samo dah u čoveku, ali ne daje ni snage ni radosti. On to zna najbolje, jer već godinama, otkako odlazi u Sarajevo na školu, pravi poređenja od kojih strada njegova naivna mladićka sujeta i raste želja za bogatijim oblikom, lepšom bojom i boljom kakvoćom.

Da, svi oni žive više od svoje pogrešne predstave o životu, nego od života samog. U njihovom životu na ovoj peščanoj obali ima reči i formula i ceremonija i mračne gordosti i pustog uporstva, ali nema ni iznenađenja ni promene, ni prave radosti, ni svetlih časova, kad joj se čovek potpuno predaje. I nema nikoga s kim bi mogao o tome porazgovarati, ko bi mu mogao pomoći pri rešavanju pitanja koja poslednjih godina na njega navaljuju: zašto je tako, i zašto toga ima u drugom svetu, među drugim ljudima, i šta bi trebalo raditi pa da toga bude i ovde.

Sve se mešalo i kovitlalo u nagom mladiću koji je sedeo kao kip nepomičan na kamenu, zaboravljajući sve oko sebe. I sve se pretvaralo u neke puste želje. Ne biti go ni premoren ni željan svega, na

kamenoj obali, u senci dana koji hladni i prelazi u sumrak. Ne imati iznad sebe nedostupan put, sa još nedostupnijim prolaznicima i kolima koja brzo odnose nekud ljude i život i, valjda, raskoš i lepota, ni ispred sebe studenu, podmuklu i plahovitu reku, ni tamo s druge strane suviše dobro poznatu roditeljsku kuću u kojoj čekaju samo školske knjige i oskudna večera, bez razgovora, i nemio ležaj. Biti drugo, i na drugačijem mestu, među ljudima koji žive, rade, stiču i imaju, na radost sebi i drugima. Imati nešto od lepote sveta, koja ovako na mahove prosijava kao neviđena, krilata duga u brzom letu, od tog izobilja koje mora negde da postoji, iako se samo nazire i sluti!

Raskoš i lepota! To na ovim obalama od kamena i peska ne niče i ne cvate. O tom se mašta. Pa ipak, u njegovom sećanju javi se upravo u tom trenutku nešto što liči na to, slabo i bledo i samo izdaleka, kao snivano. Crvena vrpca na sivom pesku, kao neočekivan plamičak ili sanjan, čudan cvet. Roza Kalina.

Bila je ćerka finansijskog inspektora Antona Kaline. On je Čeh poreklom, ali iz porodice koja je ponemčena i naturalizovana u Černovicama, gde su mu i deda i otac bili sopstvenici poznate fabrike piva. Kalina je visok i suvonjav čovek u zelenkastoj uniformi sa srebrnim zvezdicama i širitima na tvrdom i visokom okovratniku, sa dugačkom niklova-

nom sabljom. To je jedino što je svetlo na njemu. Inače, sav je mrk i postan kao da je od kože, suve, grubo štavljene službene kože, na kojoj i oči i usta i brkovi izgledaju suvi i nestvarni, kao naslikani na toj koži. Pokreti su mu oštri, izlomljeni, izgled mračan i držanje gordo.

Gospođa Flora (zvana Lola) Kalina takođe je visoka i neobično mršava žena. Njen otac, Aurel Kopša, bio je predsednik Vrhovnog suda u Černovicama i čuven pravnik, Rumun poreklom, ali fanatičan poklonik nemačke kulture, a majka iz oficirske i plemićke austrijske porodice Da Riva-Riter. Pre mnogo godina, kao mlada devojka, to je bila vitka lepotica sa crnim bujnim kovrdžama i vatrenim očima Sicilijanke, koja je lomila srca muške mladeži iz viših černovičkih krugova i svojim smelostima i fantastičnim ispadima zbunjivala društvo kome je pripadala. Tada je ovaj Anton Kalina bio u austrijskoj vojsci fenrih, jer je bogati fabrikant piva Kalina hteo po svaku cenu da mu sin bude oficir. Ljubav između nezrelog Antona Kaline i lepe Lole Riter, naišavši na društvene i zakonske prepreke, završila se jednim od onih skandala koji u kratkoj i sređenoj austrijskoj sredini izbijaju s vremena na vreme kao eksplozija. Mladi par je pobegao jedne noći u Rumuniju. Tamo ih je dočekala oskudica, sa gladovanjem i razočarenjem svake vrste. Na zauzimanje roditelja, begunci su se posle godinu i po vratili sa muškim detetom od šest meseci. Oficirska karijera Antona Kaline bila je skršena, i on

se izgubio u financijskoj graničnoj straži, negde u severnoj Češkoj. Tu se nemirna gospođa Kalina zaplela u tešku ljubavnu istoriju sa nekim mladim Čehom, studentom praškog Konzervatorija. Tu im se rodila devojčica. Tada je i taj brak, ponikao iz romantične ljubavi, prsnuo u komade, iako se nije potpuno raspao. Lola je posle porođaja teško obolela i kao čudom ostala živa. Ali iz te bolesti izišla je sasvim druga žena, omršavela, poružnela i mračna gospođa Kalina.

U tom skeletu nekadašnje Lole ostale su samo krupne oči, ali bez iskre i sjaja, dve mračne rupe kroz koje je gospođa Kalina gledala svet oko sebe čas zlim čas tužnim pogledom bivše lepotice, koja niti može u sebi i dokraja da zaboravi sve što je bila, ni da se potpuno i zauvek pomiri sa onim što je sada.

Čudan, na mahove strašan, bio je taj pogled koji ispitivački, sa nadom, sa molbom, sa strepnjom ponire u oči sabesednika, ispituje utisak koji njeno lice ostavlja. Ponekad, kad se žena zaboravi i za trenutak postane lepa Lola, njen pogled plovi mirno, trijumfalno, siguran u sebe i lepotu tela kome pripada. Ali to ne traje dugo, i pogled se zamuti i pokoleba i, zamračen tugom i sumnjom, stane opet da pita i traži potvrdu da sve još nije prošlo, a zatim klone i prekrije se potamnelim očnim kopcima kao samrtnim velom. Da, sve je prošlo, sve, i ma kako nemogućno i neverovatno izgledalo, traga nema od nekadašnje lepote, snage, sigurnosti i svežine.

I, još gore od toga, ima, ima tužnih ostataka koji izazivaju sažaljenje, ulivaju odvratnost onome ko ih gleda.

Nekako ubrzo posle teške bračne drame, Kalina je dobio avansman za inspektora i premeštaj čak na austrijsko-srpsku granicu, u daleki i nepoznati Višegrad.

Tako je korektni i otmeni bračni par Kalina — u stvari dvoje suvih, mračnih i brodolomnih ljudi — došao u kasabu i tu se nastanio u lepoj beloj kući Finansijskog inspektorata sa uređenom baštom i velikim voćnjakom. Sa sobom su doveli i dvoje dece, dečaka od četiri godine i devojčicu koja je tek navršila prvu. Dečaka su, čim je dorastao za školu, poslali rođacima u Češku, a docnije su ga upisali u kadetsku školu. (To nije išlo lako ni jednostavno, zbog očeve avanture u mladosti, ali je na kraju ipak uspelo, što je za inspektora Kalinu značilo jedini i poslednji uspeh u životu.) Mladić je dolazio u Višegrad samo o raspustu. Bio je krakat, mršav i crn, i potpuno ličio na oca. Govorio je samo nemački, išao uvek sam, jer ovde nije imao poznanika ni drugova koji bi odgovarali njegovom vaspitanju i budućem društvenom položaju.

Austrijski oficiri imaju naročitu, tradicijom osveštanu i vaspitanjem utvrđenu gordost koju ispoljavaju prema ljudima »koji im nisu ravni«, a to je devedeset odsto sveta koji ih okružuje. Oni se sa tim ljudima ne odnose grubo ili sa otvorenim prezirom, nego na jedan naročit i naročito prezriv i

osion način prolaze pored njih, kao da ne postoje ili kao da su mrtve stvari i beslovesna stvorenja. Sin inspektora Kaline vrlo je rano stekao tu veštinu. Odeven je bio u besprekoran kadetski mundir, a imao je bicikl i pušku ptičarku.

Devojčica se zvala Roza. Odrasla je i išla u školu sa višegradskom decom. Bila je nežna, plava, beloputna. Protivno od brata, ona se potpuno srodila sa našom decom i kasabom. Drugog ni drugačijeg sveta ona nije ni poznavala. Jedino je svojim izgledom uvek odudarala od okoline, jer tako plave kose, tako modrih očiju i tako bele, rumeno zahuknute kože nema u nas i ne može da bude.

To gospodsko dete — jer inspektor je u ovoj kasabi dolazio po rangju odmah iza oficira — odraslo je sa našom decom, družilo se i igralo sa muškarcima više nego sa devojčicama, ne sklanjajući se od dečaka kao naše devojčice, nego učestvujući u njihovim igrama i skitnjama po jaliji, čak i u njihovim svađama i tučama.

Zbog toga su je opominjali i prekorevali i u školi i kod kuće, ali sve to nije mnogo pomagalo. Za svoje godine isuviše mirna i pribrana, ona je na sve oko sebe gledala hladnim pogledom svojih nebeski plavih očiju, kretala se spokojno i smelo, kao neprikosnovena, među divljim i nemirnim dečacima, obezoružavajući ih svojim retkim, mesečinstim osmejkom. Na njoj su uvek haljine jasnih i šarenih boja. Tako je majka odeva. Po celo leto mogla se sa

druma ili sa mosta videti, kao svetla i jarka tačka među mrkim, obalom raštrkanim likovima dečaka, Roza Kalina.

Jednom je jedan od dečaka grubo nasrnuo na nju, ali samo jedan i samo jednom. Bila je zima i obala je bila zaleđena. Deča su se igrala pred napuštenom klanicom na Osojničkom potoku. Među njima je bio i Blaško Lekić, rano zreo, plečat i drzak gazdinski sin. (Otac mu je gazda Sofren Lekić, koji je došao kao seljače u kasabu, otpočeo posao kao skroman vodeničar, ali se obogatio prodajući za gladnih godina brašno po neobično visokim cenama.) Blaško se opkladio s drugovima da će pred svima zadići Rozi suknjicu. I učinio je to. Za onoliko koliko traje tren oka, pred očima zaprepašćenih dečaka blesnulo je ono o čemu dotad nisu mislili: rumena stegna u belini gospodskog ženskog rublja. Iznenadena, devojčica se nije mnogo branila, samo je naglo pobleđela, i usne su joj postale blede i izgubile se u neprirodnom bledilu lica, a oči potamnele i dobile mrkozelen, zloslutan sjaj. Naglo je popravila svoju suknjicu, okrenula se, i zaputila uzbrdo kući.

Vratila se noseći obema rukama, kao da nosi koplje, očevu paradnu sablju, koja je bila duža od nje.

Dečaci su poigravali na snegu, okupljeni oko Blaška. Ona se primicala polagano, oborenih očiju, još uvek bleđa. Dosledan svome podvigu, Blaško je stajao izazivački. Roza je prišla, polagano i pažljivo obuhvatila balčak sablje obema rukama, i onda je odjednom, mučki i bez zamaha, ali celom snagom

svoga tela, udarila dečaka vrhom sablje posred grudi tako da se zaneo i jeknuo. Sablja u Rozinim rukama bila je pri vrhu krvava. Krvav je bio i sneg u koji je Blaško seo.

Rana, kao što se posle videlo, nije bila duboka ni teška, jer je Blaško imao jelek od jagnjeće kože, ali to je bio događaj u kasabi i skandal u školi. Da nije bila gospodsko dete, sigurno bi Blaškov otac predao stvar sudu; ovako je samo Blaškova majka — koja ni inače nije mogla da pomene svog jedinca bez suze u očima i drhtaja u glasu («četiri sestre, a on jedan, od zakletve!») — suznim šapatom govorila ženama da inspektor Kalina ima ćerku hajduka. Možda bi Rozu i iz škole isključili da nije bila čija je; ovako je stvar okončana tako da su sva deca u školi, i muška i ženska, strogo opomenuta, a učiteljica je zamolila inspektora Kalinu da sam kazni svoju ćerku. On je to i obećao, kratko i mehanički, kao stvar razumljivu samu po sebi. Međutim, to je bilo mnogo lakše obećati nego izvršiti. A evo zašto.

U beloj i uzvisitoj kući, okruženoj voćnjakom, u kojoj je živeo inspektor Kalina sa porodicom, vladao je — pakao; jedan od onih porodičnih inferna u kojima dvoje supružnika, kao osuđenici, izbežumljeni od mržnje, vuku isto užu, svako na svoju stranu, i tako samo sve više stežu prokleti porodični čvor koji niko više ne može razmrstiti, kao što se ni njih dvoje ne mogu nikad više ni približiti ni rastaviti. I sve je to ograđeno i prikriveno — kao

čeličnim krovovima i zidovima — obzirima i konvencijama jedne austrijske činovničke porodice, i zakonima neraskidljivog i neprikosnovenog, u katoličkoj crkvi zauvek sklopljenog braka.

Tačno je da muškarci u piću ili žene u nastupima suzne iskrenosti mogu ponekad da ispričaju nekom nešto o mukama takvog nesrećnog bračnog života, ali nikad niko od njih ne sme, ne ume da kaže sve, a i ne može, jer svako vidi samo svoju polovinu patnje. I zbog toga se cela istina o takvom jednom porodičnom paklu ne može saznati i sagledati. Svakako, ljudi sa ulice, koji su godinama gledali inspektora Kalinu i njegovu gospođu nedeljom, kad pravi, uredni i svečano odeveni, u čohi, svili, perju i srebrnim širitima, iziđu na šetnju, nisu mogli naslutiti ni postojanje toga pakla a kamoli njegovu dubinu i strahotu. Jedna od njegovih strahota je i u tome što je tako skrovit i tajan. Ali što nisu naslućivali prolaznici, naslutila je vrlo rano inspektorova ćerka Roza.

Od takve tihe, oštroumne, osetljive i u sebe povučene dece teško je te stvari sakriti. Jer, ma koliko se roditelji trudili da se pred detetom ne odaju, oni se ipak na mahove i u nastupima gneva i mržnje zaboravljaju, ili gube iz vida da dete pored njih raste i sazreva i drugim očima gleda i sluša sada, nego što je slušalo i gledalo lane. Još pre nego što je pošla u školu, Roza je naslutila da se između njenih roditelja bije stalna bitka, gluva i beskrvna ali ružna i divljačka bitka, a kako je vreme prola-

zilo, ona je saglédala i saznavala i više. A to što svojim detinjskim mozgom nije mogla da shvati roditeljski spor u celini i da razume uzroke nesloge, činilo je stvar samo još strašnjom i nakaznijom.

Kao mnogi austrijski činovnici u kasabi, i inspektor Kalina se s godinama sve više navikavao na rakiju, na dobru i podmuklu i za stranca naročito opasnu drinsku šljivovicu. Po dužnosti on je morao s jeseni i zimi, kad se po selima peče rakija, da obilazi svoj srez i da kontroliše svoje »kontrolne organe«, koji su često podlegali iskušenju da, posle službenog pregleda, zasednu kod kazana i piju sa seljacima. Svaki takav »Bereisung«¹ po kiši i blatu i planinskim stazama dovodio je i njega sve više u vezu sa sedenjem kraj toplih kazanskih vrata, u mirisu na žaru prženog mesa i zadahu šljivove rakije, koja za domaćeg čoveka može da bude prokletstvo, ali za stranca, koji joj se potpuno preda, znači propast i laganu, ružnu smrt. Inspektor Kalina nije bio od tih. On je pio, pio dosta, i kako koja godina sve više, a ipak je umeo da održi neku vrstu mere, da sačuva spoljni izgled i dostojanstvo svoga zvanja i položaja. Ali rakija mora da progovori bilo gde i bilo kad, i kao nevaljala žena sveti se onom koji hoće da u njoj uživa tajno, a trajno i obilno.

Rakija je u Kalininom slučaju progovarala u njegovim porodičnim sukobima, zaoštravala ih i

¹ Putovanje, obilazak (nemački).

produbljavala, rušila u čoveku sve pregrade naučnih obzira. I što se više i bolje savlađivao u službi i pred svetom, to je više i slobodnije puštao maha sebi u kućnim sukobima i svađama sa ženom.

Ti teški, neshvatljivo bolni roditeljski sukobi ležali su kod Roze negde između jave i sna, i avetinjski i stvarni u isto vreme. I ne seća se više kad je to bilo kad je prvi put, kao teškim snom probuđena, sklopljenih očiju i samo napola budna slušala očev i majčin glas.

— Ne viči, čoveče, probudićeš dete!

— Ah, šta tu: dete! Kakvo dete? Čije dete? *Tvoje* dete!

— Molim te da ne počinješ opet staru priču i da me jednom ostaviš na miru! Idi, lezi i ispavaj se!

— Lezi, je li? Spavaj, glupi Kalina! Ali nisam ja pijan. A kome se spava, taj neka izvoli. Dete? Ja imam jedno dete, moga sina, a ovo...

— Ah, opet!

— Da, opet i opet i opet! To je muzikantsko, cirkusanersko dete, a ne moje. Pa bar ti to znaš, valjda moraš da znaš ko je...

— Antone!

— Ništa »Antone«! To je između nas davno prečišćeno. Šta se tu pretvaraš? Tvoj lepi plavi muzikant ukazao nam je naročitu čast i ostavio mi da hranim njegovo žgebe pod svojim imenom. Dobro! Pred svetom i zakonima sve je u redu, bez skanda-

la. Dete nije ništa krivo, a ja sam čovek od reda, od časti. Ali zato ne moram valjda u svojoj kući da hodam na prstima i govorim šapatom.

— Umukni jednom!

I tada je nastalo prigušeno natezanje, i glasovi su se izgubili iza zatvornih vrata, ali su nejasna vika i tupo, teško udaranje pesnicom o sto dopirali i iz gostinske sobe.

Najposle, sve se izgubilo u olovnoj sanjivosti i pomešalo sa snivanim mučnim prizorima.

Nikad više nije čula da otac i majka govore o tome za nju nerazumljivom a strašnom pitanju, ali se dešavalo da uhvati nejasne odlomke neke njihove svađe, gnevne pokrete, zle i prezrive reči izgovorene povišenim glasom. A sve se to odjednom prekidalo čim bi primetili da devojčica sluša. Tako je navikla da osluškuje i prati govor i ponašanje roditelja, i da strepi i strahuje od mržnje i sukoba oko sebe. Često bi sklopila oči i savila se u uglu širokog kanabeta, kao da spava, i tako vrebala svaki pokret i svaku reč, nastojeći da jednom razabere šta se to plete između njenih roditelja, želeći živo i duboko da joj ne izmakne ništa od svađe, ako do nje dođe, i još življe i dublje — da do nje ne dođe.

Dovijala se i mučila da sazna i shvati tajnu i suštinu roditeljskog spora. Bila je nedovoljno odrasla da sama prozre u nju, a suviše razvijena da bi mogla oca ili majku da pita o tom. Nikad od njih ne bi mogla tražiti objašnjenja.

Deca nesložnih roditelja vrlo često se priklone jednom od njih. Ovde to nije bio slučaj. Roza se bojala i oca i majke kao jednog jedinog zagonetnog, odvratnog i opasnog stvorenja. Kad bi dečja osećanja bila potpuna i imala određenu sadržinu, oblik i ime, moglo bi se reći da je mrzela oca a prezirala majku. Ovako, to su bila nestalna i nejednaka talasanja nekih mučnih osećanja, u kojima je bilo i zatišja i zaborava i veselih dana nepomućenog zadovoljstva i mirenja sa roditeljima i sa celim svetom. Ali strah od roditelja i njihove nejasne ali nesumnjive nesloge nije nikad potpuno nestajao, nego se vraćao, pre ili posle, u čudnim i neočekivanim nastupima. I kad je već izgledalo da ga nestaje i da zarasta kao rana, on bi iznenada opet iskrснуo. Posve neočekivano, ma gde, u potmuloj buci ciganskih vodenica, ili promuklom kriku uplašene vrane na jaliji, odjednom bi se javili roditeljski glasovi čuveni u polusnu, očev: gnevan i psovački, i majčin: zao i nejasan, kao prigušeno ciktanje.

Idućeg leta, kad joj je brat o raspustu došao u Višegrad, ona ga je već sutradan odvela u dno voćnjaka, gde uz visoku ogradu raste još viša zova, kao da tu ima da mu pokaže nešto tajno i neobično. Prišla mu je sasvim blizu i, podižući oči uvis, trudila se da uhvati njegov pogled. Tada je, pobledevši sva odjednom, rekla izmenjenim glasom:

— Karlo, oni... se... svađaju.

Raskopčane bluze, sa obe ruke u džepovima belih uskih kadetskih pantalona, visok i raskoračen, on

je gledao na nju odozgo i podsmešljivo, i govorio na silu blaziranim tonom budućeg oficira.

— Hm! Pa šta?

— Ali, Karlo, ti ne znaš, ti ne slutiš kako oni... šta oni...

— Gusko, pa svi se parovi u braku svađaju. Pa šta?

To je rekao usiljeno zrelo, izveštačenim glasom, mljaskavo kao da govori preko neke gnjecave bombone u ustima.

Više nikad nije pokušala ni s kim da razgovara o tome; samo se još više povukla u sebe. Učila je osrednje. Kod kuće je rasejano slušala ono što joj se govorilo i od toga izvršavala ono što je htela i koliko je htela. Stvarnog uticaja nisu imali roditelji na nju, ni pravog dodira sa njom; pogotovu otac. Njihove poklone i milošte primala je bez naročite radosti, a njihove prekore i opomene bez uzbuđenja. Ponekad je postajalo prosto nelagodno kad bi se, umesto svakog odgovora na postavljeno pitanje, uporno dugo, malo ispod oka, zagledala ocu ili majci u lice. To njeno ćutanje i ti njeni pogledi bili su jedan teret više u kući inspektora Kaline.

Pored svih zabrana, devojčica se stalno družila sa ciganskom decom iz Osojnice, zalazila u njihove kuće i pela se na dudove po njihovim avlijama. Lunjala je pored vode sa dečacima, pomagala im u hvatanju ribica i pravljenju kanala i »ribnjaka«. Ponašala se kao drug među drugovima i dečaci su je primali kao druga.

Ali godine su prolazile, deca su prelazila iz razreda u razred, Roza se razvijala. Nije mnogo krupnjala ni rasla, ali kao da se sva ravnomerno i stalno, sporo ali primetno punila nekom naročito finom materijom koja je po težini i kakvoći negde na prelazu rumene tečnosti u čistu svetlost. Nemoguće je bilo ne videti to, a teško — praviti se da ne vidiš.

Eto, tih se godina seća Marko dok sedi go, sa licem u dlanovima, i podrhtava na tvrdoj steni. Seća se neprirodno jasno, kao da je to sećanje isto što i ova mučna studen na kamenoj obali. — On je bio u četvrtom razredu, a Roza u trećem. Tada je počeo onaj nemir oko Roze. Sve su više i sve češće razgovarali o njoj, i to gotovo nikad svi zajedno, nego samo po dvojica među sobom, po strani i stišano. Iz tih razgovora videlo se da na neki nov način prvi put primećuju njeno prisustvo, da posvećuju pažnju njenim rečima i pokretima. Od pratioca i poslušnog pomoćnika, ona je u njihovim igrama postajala malo-pomalo sudija, a njena naklonost — neka vrsta prećutne nagrade u svim njihovim prepirkama i takmičenjima.

Roza je uvek ista, nepokolebljivo mirna i ćutljiva, ali u tome je negde nevidljivo sitna klica one krvničke mirnoće sa kojom se odrasle lepoticice kreću među muškarcima koji se za njih otimaju.

Među dečacima se odnekud javilo i sve se više širi i ustaljuje mišljenje: da bi srećnim bio smat-

ran onaj kome bi Roza dopustila da je poljubi. Ni sami ne znaju otkud dolazi, kako izgleda, ni u čemu bi bila ta sreća. O poljupcu oni ne znaju ništa do same reči, koju su čuli prislušivajući kako momci pevaju u noći, na mostu. To je za njih samo nova reč i potpuno nejasna slutnja. I ta slutnja nema ni određenog oblika, ni jasnog cilja, ni ma kakve veze sa njihovim pravim životom i stvarnim potrebama. Pa ipak, ta se reč u njihovim razgovorima stalno ponavljala i ta slutnja ne prestaje da ih obilazi.

Ko će poljubiti Rozu? — pitanje je izgledalo besmisleno i nestvarno, niko od njih nije mu mogao ni naslutiti smisao, ali se neprestano vraćalo, dok jednog dana nije dobilo, ma koliko to izgledalo neverovatno, i stvaran odgovor.

Markov dobar drug bio je njegov vršnjak, neki Ahmo, sin Ibrahima kafedžije na mostu. Bio je sitan ali snažan dečak, crne masti, snežno belih i od prirode retkih prednjih zuba, živ, okretan, nesebičan i uvek dobroćudno nasmejan. Na sebi je imao otrcane atlasne šaljvare, izlizan fermen i bezobličan izbledeo fes; sve nasleđeno od starijeg brata. U celom izgledu imao je nečeg veselog, pametnog i starmalog. Svi su u njega imali poverenja. Sa Markom je delio i jedinu kocku šećera koju bi kriomice uzeo iz limene kutije u očevoj kafanici.

Jednog dana, početkom kišovitog leta, Ahmo je, važno i ozbiljno, zovnuo Marka malo na stranu. Tu mu je, govoreći tiho i gotovo poslovno, kao da se radi o nekom kolektivnom zaključku, saopštio da

je pitanje poljupca rešeno. Roza se izjasnila. Želi da je poljubi Marko. Od tog saopštenja dečak je osetio kao da ga je nešto vatreno i šumno, naglo i žestoko podiglo uvis, a u isti tren uplašio se silno i tog šuma i te visine, na kojoj ne ume da se drži, a sa koje ne može da se spusti. Stid i strah bili su u njemu veći od pobedničke radosti i ponosa. Oduvek je bio stidljiv. Još dok su bili »sasvim mali«, neki drugovi su neveštima slovima ispisivali kredom po tarabama: »Jelka voli Dragana«, ili »Pajkan ašikuje sa Savetom«, ne znajući, naravno, šta to znači i želeći jedino da ismeju i postide te drugove. On je uvek strepeo da mu jednog dana ne iskrsne ime na tarabama. A sad, ovakva ponuda! Nešto kao i podvig i nagrada u isto vreme, kao da su te oduvek poznate stvari sa obale, igra i pesma, voda i magla, pesak i lišće, dan i noć, odjednom prestale da budu rasplinute, bezimene i opšte, zastale u svom ravnomernom toku, dobile određen vid i stale da se nazivaju Rozinim i njegovi imenom. Lepo i strašno. I više strašno nego lepo.

I sve se razvija čarobnjački brzo, kao da je za sve to oduvek postojao utvrđen ritual i sad ga treba samo ispuniti. Ahmo je vodio stvar savesno i nasmevano, u ime svih drugova.

Odmah posle ručka, kad na obali još nema dece, našli su se Marko i Ahmo na peščanom sprudu gde počinje Veliki rakit. Malo posle, u daljini se pojavila, tačno i neminovno kao u bajkama, crvena vrpca, jedina jarka tačka na sivoj obali, cvet u pokretu.

Polagano se primicala Roza. Išla je pažljivo, gledajući preda se, uvek ista u svom sporom hodu i ravnodušnom držanju.

Rakite su tu bile stare i visoke, a grane su im rasle gusto i nisko na sivozelenkastim deblima. Deca su morala da se sagnu da bi ušla dublje u rakitnjak. Ahmo je ušao prvi, između dva debla, kao na uske vratnice. Za njim je sporo i oklevajući ušla Roza, ali ne na istom mestu, nego korak-dva dalje. Tek tada se, sav strepeći, uvukao i Marko.

Išli su pognuti, gotovo četveronoške. Već posle nekoliko koraka nad njima je bio splet gustih grana kao teški krov koji nije propuštao svetlost odozgo, a svuda oko njih guste mase tvrdog, kao naslikanog rakitinog lista. Čuli su jedno drugo kako svako za sebe krči put kroz šiblje i lišće, i primicali se sve više. Brzo se nađoše sve troje na maloj čistini, koja je sa svih strana bila zatvorena tamnim i zelenim zidovima lišća i stabala. Marko lice u lice prema Rozi, Ahmo malo podalje od njih. Teška zelena masa bila je iznad njihovih glava tako nisko da se nikako nisu mogli ispraviti. Sitni pesak pod nogama, vlažan i mrk, bio je nedirnut i kao sleđen, sa finim vijugama i talasima, kako je ostao od poslednje poplave.

Deca su bila zbunjena i nema. Bilo je nemoguće dugo stajati tako pognuti. Prvi se spusti Ahmo. Naslonivši se leđima na debelu rakitku, sedeo je na svojim listovima kao terzije na ćepenku. Onda i Roza čučnu nasred male čistine, potpuno bosanski, kao

Ciganke iz Osojnice, sa rukama skrštenim u krilu. Bojažljivo i nespretno, spusti se i Marko prema njoj. Tako su čučali bez daha i pokreta kao da u zapetu zamku love retku pticu. — Muklo je i gluvo, kao van sveta, ili na sumračnom ulazu u novi svet. Vazduh je gust i vlažan. Oseća se vrlo slab i tanak dah rečne vode ispod oštrog i teškog mirisa rakite. Tišina je potpuna. Vreme se ne oseća i ne razaznaje. Sve troje čute, nepomični. Samo to da su se odvojili od obale i ušli u ovaj gustiš i ovu tišinu, da su neviđeni i odvojeni, bilo je dovoljno i značilo je to što treba da znači. Samo to da je pristala da učini ovo, menjalo je ne samo odnose između njih nego i sve oko njih.

Tada Marko sporo i nesigurno podiže pogled. Kao da se neprimetno približila, iako se nije s mesta pomakla, devojčica je bila tu, pred njim. Malo telo bilo je jednako zgrčeno u čučnju. Ruke skrštene i izgubljene u krilu. Oči oborene, a na očnim kavicama lake sive senke. Kolena gotovo sastavljena, a preko njih rub svetlomodne suknjice, koju Roza ne povlači stidljivo i brižno naniže, kao što to u svakoj prilici rade naše devojčice. A ispod toga stešnjeni goli listovi i među njima senka. I Roza je, čini mu se, sva u nekom očekivanju, ali ono nije neprijatno i mučno kao što je njegovo.

Dečakov pogled krenu dalje i susrete se sa Ahminim sjajnim pogledom, koji je bio pun nestrpljenja i hrabrenja. Njegov dobri drug je stezao usne

i nekim čudnim pokretom podbratka pokazivao mu na devojčicu, kao da govori: »Priđi, budalo!«

I on je prišao. Ne odmah, nego postepeno, očekujući da i ona učini neki pokret prema njemu. Ali devojčica je bila nepomična, samo su joj očni kapci treptali, tako da se na mahove ukazivao kratak blesak njenih velikih modrih očiju, koje su imale sjaj i bogatstvo nepoznatog dragog kamenja.

Pod pritiskom Ahminog pogleda, sa mutnom svešču o onom radi čega su došli i što treba da se izvrši, ma kako izgledalo teško i nemogućno, dečak približi svoje lice njenom desnom obrazu, koji je ostao nepomičan. Obraz je bio hladan, rumen, isperutan, i činio mu se širi od svake poljane; ni mirisa ni topline, samo i tu dah vode i puste rečne obale, pomešan sa oštrim mirisom rakite, poznatim i običnim kao život.

To je to: poljubiti? Da, ali u tome nema ništa od onog što je ta reč krila u sebi u razgovorima između njega i Ahme, kad su se sporazumeli o sastanku u rakitama. A bilo je mnogo koječega drugog i nezgodnog. Oseća svoj nos kao smetnju, usne odrvenele, neće da ga slušaju. Njena kosa, plava, tvrda i oštra kao od metalnih žica, golica mu oči, a on ne sme i ne može da je ukloni, jer i ne zna da ima ruke. A ona, kao za inat nit se miče niti šta govori, nit ga privlači nit odbija.

Pusto i suvo, kao što je sve na obali, i pomalo nelagodno, stidno. Ili to nije pravi poljubac, poljubac iz pjesama i nejasnih slutnji, ili možda poljupci ne

daju ono što u pesmama i slutnjama obećavaju? Otkud da on to zna?

Još je dva puta primaknuo usne tome obrazu, ali nikako da plane ono čudo koje poljupci iz razgovora treba da donesu. A devojčica se ne miče i vreme prolazi sporo. Oseća u ušima neku strašnu huku; i stalno se pita: šta sada treba raditi?

U zabuni i nedoumici, on baci pored toga strašnog, hladnog obraza očajan pogled prema Ahmi. Ahme nije bilo. Trepnu u neverici, ali druga zaista nije bilo. Izgubio se nečujno, dok se on mučenički trudio da sklopljenih očiju, ustreptala srca i strašnim šumom ispunjenog sluha ostvari to što se zove poljubac.

Digli su se u isti mah oboje i povijajući glave pod niskim granama, bez reči i dodira, krenuli natrag na obalu, i opet svako svojim putem. Čuli su jedno drugo po šuštanju lišća i pucketanju granja, ali sve slabije, jer su se u hodu sve više odvajali i udaljavali jedno od drugog, dok se nisu potpuno razdvojili.

Tako su se i zauvek izgubili. Jer tu je bio i kraj detinjskog sna o poljupcu. Dečaci su već posle nekoliko dana izmišljali nove i drugačije igre na obali i podvige po okolini. Loženje velike vatre na bregu, koja bi privukla pažnju cele varoši, a koja je, zahvativši borovu šumu, uzбудila svet, mobilisala vatrogasce i napravila veliku štetu. Ili ispitivanje jedne pećine nedaleko od grada, u kojoj je jedan od dečaka slomio obe noge. A zatim je došao odlazak u Sarajevo i stupanje u prvi razred gimnazije.

Kad se idućeg leta Marko sa drugovima vratio kući, Roza više nije bila tu. Završila je osnovnu školu i poslali su je rođacima u Češku, odakle nikad više nije dolazila roditeljskoj kući, ni o praznicima ni o raspustima. Otada je prošlo šest godina. Dečaci su odlazili u Sarajevo i vraćali se svakog leta na odmor, a o Rozi nije niko ni mislio ni govorio. Tek ovog leta javila se u kasabi nejasna vest da je Roza Kalina, kojoj je bilo tek nešto više od petnaest godina, počinila tamo u Češkoj nešto što ne valja, da je pobjegla u svet sa nekim umetnikom. Niko ne zna sa kakvim to umetnikom, ni kako, ni zašto. Tek, nešto nedozvoljeno i neobično. Ali i to je odmah zaboravljeno. Gimnazistima koji su se sada kupali na obali izbledela je zauvek u sećanju Roza Kalina, zajedno sa onom njihovom prvom, smešnom i detinj-skom slutnjom o poljupcu. Još samo ovako u predvećernjem času, iza sklopljenih očnih kapaka pritisnutih hladnim dlanovima, može da iskrсне nešto od toga u vidu sive peščane obale sa jedinom crvenom tačkom koja luta po njoj kao plamičak.

Odjednom se ta peščana obala u samom dnu njegovog vida zaljulja zajedno sa svojom jedinom svetlom tačkom, polete nekud uvis i izgubi se u belom blesku, kao predeo na platnu kad se naglo prekine filmska traka. — Ne jak ali oštar udarac prenuo je Marka i razvejao odjednom sva maštanja i sve slike. Jedan od drugova bio je prišao nečujno i udario ga mokrim dlanom po golim povijenim leđima. Marko je skočio. I sad stoji, grubo probuđen, na

ivici kamene obale. Oko njega u polukrugu kolo drugova, koji su se privukli nečujno i koji sada viču i poigravaju, a kolovođa je Blaško Lekić, koji ga je i probudio svojim udarcem i koji se sada smeje i dovikuje mu:

— Ustaj, plačko!

— Plačko ti je onaj tvoj Sofren brašnjavi! — odgovorio je neočekivano besno i grubo kao da je odavno spremao taj odgovor.

Više nije bilo ni studeni od popodnevne senke ni drhtavice od pomisli na hladnu vodu. Studen ga je prožela do srži; sav se pretvorio u studen, i više je nije osećao ni drhtao od nje. Gnevno je okrenuo leđa svima, digao ruke uvis i glavačke skočio u tamnomodru brzu vodu ispod stene. Kao da se spasava u njoj.

Voda je bila oštrija i hladnija nego što se moglo zamisliti; bilo je bolnije od svakog predviđanja. Ali čim je izronio, mladić ukloni oštrim pokretom kosu sa očiju i stade da pliva ka drugoj obali. Čuo je kako za njim skaču i ostali i kako pocikuju od hladne vode, ali nije okretao glave, nego je izmahivao sve jače i brže, i sve više izmicao. Nije osećao svoje telo ni znao svoje ime. Video je kako se protivna obala primiče i biva jasnija, i u tome je nalazio nove snage. Samo plivati! Isplivati iz hladne vode i okrenuti leđa svemu, i maštanjima o onom što je bilo, i čega nema, i što bi trebalo da bude, i ovoj obali i ovom životu. Plivati i isplivati!

Belim drumom koji unedogled preseca glasinačku ravnicu polako su išla svetložuta otvorena kola vrlo elegantnog kroja, u koja su bila upregnuta dva omalena dobra vranca u besprekornim hamovima. U kolima su sedele dve mlade devojke u jednakim sivim mantilima od lake svile, sa slamnim šeširima velikog oboda i na njima uzdignutim velovima. Na boku je sedeo, malo poguren, sa lulom u zubima, Kranjac kočijaš. Po riđoj bradi i brkovima i po nakostrešenim obrvama pala mu je prašina bela kao brašno. To putuju dve ćerke generala Radakovića, Agata i Amalija, iz Sarajeva u Višegrad.

One su pre mesec dana stigle u Sarajevo, gde im je otac još od proletos sa službom.

Njihov otac, sedi ali vitki i rumeni general, bio je iz bečke vojničke porodice Radakovića, koja je već sto i pedeset godina davala Carstvu više oficire. Bili su starinom Ličani, ali odavno potpuno ponemčeni i već u petom ili šestom naraštaju prave Bečlije. Sa nešto koketerije oni su tvrdili da vode po-

reklo od nekih bosanskih knezova, i u njihovom porodičnom grbu, koji je svaki od njih nosio urezan na masivnom prstenu, trebalo je da ima heraldičkih tragova i dokaza o tome. Pored srpskog prezimena možda je i ta legenda doprinela da je general ovoga proleća bio postavljen za divizionara u okupiranoj Bosni, sa sedištem u Sarajevu.

Sada, kad su nastupili blagi septembarski dani, general je krenuo da obiđe neke garnizone na istočnoj granici. Središte iz koga će vršiti svoja inspekciona putovanja biće Višegrad. Tu će se zadržati dve do tri nedelje. Višegradski Platzkommandant¹ je njegov nekadašnji dobar poznanik iz Beča, ostareo neženja i dobroćudan rasipnik, koji se odavno odrekao napredovanja u karijeri i koga šalju još samo na lakše dužnosti po udaljenim garnizonima, gde može da zadovolji svoju strast za negovanjem cveća i organizovanjem oficirskih stanova i menaža, jedinu strast koja mu je ostala od tolikih skupih i ludih strasti, zbog kojih je nekad bio na zlu glasu kod starešina, a neobično omiljen kod drugova, kod žena i kod zelenaša. Plackomandant mu je predložio da povede i celu porodicu i uzeo je na sebe da im uredi stan («najbolji koji se u ovakvim mestima i sadašnjim prilikama može ostvariti»), da se pobrine za poslugu, lov, izlete i rasonodu dama.

Tako je general krenuo na put sa ženom, obe kćeri i sinom, pitomcem vojne akademije, koji je sada na raspustu.

¹ Komandant mesta

Krenuli su juče u rano jutro iz Sarajeva. General, njegova punačka žena i sin akademik putovali su teškim crnim fijakerom zvanim *landauer*, koji je sarajevska firma Saračević iznajmljivala samo velikoj gospodi ili za svečane prilike. Obe odrasle kćeri udešavale su na sve moguće načine da putuju odvojeno u svetlim i lakim službenim kolima generalovim. One su unapred uživale u pomisli da će provesti dva cela dana zajedno i da će se moći, prolazeći kroz divlje nepoznate krajeve, nesmetano i do mile volje narazgovarati; jer sestre su se neobično volele, iako su bile slične samo po svojoj lepoti, a različite po svemu ostalom.

Agata, starija sestra, bila je mirne, trezvene prirode, uvek jednaka i dosledna, uvek zauzeta nekim poslom za kuću ili za svoje. Nju su u bečkom društvu zvali, u šali, *Caritas*¹, jer je još kao devojčica od šesnaest godina osnovala svoje društvo za pomaganje sirotinje. To je bila jedna od onih žena kod kojih misao o ličnoj sreći nije ispred i iznad svega, ili bar koja tu sreću traži i nalazi u radu za druge.

Amalija, samo godinu dana mlađa, bila je iste lepote, samo nešto bleđa i nežnija. Imala je nadimak Ofelija. Bila je neobično muzikalna i volela je knjige i zabave. Otkako se zadevojčila, bolovala je, da, bolovala je (jer drugčije se zaista ne može kazati) od zamršene i beznadne ljubavi prema jed-

¹ Milosrđe

nom drugu iz detinjstva, čoveku neobično složenom i vrlo hladnom, koji bi oterao u manastir i mnogo jaču i otporniju devojku nego što je ova Ofelija. Amalija nije otišla u manastir, jer to u sadašnjim vremenima niko više ne radi — teče godina 1885 — ali je zato bolovala od toga čoveka, ili bolje reći od svoje ljubavi prema njemu, kao od duge i tajne bolesti. A poznato je da rana koja se krije — sporo i teško zaceljuje. Jedino stvorenje kome je mogla da poveri svoja ljubavna stradanja, koja su se menjala od očajanja do isto tako bolnih zanosa, bila je ova njena sestra. Ali zato je to bio strpljiv poverenik, pun iskrenog saučešća i razumevanja, i neiscrpan u izrazima utehe i olakšanja.

Njih dve se nisu upravo nikad ni rastajale, od detinjstva. Dok im je otac bio po manjim garnizonima, u Mađarskoj i Galiciji, one su bile u istom zavodu, kraj Beča, a docnije je on služio pet godina u Pragu i Beču. Tu su im prošle prve devojačke godine.

I sada je ova neobična i lepa vožnja preko divlje Romanije planine, pa zatim beskrajnom glasinačkom ravnicom, bila samo jedna jedinstvena prilika za naročito svečane i duge ispovesti koje je mlađa sestra činila starijoj strasnim i bolnim šapatom. U jednom trenutku je gorko zajecala i udarila u plač, koji je tu, usred obasjane ravnice i pred licem modrih planina u daljini, izgledao još teži i beznadniji.

Starija sestra je nemo pokazala na kočijaševa nepomična široka leđa, podsećajući je tako da se pred poslugom ne pušta maha osećanjima, a da za plač ostaju još mnoge noći i dugi dani ove divlje zemlje, zatim je nežno privukla sebi, da bi je tako učutkala. A kad se nečujno naplakala na sestrinom ramenu, plava devojkica je digla glavu. Njeno lice je bilo preobraženo na septembarskom suncu. I one su izmenjale osmejke koji su bili vrlo slični po lepoti zuba i usana i svetlih očiju, ali od kojih je jedan govorio: »Vidiš da je bolje i lakše; ja uvek kažem da će biti bolje!«, a drugi: »Bolje je, mila i jedina, bolje, ali boli i boleće uvek!«

Tako su se vozile dve sestre preko ravnog Glasinca, zanesene vazduhom i širinom novih krajeva. Čitav sat vožnje bio je zaostao za njima landauer sa ostalom porodicom.

Podne je bilo blizu. Drum poče jedva primetno da se spušta; cela ova visoka ravan bila je tu malo ulegnuta. Tu osetiše prvi put zaparu toga dana koji je ličio na letnji. Sa strane su se videle raštrkane pojate od sivih brvana. Te prazne usamljene zgrade pružale su sliku potpune napuštenosti. Nigde ljudi ni ljudskih stanova, ni drveta, ni njive, ni stoke, ni ptice u vrelom vazduhu. Iz te plitke udoline drum se penjao u blagom zavoju. Konji usporiše hod i stadoše jače da dahću. A kad najposle izvukoše kola na najvišu fačku, ukaza se ponovo ravnica, ali ne više onako glatka i jednolična. To je sad bila ravan

koja se u lakom nagibu spuštala, a sa obe strane drumu javljale su se male uzvisine i prevoji, sa niskim grmljem u udoljicama.

Na jednom zaravanku s desne strane drumu ukazase se ljudske prilike. Bile su dve žene, seljanke, zauzete oko nečega na zemlji. Obe devojkice su ih ugledale u isti mah. Kad se primakoše bliže, videše da na zemlji leži neko sitno stvorenje oko koga se okreću ove dve žene, a pored njih jedno muško dete.

Starija sestra odmah naredi kočijašu da zaustavi. Ona skoči s kola i povuče neodlučnu sestru. Kad se ispeše zaraslim obronkom, videše da na zemlji pored gotovo ugasle male vatre, leži devojkica od trinaest ili četrnaest godina. Dve žene i onaj mali gledahu u strane devojkice kao u priviđenja.

Odmah se videlo da je devojkica, koja je ležala na travi pored vatre, bila teško bolesna i u groznici. Sestre su umele da kažu samo »dobar dan«, ali dalje nisu mogle da se objasne nijednom rečju. Pozvaše kočijaša. On je očigledno nerado ostavljao kola na drumu, i tek pošto je osigurao zapregu, pope se i on na zaravanak i poče da vrši posao tumača.

Devojkicu je ujela zmija tu negde u grmlju, dok je sabirala raštrkane ovce. (Obe sestre ostadoše za trenutak zbunjene i uplašene kao da su i same nagazile na zmiyu.) To je ispričala uplakana mlađa žena, koja je bila majka, i pri govoru je neprestano odhukivala kao da nosi velik teret uzbrdo. Starija

žena bila je bajalica, tu iz najbližeg sela. Ona je ču-
čala pored devojčice i nešto šaputala.

Smilja Srbijanka, gatara i bajalica za ceo taj kraj,
bila je rumena i jaka žena, krupnih crnih očiju. Ne-
očekivani dolazak dveju strankinja nije nju ni naj-
manje zbunio. Ona se kretala oko bolesnice bez i
najmanjeg uzbuđenja, prisebno, hladnokrvno, ali
zauzimljivo, sva usredsređena na svoj posao, sa istim
onim mirnim ali i saučesnim izrazom koji imaju
dobri lekari i koji tako povoljno utiče na većinu
bolesnika. Samo što u ovom slučaju sve to nije
moglo imati nikakvog dejstva, jer je od ujeda do
vračarinog dolaska prošlo više od tri sata vremena
i devojčica se već nalazila u onom karakterističnom
stanju potpune apatije. Oči sklopljene, usta grčevito
stisnuta, lice zemljane boje, dak kratak, koža vlaž-
na i hladna. Bajalica je to odmah primetila, ali se
utoliko revnosnije sva posvetila sitnoj, gotovo ne-
vidljivoj rani na otečenoj nozi. Mirna i sabrana,
ona se nadosila nad tu ranu, kao da čita u njoj.
Velikim noktom na palcu desne ruke ona je s vre-
mena na vreme ocrtavala oko rane krivudavu lini-
ju, kao neku kružnu munju koja ima da predstavlja
onu crnu izlomljenu prugu što ide niz zmijski
hrbat. Tihim, mirnim glasom žena je jednolično
izgovarala neke stihove, koji su se čas jasno razabi-
rali, naročito u slikovima. čas opet gubili u molit-
venom šapatu. Onda je dizala glavu i recitovala po-
luglasno, nišući se nad ranom:

*Podranila Lena rano u nedelju,
podranila seno da poplasti.
Ujede je zmiya ispod plasta!
Pisnu plakat' Lena,
stade zborit' nana:
»Ne boj mi se, Lenka,
nać će majka leka:
od košute mleka,
od jabuke mleka!...«*

Posle stihova dolazi ritmično skandiranje potpuno
nepovezanih i nerazumljivih grlenih slogova, ispreki-
danih svečanim zahukivanjem koje je žena upućiva-
vala pravo u ranu a zatim u daljinu, na sve četiri
strane sveta.

Kad je završila, bajalica se digla mirno, kao da
je sad sve u najboljem redu, i stala da razmotava
uzao na kraju kratkog peškira i da iz njega vadi
sasušenu zmijsku travu, koju je sada trebalo ras-
kvasiti pljuvačkom i priviti na ranu.

Starija sestra je mrko gledala tu krutu, hladno-
krvnu ženu. Osećala je da bi trebalo da se pobuni
protiv toga sujeverja i da ga odagna, da odlučno
ustane protiv njenih vradžbina i da ih zameni ra-
zumnim postupcima i stvarnim lekovima. Pa ipak
je stajala tu kao prikovana. Kao da je sišavši sa
kola odjednom zagazila u mlaku tešku močvaru,
kroz koju svaki pokret staje velikih napora i u kojoj
svaka misao gine i tone čim se rodi.

Morala je da se dobro sabere i napregne snagu
pa da i ona pristupi bliže.

Devojčica je ležala na desnom boku. Njena bela dugačka košulja bila je zagrnutu do iznad kolena, a leva noga isturena u stranu i već primetno otekla. Rana se nije videla, ali je morala biti odmah iznad članka, jer je tu otok bio modrozelenkast a dalje, po krajevima, crven. Devojčica je ječala i s vremena na vreme potresalo joj se celo telo kao od štucajanja.

Starija sestra, pošto se primakla bolesnici, dugo je i nepomično gledala tu otečenu nogu. Njene lepe crne veđe su se sastavile, što je njenom licu davalo neki nov i neprirodan izraz. Kao uplašena time, priđe joj mlađa sestra i upita tiho i zbunjeno:

— Šta se radi kad ujede zmija?

Kao da je ne čuje, Agata je i dalje posmatrala bolesnicu.

Ona je videla i bede i bolesti kad je po udaljenim kvartovima Beča, zajedno sa članicama svoga »društva«, obilazila sirotinjske stanove. Ali ovo, ovo je bilo nešto posve drugo i mnogo strašnije. Tamo se znalo uvek i šta nedostaje i kako se može pomoći, bar u granicama mogućnosti. Tamo se radilo o deci koju je trebalo uzeti od propalih roditelja, alkoholičara, ili o bolesti za koju je bila tu i dijagnoza i recept, ali nije bilo novca za apoteku, ili o bolesniku kome je trebalo bolje hrane i drugog vazduha. Ali šta da se radi ovde? Ova je nevolja izgledala nepregledna i nedohvatna. Jednako stisnutih veđa, Agata je postavljala brza i mnogobrojna pitanja koja je kočijaš tromo prevodio.

Šta su dosad uradili? Pa eto, istisnuli su krv iz rane koliko se moglo, podvezali nogu iznad kolena i poslali dečaka, starijeg brata, u selo po rakiju. Žena koja je neprestano brisala suze i znoj pokaza rukom neodređeno negde u daljinu gde treba da je to selo. Sad čekaju. Drugo se ništa ne može.

— Imate li ruma ili rakije? — pitala je Agata neprestano kočijaša.

— Nemam, milostiva gospođice. Kad vozim, ja ne pijem i ne nosim nikakva pića sa sobom.

Agata bi najviše volela da može da rastera i tu bajalicu sa pritvornim licem i kočijaša koji kao da uživa u tome što ničega neme i ništa ne može, i da zasuču rukave i stvarno pomogne. Ovako je stajala nemoćna, nezadovoljna sama sobom i svima oko sebe.

— Ne može se ljudsko stvorenje pustiti da ovako umre — govorila je poluglasno, ne znajući ni sama kome upućuje taj prekor.

Zatim je kleknula, natopila svoju maramicu kolonjskom vodom i počela bolesnici nežno da briše čelo i lice. Devojčica je samo jače ječala.

— Alkohola, dabome. Samo alkohol je može spasti — govorila je poluglasno, kao da se najposle dosetila šta treba. A onda se okrenu kočijašu: — Čujte vi, okrenite odmah kola i idite što brže možete u susret tati i mami. Uzmite od njih flašicu s konjakom i brzo se vratite. Ali brzo, slušajte! Brže, brže!

Ali brzina nije bila stvar ovog kočijaša Kranjca, kome je sve ovo šta milostiva gospođica radi sa boscanskim seljankama izgledalo fantastično, preterano i savršeno besmisleno, otprilike isto onako kao kad se gospoda oficiri opiju, pa ga gone da tera brzo, u nevreme i po vratolomnim putevima. Okrenuo je kola i zaputio se natrag. Agati je izgledalo da mili.

Za celo to vreme Amalija je stajala po strani i, osećajući se nevešta i izlišna, posmatrala zbunjeno svoju »veliku« sestru. Sad kad su ostale same, imale su vremena da bolje razgledaju sve oko sebe. Na podnevnoj pripeci cela ova grupa izgledala je bedna, žalosno izgubljena na opaljenoj ravnici. Žene su stajale kao skamenjene. Majka je jednako bacala pogled prema zapadu, odakle je trebalo da stigne spasonosna rakija iz sela, ali tako beznadan i bolan pogled kao da je to selo preko sveta. Bajalica je mirno čekala dejstvo svoga vraćanja. Dečak je gledao tupo preda se, a bolesnica je ležala u svojoj dugoj košulji, umrljanoj zemljom i travom, sa isturenom otečenom levom nogom.

— Hoće li umreti? — upitala je uplašena mlađa sestra stariju.

— Neće ako uspemo da joj na vreme damo dovoljnu količinu alkohola — odgovorila je znalački starija.

Tišina je potpuna, prekida je samo tiho i pojedinačno ječanje bolesničinu. Sunce pripiče. Kočijaš je utonuo negdje u sivoj ravnici. Izgleda kao da vre-

me ne odmiče, teško i nepomično kao i beda i bolest koje ih okružuju.

— Bože, Agato, bože, kakav je ovo život! I kakva zemlja i kakvi ljudi! — šaputala je mlađa sestra, samo da zagluši svoj rođeni strah.

Agata je gledala u daljinu, odakle treba da stignu kola. Majka je brisala neprestano i mehanički svoje nevidljive i nepresušne suze.

Bolesnica se odjednom zagrcnu, jak grč je savi u pasu i ona stade da povraća, ne dižući glave sa zemlje. Majka priđe i podiže joj glavu, a Agata je svojim malim rupcem brisala devojčici usta. Još nekoliko puta potrese grč celim telom, a onda se bolesnica umiri, mrtvački bleđa, sa kratkim dahom. Agata joj zadiže košulju i vide da i trbuh počinje da otiče. Od devojčice se širio jak i mučan zadah ljudskog izmeta, jer je hrana udarala iz nje na sve strane.

Agata se diže, držeći raširene ruke, i znakovima upita da li ima vode. U travi je ležala testija iz koje nacediše poslednjih nekoliko kapi. Odgovoriše da vode nigde nema.

Kad je zatražila kašičicu da devojčici rastvori grčevito stegnute zube, trebalo je dugo dok su se znacima sporazumele; opet je odgovor bio da nemaju.

— Ničega, ali ničega ovde nema — šaputala je Agata brišući ruke o maramicu koju joj je dodala sestra.

I njena se dobra volja lomila na opštoj nemaštini i nemogućnosti.

Videći da nema ničega i da se zaista ništa razumno ni korisno ne može učiniti, Agata skrsti ruke s osećanjem potpune nemoći, koje je u njoj sve više raslo, i pogleda upitno i molećivo vračaru Smilju; ona je sedela na suvoj travi i spečenoj zemlji, nepokolebljivo mirna i sigurna u svoje lekove i bajanje, koji pomažu i moraju pomoći, samo ako je božja volja. Agata je sad već blaže gledala na tu ženu, i dolazilo joj je gotovo da je moli da bar baje i vrača, kad se već ništa drugo ne može, samo da ne sedi tako ravnodušno, dok otrov radi i razara u detinjem telu, svakim minutom sve jače.

Mlađa sestra je u svemu podražavala starijoj. Tako su obe sada stajale i skrštenih ruku čekale, kao i one dve seoske žene, na pomoć koja treba da dođe. Sad su se i one pomalo osećale kao da oduvek stoje tako napuštene, bespomoćne i neumešne pod beskrajnim nebom, na nedoglednoj ravni šturih pašnjaka, bez ikakvog vidnog znaka ljudskih staništa i ma kakvih uređaja, osim sive oronule pojate koja liči na tragičnu kulisu. Činilo im se da su i same jadne i uboge, odavno zapletene u neku dramu divljeg pastirskog života, sa olovnom težinom u glavi, na očima, i u svima udovima, nepomične u opštoj uzetosti, u kojoj samo ono prikriveno zlo u detetu živi, rije i hara bez otpora.

U tišini, majka je i dalje brisala suze i znoj, i kroz tiho i jednomerno hukanje puštala kratke

žalbe, od kojih devojkice nisu razumele ni jednu jedinu reč, ali ceo smisao.

— Uh, kukavica sam ti sinja! Huuu, sve na moju glavu! Uh, ojađenica kleta!

Pa bi opet dizala glavu i tražila negde na vidiku dečaka koji je pre puna tri sata krenuo po rakiju i bio spor kao da je po smrt otišao.

Najposle se na drumu pomoliše svetložuta kola. Agata je mahala nervozno maramicom kočijašu da požuri, ali on se trom i glomazan rodio i ništa ga nije moglo izmeniti. Doneo je plosnatu kristalnu flašicu sa srebrnim zapušačem koji je u isto vreme služio kao čašica.

Jedva su uspeli da devojčici rastvore ukočena usta. Agata je sipala u njih konjak polako i oprezno, od straha da ga devojčica ne povrati. Čim bi mala počela da se zagrcava, ona bi prestala da sipa. Tako je najposle flašica ispražnjena do dna. Već posle desetak minuta devojčici izbiše graške znoja po čelu, oči joj zatim dobiše življi sjaj i obrazi nešto malo boje.

Preko kočijaša Agata je objasnila seljankama da devojčici ne daju nipošto da zaspi, da joj trljaju čelo i grudi i podižu s vremena na vreme ruke uvis, kako bi ubrzali disanje i rad srca. One su odobravale i primale sve, ali nisu umele u onom čudu ni da zahvale ni da se oprostite kako treba. Cela grupa ostala je nepromenjena, samo bez ona dva neobična strana lika u lakim i svetlim gospodskim haljinama.

Devojke su posedale brzo, i kola su krenula drumom niz ravnicu. Pozadi u daljini već se ukazao crni landauer, glomazan i siv od prašine.

Kraj u koji su se spuštali bivao je sve manje ravan. Ravnica se talasala i spuštala u isto vreme. Zapara je rasla. Sa obe strane drumu ukazivala se crvena posna zemlja i sve više osvajalo je nisko, i neugledno rastinje: smreka, kukrikovina, glog i bezimeno sitno trnje pri samoj zemlji. Predeo je naglo gubio onu veličinu i melanholičnu lepotu koju uvek ima ravnica kad se u dalekoj i beskrajnoj liniji spaja i deli s nebom, i sve je više postajao tmast i razderan, ubog i bez veličine.

Konji su kasali sve brže. Kočijaš ih je bodrio, jer je hteo da ponovo izmakne ispred landauera, kako gospodi ne bi dosađivala njihova prašina. Nagnute napred, lake kočije su jurile po mekoj drumskoj prašini gotovo bez šuma.

Sestre su gledale preda se u potištenom ćutanju, u čamotinji ovog kraja i teškog popodneva. Kako je lako i lepo bilo sveže dopodne na glasinačkoj ravnici, kad su njih dve razgovarale o svaćem i o ničem i kad je Amalija otplakala malo od svoje nesrećne ljubavi!

Agata gleda ukočeno u ona dva metalna dugmeta na leđima kočijaševog mundira, i s časa na čas savstavi svoje crne tankovijaste veđe, isto onako kao malopre nad bolesnicom. To joj daje neki potpuno nov izraz, hladan i strašan. Amalija, koja baca na sestru skrivene i bojažljive poglede, plaši se toga

izraza i želela bi nešto da kaže, da razbije ovo mučno ćutanje što je palo na njih, ali se ne usuđuje — strahuje da još više ne rastuži svoju veliku i pametnu sestru. U nedoumici, ona polako položi svoju ruku na Agatinu. Kao da je to bio znak, Agata spusti mrku glavu na sestrino rame i zaklopi oči. Gledajući je sa strane, ispod oka, Amalija primeti kako joj drhte usne i guste trepavice zadržavaju suze. Ona tronuto i nevešto privuče sestru sebi, šapućući:

— Ne, ne, nemoj da plačeš. Čemu plakati? Ti ne smeš da plačeš. Ti si moje lepo, veliko, pametno.

I sad je ona, podržavajući nevešto pokrete koje je ranije videla kod starije sestre, pokazivala ćutke na kočijaševo prisustvo i molila je nemim izrazom lica da ne plače glasno.

Agata se brzo trže, ubrisa oči, ali upravo tada suze navališe svom snagom, neodoljivo, i ona opet spusti glavu na sestrino rame i šaputaše prigušeno i isprekidano:

— Ah, ja sam ti govorila još u Beču u kakvu zemlju idemo. Sad si videla kakvi su. Nigde ničega pod nebom.. Ja sam ti uvek govorila koliko tu ima bede i divljine, koliko ružnog i neiskazanog jada. Uvek sam ti govorila, uvek. Pa ipak, sve je još crnje i gore. To je strašno, strašno!

— Gati, priberi se, zaboga, Gati! — smirivala je mlađa sestra stariju usplahireno i zbunjeno. — Ne budi dete! Sećaš li se kako ti je grof Prokeš govorio da preteruješ i kako ti je ponavljao tursku po-

slovicu: »Bez očiju ostaje ko zbog celog sveta plače.« A on je živeo dugo na Orijentu. Svuda na svetu ima bede i zaostalosti, a naročito u ovakvim zemljama, pa šta se tu može?

— Ah, ništa, dabome ništa... To jest, moglo bi se, moralo bi se. Neko bi morao nešto, bar nešto. Jer ovako nije moguće, nije moguće ni mi ni oni da živimo. To je nepojmljivo, strašno!

— Pa nismo ti i ja krive za to — govorila je mlađa sestra nestrpljivim i molećivim glasom, i sama već bliska plaču.

— Nismo, nismo — odgovarala je starija mehanički. Ali se odmah popravljala. — To jest... šta ja znam? »Nismo krive!« Dabome, to je najlakše kazati; tako na kraju ispada da niko nije kriv, a vidiš kako se živi i šta se radi. Sama si, eto, videla svojim očima. Neko ipak mora da je kriv, jer inače kako je mogućna takva strahota? Takva strahota!

Mlađa sestra milovala je stariju i brzim, detinjskim pokretima pritiskivala joj sa obe ruke čas usta čas oči, u želji da ugasi njen plač kao požar. A pri tome se i sama rasplakala od nekog stida i gneva i žalosti zbog sestrinog plača, gonjena nesvesnim egoizmom mladih, lepih i maženih žena, koje razumevaju i podnose suze samo u vezi sa svojim rođenim bolom. Ona je želela samo jedno: da taj sestrin plač prestane i taj govor o bedi i nesreći umukne. Prekorno i srdito je šaputala kroz suze, stežući sve jače sestrinu glavu uz svoju:

— Ne plači, Gati. Preklinjem te, umiri se! Kočijaš sluša. Ja te ne razumem. Zar vredi zbog Bosne plakati? Nemoj, molim te! Ne mogu da te gledam kako plačeš. Ne mogu!

Tako su dve sestre, zagrljene, mešajući suze i zaboravljajući na kočijaša i ceo svet, putovale glasi-načkom ravnicom, koja se tu već završavala i prelazila u strm planinski kraj. Drum se sve više spuštao i čestar s obe strane bivao je sve gušći. Na kolima je počela da struže kočnica.

PANORAMA

U doba moga detinjstva, dakle vrlo davno, u naš grad je došla stalna panorama. U jednoj od glavnih ulica, njen »direktor«, mršav Austrijanac, iznajmio je prazan dućan na uglednom mestu, i u njemu otvorio tu radnju. Iznad vrata je bio solidan natpis, zlatnim slovima na crnom staklu: »Panorama svijeta«.

Velika prostorija je lepo uređena i diskretno osvetljena. Ništa tu nije ličilo na jevtine šatre u kojima su dosad boravile prolazne panorame. Sve je odavalo trajnost i stalnost. Unaokolo je išao uzak crven ćilim, u uglovima su bile veštačke palme, ali najveći deo prostora, celu sredinu, zauzimala je — panorama. To je bila drvena građevina u obliku višestране prizme, od finog drveta koje je bilo tako obojeno da ostavlja utisak mahagonija. Ta poligon-ska zgradica ličila je na drveno turbe, a krov joj je dopirao do ispod dućanskog plafona. Na njoj su uokrug, u pravilnim razmacima, bili otvori za gledanje: po dva velika durbinska oka s naročitim

staklima, uokvirena crnim kaučukom. Pored svakog takvog otvora bila je mala stolica bez naslona, presvučena crvenim plišem. Svega petnaest otvora — na svakoj strani poligona po jedan — i isto toliko sedišta.

U nevidljivoj unutrašnjosti te zgrade bile su kružno raspoređene slike u boji; pomoću naročito postavljenih ogledala i jakog električnog osvetljenja one su pred gledaočevim očima postajale uveličane, jarko osvetljene i veoma žive i plastične. Naročita, i opet nevidljiva, mašinerija pokretala je ceo taj pojas slika uokrug. Svaka slika zadržavala se pred svakim gledaocem dva do tri minuta, a onda se kretala dalje udesno, i na njeno mesto dolazila je nova slika, sleva. Tako, dok svaki gledalac ne vidi sve slike.

Program se sastojao od petnaest slika jedne određene zemlje ili jednog velikog grada, i menjao se svake nedelje. Jednom je to bio Rio de Žaneiro, drugi put Lisabon, pa Cejlon, i sve tako redom, iz sedmice u sedmicu, sve daleke zemlje i nepoznati gradovi. Cena ulaznice nije bila visoka, pa ipak je za siromaha đaka trećeg razreda realne gimnazije predstavljala znatan novac do koga nije bilo uvek lako doći. Ali taj novac se morao naći. Panorama je za mene postala neka vrsta neophodne droge. Dovijao sam se na sve moguće načine kako da dođem do niklenog novca koji otvara vrata »Panorame svijeta«, a čim bih uspeo da ga dobijem, trčao sam pravo u glavnu ulicu i predavao ga debeloj

ženi za časom na ulazu u panoramu. A kad bih jednom seo na crveni tabure, za mene je počinjao pravi, veliki i obasjani život.

Sve što je dotle značilo moj stvarni život, tonulo je u nepostojanje. A sve što sam čitao u romanima ili želeo i gradio u mašti, sve se moglo povezati sa ovim slikama. Moje vidno polje, a sa njim i cela svest, bilo je potpuno ispunjeno zemljama i gradovima koji su preda mnom klizili i u kojima sam se gubio. Tišina je bila svečana i potpuna, samo je s vremena na vreme fini dečjački sluh mogao da uhvati slab šum, jedva čujnu škripu mehanizma koji pokreće ceo aparat panorame. Ali to je meni dolazilo kao daleka muzika sfera, koja nužno prati hod zemlje i njenih predela kroz vasionu.

Po tri i po četiri puta prošli bi ispred mojih začaranih očiju osvetljeni predeli neke daleke zemlje, a ja se nisam dizao; i sedeo bih tu ko zna dokle da nije bilo onog Austrijanca koji bi mi najposle prišao i tiho me opomenuo da je moje vreme davno isteklo i da treba da ustupim mesto drugom gledaocu.

Nikad nisam toliko žalio što sam siromah i što nemam da još jednom platim ulaznicu koja bi mogla da produži moju sreću. Ovako sam, grubo probuđen iz svog zanosa, postuđen i zbunjen, ispadao iz panorame, kao izbačen. Izlazio sam u sumrak u kom je sve bilo poznato i nemilo, tonuo u stvarne ulice moga grada kao u ružan san, osećajući kako za mnom sve dalje ostaje svet moje jedine svetle

stvarnosti. Na mahove mi se činilo da sam oslepeo, da osećam oko sebe šum ulice i ljudske glasove i pokrete, ali ne vidim boje ni oblike.

Ostajalo mi je da, tako ubijen i obnevideo, uporno tražim novac za iduću nedelju; a to znači nov program, novu zemlju koju će mi doneti slučaj ili, tačnije rečeno, preduzeće koje snabdeva slikama te skromne panorame po provincijskim gradovima Austro-Ugarske.

Tako sam svake nedelje živeo jedan sat očima i maštom u sreći i savršenom blaženstvu. Negde u dnu te svetle sreće bio je jedan taman ton: strah da ona prolazi i da joj se bliži kraj. A laki šum podmazanog mehanizma bio je zvučni izraz toga strahovanja, ali u isto vreme i dokaz da svet, u svojoj lepoti i prolaznosti, još živi i traje. I ja sam gutao očima predele i gradove sveta i njihove ljude, građevine i životinje, sve u boji, sve osvetljeno, ne pomišljajući nijednog trenutka da bi to moglo i ne biti tako, da su to mrtve slike, da je cela panorama špekulantsko preduzeće, stvoreno da najprimitivnijim sredstvima izmami paru od ovakvih naviknutih i radoznalih gledalaca koji se dosađuju po palankama. Nikad se takva pomisao nije mogla roditi u mojoj glavi. Sve što sam video u panorami, ja sam primao onako kako je bilo u namerama i predviđanjima onih koji su organizovali i vodili preduzeće »Svjetskih panorama« i koji su sa njima radili i zarađivali. I sve je to išlo još daleko iznad fabrikantskih i trgovačkih namera i računa. Zlata

je za mene vredela ova igra sreće i zanosa, a ne sitnog niklenog novca. Jer, u stvari, sve što je potrebno za tu igru davao sam ja od sebe i vadio iz sebe. Za mnoge dečake tih godina svaka stvar, i manja nego što je ova uboga panorama, može biti povod za takvu igru, svako pa i najskromnije sredstvo njima je dobrodošlo da bi mogli da rasprostru ispred sebe ono što ih usrećava ili tišti, i čega su puni do grla, jer raste zajedno s njima, dok traju godine rasta.

Kako je izgledao jedan takav nedeljni program u mojim očima i u snovima koji su dolazili posle gledanja? Evo, na primer, za ovu nedelju crven oglas javlja: »Rio de Žaneiro, sa svim svojim prirodnim lepotama, vidicima i građevinama«.

Već samo ime toga grada! Ono je kao čudesna raketa koja sukne uvis u letnjoj noći i rasprskava se na tamnomodrom nebu u dvanaest raznobojnih vatrelih kapi koje padaju lebdeći kroz tamu, dvanaest slova reči: Rio de Žaneiro.

To je pre nego što je čovek nogom stupio u panoramu. A stvarno gledanje daje više nego što je očekivanje obećavalo.

Park u Rio de Žaneiru. Čudesna flora. Široke čiste aleje pod blagom, jednomernom svetlošću nevidljivog sunca. Šetači. U prvom planu muž i žena i njihova devojčica od šest-sedam godina, koja tera veliki drveni obruč. Gospodin je sa štapom u ruci, lepo odeven; gospođa sa suncobranom, širokim še-

široim i dugačkom suknjom kojoj se šlep gordo vuče po zemlji; devojčica je visoka na nogama, u matroskoj haljinici sa kratkom suknjom, sva mila i nasmejana, kao zasebna mala sreća u opštoj velikoj sreći takvog postojanja. Ljudi koji imaju sve što im treba. Da, uvek sam mislio o tom, o takvom životu i takvim ljudima, i misleći o sebi i svojim uvek sam žalio što nismo takvi, i razmišljao kako bismo to mogli postati. I sad, evo, stoje takvi ljudi preda mnom — otac, majka i ćerka — kao da će sad prohodati i progovoriti. Po izrazu lica i pokretima, uhvaćenim na slici, meni nije teško zamisliti da oni i hodaju i govore, iako su nemi i nepomični. I ja zamišljam! A tako je bolje, jer da stvarno imaju sposobnost hoda i dar govora, oni bi brzo izgovorili ono što imaju da kažu i prešli ovu sunčanu aleju, i celoj čaroliji bio bi kraj. Ko zna kakav kraj! A ovako, oni hodaju kad ja hoću i govore ono što ja želim, i kad zaželim. I sve to bez kraja, bez gorke pomisli na kraj! Sreća kao postojanje, zadovoljstvo koje traje nepomućeno.

Ja sâm ne bih umeo, čini mi se, reći šta je bolje i lepše biti: otac, majka i devojčica, na slici, ili ja koji ih, u tišini panorame, posmatram sve troje kako šetaju alejom srećnog grada.

A onda se, uz tihu škripu mehanizma, cela slika, sa gustim zelenim krošnjama drveća, bledoplavim nebom i šetačima u aleji, odjednom pokrene, počne da klizi udesno, da nestaje. Ali na njeno mesto dolazi druga. Bogat je svet, širok i raznolik, nema u

njemu mesta praznini, samo jedna slika smenjuje drugu.

Umesto parka i njegovih šetača, u nedogled se pruža glavna ulica trgovačkog dela grada. Užurbani pešaci, bezbrojna prevozna sredstva, nerazumljivi natpisi na radnjama. Tu ima svega. Sve ostavlja utisak bujnosti i snage. Tu se kupuje i prodaje. A ja znam šta to znači. U skromnim razmerama, naravno, ali znam.

Mi imamo kuma, Blagoja bakalina. Ranijih godina, dok sam išao u osnovnu školu, ta bakalska radnja bila je za mene prava strast. Za vreme školskog raspusta odlazio sam svakog dana u njegovu radnju; tu sam stajao po strani i dugo gledao kako se kupuje i prodaje.

Mrgodan čovek, bez svoje dece, kum Blagoje me ne goni, ali me i ne zadržava; trpi me tu; čak ponekad zatraži da ga poslušam. Sećam se da bih tada oživeo, sav ispunjen važnošću, i samo gledao da što bolje izvršim sitni posao koji mi je poveren, a čini mi se da me ceo svet gleda i sudi. Jednom je Blagoje sišao u podrum i rekao mi da pripazim na sve dok se on ne vrati. Odmah sam stao za tezu iza koje mi je virila samo glava. Ali sam se setio da podmetnem mali sanduk pod noge; tako sam izgledao za dobar pedalj viši. Stajao sam na tom sanduku kao komandant broda na svom mostu, a visina i važnost mog položaja zanosila me. Čekao sam tako sa živom željom da naiđe kupac i da mu ja ponudim i zacenim robu. Niko nije naišao za tih

nekoliko minuta. Vratio se Blagoje i, ne pogledavši me, preuzeo svoj posao, a ja sam sišao sa svog pijedestala i ostao u sumračnoj radnji, izlišan i smanjen, ali od tada sam znao bolje šta znači kupovati i prodavati.

Ta dečačka strast me je brzo napustila. Ja sam prestao da odlazim kod kuma Blagoja još pre nego što sam pošao u gimnaziju, i zaboravio i njega i bakalnicu.

Dok ja mislim o tome, slika velike trgovačke ulice počinje da odlazi. (Najpre jedva primetno zadrhti, a zatim se izgubi udesno, vukući za sobom novu sliku.)

Nova slika — to je neka tvrđava na moru, zidana od cigle i kamena. U prvom planu je visok, isturen bastion, koji nosi ime nekog sveca, na njemu moćan i velik starinski top; njegova lepo izrađena cev prošarana je zelenom patinom. U daljini morsk pučina. Sve obasjano suncem, ali preliveno nekom uzdržanom, dostojanstvenom radošću naročite vrste.

Top! U sreći postojanja koju za mene znače ove slike, to je tragični akcent bez kojeg, kako izgleda, nema ni sreće ni postojanja. Taj akcent kazuje da se svaka sreća i svako postojanje mogu svakog trenu pretvoriti u nešto što je protivno od njih; a to ih i čini tako nestalnim i — tako divnim i dragocenim.

Top nisam nikad video, jesam čuo kad puca o praznicima, ali video ga nisam. (Ne vredi lagati pred ovom slikom!) A top je važna i sudbonosna

stvar. Top može svakog časa da opali, i da uplaši i digne ne samo ove golubove sa kamenog venca na tvrđavskom zidu nego i ljude, i da unese teške potrese i velika uzbuđenja među njih. Pucanj topa može u ovim prekomorskim krajevima da javlja dolazak broda iz Evrope. A taj brod nam donosi možda dragog putnika koji nedostaje našoj sreći pa da bude potpuna. Ali može da donese i neko službeno pismo sa mnogo pečata, koje javlja neočekivane preokrete, rastanke i stradanja. To postoji u romanima, i to dolazi uvek »kao grom iz vedra neba«. Pucanj topa može da kazuje da je neprijatelj na vidiku. Uvek postoji negde neprijatelj, ali kad se on pojavi, topovi počinju, tako reći, sami od sebe da pucaju i — ubijaju. Ovo je onaj koji samo javlja da drama počinje.

Pogled na oružje — a oružje znači podvig, rat i ubijanje — izaziva u meni jaka i nejasna osećanja želje i zanosa, straha i odvratnosti. A morska pučina je sama po sebi kao neko čudo. Sve me to toliko uzbuđi i zaokupi moju pažnju, da mi sluh i ne hvata više tihu škripu mehanizma koji pokreće moju vasionu, da i ne primetim da je moja tvrđava, zajedno sa morem i topovima, već dobrim delom otklizila u tamu, a da se preda mnom razvija slika starinskog trga sa baroknim palatama i sa marmornom česmom na sredini. Tu se na širokim tezgama ili na kamenim stepeništima prodaje cveće, samo cveće. Naročito padaju u oči veliki beli i šareni suncobrani i pod njima prodavačice, lepe i na-

smejane, sa živahnim pokretima. Od svih prekrasnih prizora, njih je najteže zaboraviti. Tu su i kupci, zaljubljeni parovi koji se drže pod ruku, ili mladi muškarci, nasmejani i galantno nagnuti prema lepim prodavačicama.

Taj trg sa cvećem, vodom, dostojanstvenim građevinama od kamena, sa lepim i bezbrižnim svetom, izaziva u meni najveći nemir, naročito docnije, noću, kad oživi u snovima ili polusnovima. Jer, treba znati da pravi život ovih slika počinje tek posle, kad se vratim kući i legnem u postelju. I ne samo te prve noći nego u toku cele nedelje, sve dok ne dođe u panoramu nov program sa novim slikama novih krajeva, novim uzbuđenjima i novim snovima. A ulaznicu u tu svoju noćnu panoramu ja sam plaćao nesanicom i živicima.

Tada prohoda zaista bračni par iz parka, i njihova devojčica, na svojim divnim dugim nogama, stane da tera obruč, dok joj ne dosadi, a posle ide, gorda i nasmejana, pored mene. Zove se Margarita, sad to znam. Ja joj nosim obruč i trudim se da rečima i pokretima privučem njenu pažnju, ali ne uspevam nikako u tome. I dok se ja mučim da budem što neobičniji i zanimljiviji u govoru i ponašanju, ona korača svojim hrtovskim korakom sasvim uza me, ali kao da me ne vidi i ne čuje. I što je najgore, ne čini to svesno ni namerno, da bi me mučila, nego posve prirodno i nehوتيčno, kao da me zaista ne primećuje. Neka urođena hladnoća bije od nje. Rđa gospodska!

Izgubi se park sa šetačima i devojčicom, a stane da se kreće pučina ispod tvrđavskih bedema, da plove lađe po njoj. Ponekad čak pukne top, i probudi me i uplaši, tako da osećam kako mi bije srce. Ali to me bar oslobodi sna o tvrđavi, koji je težak i zamršen. U tom snu: čas ja nosim, kao glasnik, ono važno pismo kroz mnoge opasnosti, teškoće i zasede, i nikako da ga predam komandantu tvrđave; čas sam opet ja sâm komandant i primam to poverljivo pismo i jako naprežem oči da ga pročitam pri slaboj svetlosti vojničkog fenjera, mučim se, ali nikako da odgonetam ispreturne reči i rečenice. Samo znam da su vesti teške i ozbiljne, pune nejasnih pretnja i odgovornosti.

Svakako, najlepše je kad oživi trg sa cvećem. Boje su divne u svojoj raznolikosti i svom skladu, pod južnim suncem i u svežoj senci, na polivenim pločama kamenitog trga. I ja se samo pitam otkud mi sada, u snu, dolaze pred oči, tako žive i lepe, kad takve nisu bile čak ni na slici u panorami.

Smeju se glasno i živo prodavačice, njihove lepe, do lakata gole ruke kreću se neprestano i skladno: biraju ruže, vezuju ih u kite, podsecaju drške pri dnu, naplaćuju. Tako se od tezge do tezge preplicu njihovi pokreti i vezuju se u živo, zlatno pletivo kroz koje presijavaju i blešte boje cveća i vodenih kapljica na suncu. Među kupcima sam i ja. Nije to više zaneseni i izgubljeni, bojažljivi i siromašni dečak iz panorame što, sklopčan na svojoj okrugloj stolici, živi samo pogledom. Ne. To je bezbrižan i

nasmejan mlad čovek, lepo odeven, siguran i smeo u ponašanju. Uopšte, krećem se i govorim kao odrastao čovek, kao junak iz poslednjeg romana koji sam pročitao, onaj za koga je u romanu rečeno da je »ljubimac žena i sudbine«. Prodavačica me pita šta želim (svako slovo je belo i zlatno od njenog osmejka!), a ja odgovaram slobodno i vedro, gledajući joj pravo u oči, da lepšeg cveta od njenih usta nema i ne može biti. Ipak, uzimam nekoliko ruža koje devojka, zajedno sa svojim najslađim osmejkom, vezuje u mali buket.

Dok njeni prsti vešto slažu i vezuju ruže, ona se jednako smeje belim vlažnim zubima i gleda me svojim čistim očima, koje su vidici neba i mora izvedrili i raširili. U živoj želji da ne prekinem posve i zavazda tu vezu, da mi bar nešto ostane od nje (bar iluzija: da mi je nešto ostalo!), pitam je kako se zove.

— Nina. Uvek vama na službi! — odgovara ona nasmejana i poslovno, dok mi predaje kitu ruža.

Upravo hoću da joj kažem: »Do viđenja, Nina! Ostanite uvek tako lepi!«, ali tu, odjednom, osetih kako i u tom prizoru od samog sjaja i mirisa nastupa taman i mučan trenutak.

Kad sam širokim, slobodnim pokretom, kome sam se i sâm divio, segnuo rukom u džep da bih izvadio mali zlatan novac i stotruko platio vrednost rosnih ruža — naišao sam na prazninu. Pretrnuo sam. Znam da sam krenuo sa džepom punim zlatnika, da sam malopre plaćao neke druge kupo-

vine, ali sada — nigde novca! Ni pare! Grčevito kopam prstima po svima džepovima. Sa bolnim naporom nastojim da se setim gde sam mogao ostaviti novac koji je još maločas bio tu, ali sećanje je nemoćno, kao uzeto, a novca nema pa nema. Obraz mi gori od stida i ruke drhte od uzbuđenja, mučim se i snobivam. A kad se od te muke i nelagodnosti probudim, vidim da sam prste desne ruke zario duboko u pocepan đlački jorgan iz kog ispada jevtin i star pamuk.

Takve i slične stvari dešavale su mi se u snu i, na žalost, ne samo u snu. Novi, široki i bogati svet iz panorame pratio me je i danju, donosio radosti i zadovoljstva, ali me dovodio i do nezgoda i razočaranja, do nesporazuma i sukoba sa okolinom. Jedan takav nesporazum bio je već u samom početku.

Imao sam najboljeg i najbližeg druga. Bili smo nerazdvojni i voleli se kako se samo dečaci u tim godinama vole. Taj moj drug, Lazar, bio je snažan, otresit dečak. Čim sam video prvi program, ja sam, u svom oduševljenju, zaželeo da tu radost podelim sa drugom. Nagovorio sam ga da iduće nedelje odeмо zajedno u panoramu.

Seli smo jedan pored drugog tako da su slike, u svom okretanju, nailazile prvo na mene pa onda na Lazara. Gledajući jednu sliku, ja sam, pored uživanja koje mi ona pruža, uživao i u pomisli da će tu sliku moj drug gledati za koji trenutak, a da sada gleda onu u kojoj sam ja malopre toliko uži-

vao. Pitao sam se da li Lazar čuje, kao i ja, onaj tanki šum koji prati okretanje panorame. S vremena na vreme, okretao sam se nadesno ne bih li uhvatio Lazarev pogled, ali drug nije dizao glave.

Kad su se obredale sve slike i počele da ponovo nailaze one već viđene, Lazar se digao i izišao, bez reči i znaka. Ja sam ga gledao začuđeno, ali sam ostao na svom mestu i još jednom video ceo krug slika, iako sa smanjenim zadovoljstvom. A kad sam se, najzad, i ja digao i izišao, zatekao sam druga na ulici.

Prljav sneg i jugovina. Lazar je odmah izneo celo svoje mišljenje o panorami. On je nalazio da tu nema ničeg naročitog. Slike, kao i druge slike, slike gradova i mesta o kojima ništa ne znaš, gde nisi bio i nećeš nikad biti. Šta vredi sve to i čemu služi? Ništa i ničem!

Poražen tim neočekivanim sudom, ja sam gledao svoga druga kao da ga prvi put vidim. To što je on govorio bilo je u takvoj opreci sa onim što sam ja osećao, mislio i verovao, dok sam gledao slike u panorami, i posle toga, da nisam nalazio ni jedne reči da mu odgovorim. Video sam samo da mi najbolji drug zatvara najlepši vidik i razara najbogatiju nadu. Izbegavao sam njegov pogled i osećao fizički bol u grudima.

Tek malo docnije, u hodu, razvio se između nas razgovor, ali ni ta kratka i iskidana raspra nije mogla doneti sporazuma ni objašnjenja. Lazar je tvrdio da to »čućanje« u panorami ne vredi tih pa-

ra koje se daju za ulaznicu. U meni se sve bunilo i protiv te ružne reči i protiv celog takvog gledanja, ali nisam rekao ništa, misleći samo o jednom: o razlici koja može da postoji između čoveka i čoveka, i onda kad su najbolji prijatelji. Ubijen tim neočekivanim otkrićem, ja sam samo mucao nešto o lepoti sveta . . . Gde? Kakva lepota? Kojeg sveta? — pitao je Lazar, kao da nismo bili u istoj panorami i gledali iste slike. Na ta pitanja ja nisam mogao da odgovorim. A drug je mirno i mrzovoljno zaključio: tih nekoliko naslikanih mrtvih prizora i predela, to nije ništa. Slika je slika, a svet je svet.

I sam pokoleban, zbunjen i slomljen, ja sam koračao mehanički, ne misleći ništa. Nisam znao ni kad sam se rastao sa Lazarom, ni kako sam našao svoju kuću, posle udarca koji mi je za to veče oduzeo i prijatelja i »svet« iz panorame.

Ali već iduće nedelje taj svet je vaskrsnuo u svojoj svojoj moći i lepoti, a i sa Lazarom sam našao svoj nekadašnji prijateljski ton. Ipak, o panorami nismo više razgovarali. Samo bi se Lazar, koji nikad više nije otišao u panoramu, ponekad našalio na njen račun preda mnom, ali sve je to bilo sada ublaženo i podnošljivo. Ja nisam branio svoj svet sa slikom, ali se nisam dao ni odvojiti od njega.

Bilo je i drugih i drukčijih nesporazuma.

Sunčano proletnje popodne. Posle mnogih napora, moljakanja i poniženja, ja sam, najposle, našao novac za ulaznicu. Sav drhteći od uzbuđenja, otrčao sam i zatvorio se u zagušljivu panoramu, bez pro-

zora i ventilacije. Više od jednog sata gledao sam program te nedelje: Cejlon. (Upravnik panorame, bolešljiv i brižan tih dana, nije ni obraćao pažnju na mene, a posetilaca je bilo vrlo malo.) Čudni budistički hramovi na bregovima, sa hiljadama ljudi svake vrste i uzrasta koji dolaze izdaleka, pešice, da se poklone nekoj svetinji. Beskrajna stepeništa od kiklopskog kamenja. Neobični muzički instrumenti sveštenika, dugačke drvene trube, tamburini i čineli. Tropske šume i vrtovi. Beli i rumeni cvetovi sa velikom čaškom u kojoj se naziru žuti mesnati prašnici. Neki dvorovi, beli u zelenilu, a tako čipkasti i laki kao da i nisu građeni trudom ljudskih ruku, nego nikli iz zemlje ili spuštene s visina. Živo i bogato pristanište grada Kolomba, puno brodova raznih nacija i kolonijalne robe svake vrste, dobar povod za razmišljanje o pothvatima trgovaca i moreplovaca, o ljudskom radu uopšte.

Sve je to prolazilo ispred mojih očiju, jednom, dvaput, pet puta. A kad sam najposle izišao i stigao kući, dan se bližio kraju. Naša avlija je bila već u senci, a svuda po brdima bilo je još sjaja koji me je neodoljivo privlačio. Visoka ograda delila je našu avliju od susedske. Sused je Jevrejin, mali trgovac, koji je počeo da stiče i već se sprema da napusti taj sirotinjski kraj.

U želji da vidim još malo od sunca, ispeo sam se na ogradu uz koju je Jevrejin komšija naslagao veliku gomilu bukovih drva, u visini same ograde. Sa tih naslaganih bukovih cepanica, kao sa neke

terase, moglo se još jedno vreme posmatrati sunce i sa njim nešto od cejlonske raskoši. A onda je zašlo i ono, i predeo potamneo. Valjalo je spustiti se u svoje dvorište koje je bilo još tamnije.

To penjanje na susedova drva ponovilo se i sutradan, a već prekosutra je trgovčeva žena, brašnjavih ruku, stala na kućni prag i opomenula me da siđem. Iznenaden i probuđen, ja sam nevezano i zbunjeno mucao nešto o suncu, o želji da.. još malo..; ali žena me nije ni čula ni slušala, nego je poluglasno grdila. Kakav je to način: zavirivati u tuđe avlije? I kakvo je to tobožnje sunce, kad njoj nestaju drva, glavnja po glavnja. I, bezobrazluk...

Nisam dobro čuo ni razumeo ni ja nju, nego sam se, ne sačekavši kraj, sručio u svoju avliju.

Cejlon je izgoreo sav odjednom, kao praška baruta. A već sutradan, majka me je sniženim, neveselim glasom opomenula da se ne penjem na ogradu i ne zavirujem u tuđe avlije. (Znači: komšinica se žalila!) »Ti si gimnazist, i nema smisla da radiš takve stvari, a ako sazna otac... ti znaš oca kakav je!« — I još je tako džarala po žalosnom pepelu koji je ostao iza divnog Cejlona, ali ja sam se, stegnutih zuba, sa vatrom stida u očima, okrenuo i izišao napolje.

Da, znam ja oca, na žalost, dobro i odavno! Znam i majku kod koje se uvek moglo naći razumevanja i zaštite. Ali sada, evo i ona počinje da me posmatra oštrije i sudi strože. Sve zbog panorame. Nekidan

se žalila na mene tetki iz Visokog, koja je bila došla na obdanicu. Ja sam i nehotice čuo jedan deo toga razgovora. Ova panorama, kaže, kao da mu je pamet popila. Neobično se ponaša kod kuće i u školi, slabije uči, a kad dođe ponedjeljak, on čuda čini dok ne stvori novac za ulaznicu. — Tetka kaže nešto u moju odbranu, tek reda radi. Mlad je, proći će to. Ali majka uzdiše i klima glavom.

— Ne znam, sestro, — ali me briga pojede. Sve se bojim da se ne isturi na strica, onog Jakova što je propao kao niko njegov. Svi smo ga volili — pokoj mu duši! — i ja sam ga toliko puta svjetovala i korila, kô rođenog brata, što ide za kojekakvim budalama i raspikućama, a on meni kaže: »Nije to, snajka, nisu oni krivi, nego je u mene ludo srce, pa to ti je!« I zaista, takav je bio: da mu navrh Trebevića pokažeš šarenu lažu, on bi sve ostavio, i kuću i posao, i bos i gologlav krenuo uzbrdo za njom. Tako je i svršio. Pa se bojim, bojim...

Žao mi je majke, ali kako da se objasnim s njom kad ona zna samo jedno: da se plaši. A sa ocem nema razgovora.

U školi — slično. Hteo sam po svaku cenu da razgovaram sa drugovima o Cejlonu, ali i to je bilo nelagodno, ispadalo smešno i dovodilo do novih sukoba. Drugu u klupi, jednom bojažljivom Čehu, ja sam za vreme časa šaputao o predelima dalekog nepoznatog ostrva, o hramovima, gustim šumama, i zelenim dolinama sa malo modrog mora u dnu vidika. Profesor me je opomenuo da »ne brbljam

kao baba«. Ustao sam i, oborenih očiju, tupo i tvrdo procedio kroz stegnute zube da ja nisam baba i da ne dopuštam da me tako naziva. Smatrao sam da to dugujem velikom i sjajnom ostrvu Cejlonu, kome sam tih dana sav pripadao. Profesor je ostao pri svome i dodao da će me, ako budem još i drzak, isterati iz razreda. A ja sam seo, ponižen i smešan, ali kao čovek koji, zahvaljujući panorami, šeta po najlepšim i najdaljim krajevima sveta. Drug u klupi okrenuo je glavu od mene, u znak da me se odriče.

Očigledno da je panorama, koja mi je donosila časove velikih zadovoljstava, otvarala u meni vidike za koje nisam slutio da postoje i budila strasno i gordo divljenje veličini sveta, imala i svoje naličje. Zbog te strasti za svetom i životom sa slika, koja je potpuno ovladala mnome, ja sam postajao dužnik prema stvarnom svetu i krivac u životu u kom sam živeo. Danju mi ta strast donosi sitne sudare i neprijatnosti u dodiru sa ljudima, noću razara san i odmor, jer dnevni doživljaji određuju prirodu i naših snova i naših nesanica. Tako se bar kaže. Jedno je sigurno: da malo spavam; a kad zaspi, uzbuđuju me ili muče prijatni ili teški snovi u vezi sa panoramom.

Kako da spavam kad preda mnom odjednom, pod dodirom nevidljivih svirača, ožive svi oni instrumenti ispred budističkog hrama i stanu da ječe dugačke drvene trube, da muklo biju doboši, i trešte čineli divlje i nečuveno. Trgnem se i, u tami,

uplašen, zveram po sobi u kojoj spavaju sa mnom i oba mlađa brata. Gledam i osluškujem. Ništa. Tišina. Izdužen pojas mesečine na podu. Srce mi bije naglo. Dobro je, ništa nije bilo, niko nije čuo, svi spavaju. Ali onda me obuzme druga, nova vrsta straha: pretrnem od same pomisli na takvu avetinjsku muziku koju niko drugi ne čuje, od koje se samo ja budim.

Dugo bdim, snalazeći se i gubeći naizmence, jer ni sâm ne znam tačno šta mi se od tog svega dešava u snu, a šta u budnoj mašti. A kad ponovo zaspi, desi se da me odmah zavedu nekud šumske staze na Cejlonu, sparne i sumračne od gustog lišća svih vrsta i veličina. Oni rumeni i beli cvetovi zakrčuju potpuno kamene stepenice, a ja sâm bivam sve manji, sve žedniji. U potrazi za pićem i vlagom, uvlačim se u njihove čaške kao pčela; tonem strmo-glavce, obnevideo od krvi što mi navire u glavu; gubim se ceo u mirisnoj, otužnoj mekoti prašnika i latica, i sa užasom osećam da iz te slasti nema povratka.

Ali ima, izgleda, izlaska; a izlazak nije dobar, jer vodi na neku голу, studenu planinu. Na vrhu te planine, pod nekim nemilim nebom, na oštrom vetru, stojim prikovan za jedno mesto. Svuda oko mene beskrajn vidik od planina i otvorenih dolina sa rekama i naseljima. Sve nejasno, sumračno i sleđeno. Strah me je od samoće; boli nepomičnost na koju sam osuđen. Drhtim na vetru, povijam se. Iz oblačnog neba dopire do mene nejasno tutnjava ko-

ju odmah, u sebi, prevodim. Govori neki strašan i svečan glas:

— Tvrdio si da voliš svet i nikad ti ga nije bilo dosta. Eto ti ga sad, nagledaj ga se, i vidi šta si voleo!

Strašno je gledati svuda oko sebe mrko i hladno naličje sveta, slušati taj glas neumitne osude, i osećati se kao čovek koji je potpuno u pravu, a potpuno nemoćan protiv svemoći nepravde. Ali onaj glas s visina stao je, začudo, odjednom da se spušta i menja i pretvara u ljudsko gundanje, u neku sipljivu, staračku džandrljivost.

— Eto, šta znači peti se na tuđe kamare drva. Sad vidiš!

Iz takvih snova budio sam se sa osećanjem silnog ogorčenja u sebi. Već tada, kao i docnije u životu, ja sam se gnevno pitao: otkud nam dolaze ti podmukli udarci u trenucima kad nam je najpotrebniji odmor i kad se najmanje možemo braniti? I jednako drhteći od uzbuđenja, objašnjavao sam se sa nevidljivim, nepostojećim sabesednikom. Kažu da su to naše dnevne zle misli i rđavi postupci koji nam se svete i kažnjavaju nas noću u teškim snovima. Dobro, recimo da je tako. Ali mene su takvi, i strašniji, snovi budili i kad mi je bilo pet godina! Ko je dakle kriv za snove koji muče nevinu decu?

I u snu sam ispaštao svoju čudnu ljubav za panoramu. Ali sve su te dnevne i noćne muke i nezgode bile muke i nezgode dečaćkih godina, a to zna-

či: i teške su i mnogobrojne, i lako se podnose i ne traju dugo. Sat-dva tvrdog spavanja ili zračak jutarnje svetlosti u stanju su da ih zbrišu sve, bez traga. I već sutradan sva moja pažnja bila je upućena na drugu stranu. Moje misli ispunjavala je radoznalost za nov program, a moje vreme odlazilo je na trčkaranje i dovijanje kako da dođem do novca potrebnog za ulaznicu, do kog se tako teško dolazi.

Dugo je tako »Panorama svijeta«, sa svojim velikim svetlostima i dubokim senkama zauzimala dobar deo moga života i izgledala stvarna i trajna do neprolaznosti. A onda je, posle godinu dana otprilike, odjednom iščezla, kao priviđenje.

Jednog dana nestalo je velikog natpisa na ulazu. Vrata su bila širom otvorena. Sva prostorija bila je osvetljena. Neki ljudi su rasklapali drvenu zgradu panorame, dasku po dasku, kao najobičniju baraku. Svuda je bila rasturena kudelja koja služi za pakovanje. Strčale su električne žice. Onaj mršavi Austrijanac i debela žena sa kase, ljudi koji su rukovali čudima i predelima sveta, stajali su i hladnokrvno izdavalali naređenja.

Tog dana ja sam dugo i uzbuđeno šetao ispred panorame bacajući bojažljive poglede kroz otvorena vrata. Sav sam se tresao od neke hladne drhtavice. Bio sam razočaran i uvređen, osećao sam da su me prevarili i pokrali. Nikad nisam mislio da bi mogla nestati ta panorama koja mi je izgledala trajna i

stalna kao i svet koji ona prikazuje. A sad: sanduci, hartije, pakovanje, i ono što sam oduvek smatrao najtužnijim u ljudskom životu — seoba. Panorama sveta (raznolikog i bogatog sveta!) seli se kao sirotinjska porodica kojoj je gazda otkazao zbog neplaćanja kirije.

To je činjenica. Sa tom činjenicom ja sam od sada živeo, umesto sa radostima i strepnjama koje mi je pružala panorama. Tražio sam bar objašnjenje neko, a sve što sam mogao da saznam i shvatim svodilo se na ovo: veliko preduzeće u Beču, koje raspolaže sa desetinama ovakvih panorama, uvideo je da je panorama u Sarajevu nerentabilna i zbog toga je ukida i prenosi u neki drugi grad u državi. To je ono što se zove — bankrot.

To je pitanje novca. Nije to prvi put da se preda mnogom otvara saznanje o strašnoj moći novca. U svemu što ljudi stvaraju i podižu kruži novac, nevidljivo kao krvotok u telu, ali presudno za čoveka i sve što je čovekovo. To daje ljudima i stvarima izgled i značenje, i svemu određuje vek i trajanje. Jedne drži u životu i podiže da se granaju i cvatu, a druge napušta da se suše i propadaju kao usahlo drvo. To je stvarnost, i u toj stvarnosti živimo svi mi, sa svim onim što jesmo i što mislimo da smo.

Sve je to izgledalo neverovatno, grozno i neizdržljivo, ali ja sam sada nalazio neko divlje uživanje da to ponavljam i da sam sebe nagonim da verujem u to: da su i svet i slika sveta, i naša naj-

veća zadovoljstva i najteža stradanja, i naše misli i naši postupci — da je sve to vezano za neke daleke i neshvatljive zakone kruženja novca. Sve.

Mučenje je bilo odsada proći ulicom u kojoj je nekada radila panorama.

Velika radnja ostala je jedno vreme zatvorena, a zatim je ponovo otvorena, prebojena i doterana. Na njoj je osvanula firma: »Levi i drug — Pomodna radnja muškog rublja«, i otvoren veliki izlog sa elegantnim muškim košuljama, čarapama i naramenicama. Kroz staklo toga izloga nazirala se lepo uređena unutrašnjost.

Gledajući lakirane tezege i rafove sa finom robom, ja sam se pitao da li neće i to nestati jednog dana kao čudom, po istim zakonima po kojima je nestala i panorama, zakonima koje ja ne poznajem, ali ih naslućujem svuda oko sebe. Ne može se više verovati u stalnost sveta.

Da, panorama! Izneverila je i otišla, i odnela u grubim sanducima svoja sunca i mora i zemna bogatstva, da ih opet negde rasprostre pred nekim koji će, poverovavši u njenu stvarnost i okrenuvši leđa svom životu, provoditi sate na njenim sedištima od crvenog pliša. Otišla, a mene ostavila razočarana i sama, sa pitanjem koje se ne može rešiti a ne da se otkloniti. — Šta je svet, stvarni svet sa živim ljudima i njihovim međusobnim odnosima izraženim u imanju i sili i vlasti, u novcu i računu, a šta slika sveta sa svojim bogatstvom, lepotom i radošću? — Objašnjenja ni odgovora nema. Godine

prolaze; sa iskustvima i putovanjima pitanje dobiva stotine novih vidova, pa ipak ostaje bez rešenja.

Ali mladost nalazi snage i vremena za sve. Mladici u tim godinama ne beže od pitanja; oni ih gomilaju sa strašću i mere snagu i oštre um na njima. A činjenica da za većinu tih pitanja ne nalaze rešenja, ili ih nalaze više ali protivrečnih, njih ne zbunjuje i ne plaši, jer mlad čovek ne vidi kraja ni svojoj snazi ni svom vremenu.

Pa je i to prošlo, i nastupile zrele godine u kojima čoveku izgleda da život stoji negde između rasta i opadanja. Već odavno je u svetu gotovo nestalo takvih panorama; potiskivale su ih druge savremenije zabave i razonode. Odavno sam ja saznao celu istinu o panorami svojih dečačkih godina. Već tada su ovakve panorame bile zastarele, i propadale u većim gradovima. Učinjena je proba sa Sarajevom kao zaostalim i zabačenim mestom u kom, možda, ima još naivnih gledalaca, ali i taj pokušaj je propao.

Sve to nije moglo da utiče na mene. Kad već gotovo nigde u svetu nije bilo takvih zabava, mala starinska panorama radila je u jednom čoveku. Ja sam svoju panoramu sveta nosio u sebi. U razno doba dana i noći, na raznim mestima, dešavalo mi se da se odjednom nađem na niskom sedištu bez naslona, a predá mnom bi stale sporo da promiču slike sveta u neiscrpoj raznolikosti i beskrajnim nizovima. U buci krupnih ili beznačajnih životnih događaja, kojih je bilo mnogo, kao i u tišinama mojih

samoća, kojih je bilo suviše, s vremena na vreme javilo bi se ono staro, tanko zujanje jednostavnog mehanizma koji te slike okreće.

Tu su i dalje živeli predeli i likovi iz one male sarajevske panorame u kojoj sam prvi put osetio neugasivu ljubav za široki svet.

Prolazilo je vreme: mladost, zrelo doba, i nailazile prve godine starosti. Student tehnike, inženjer, stručnjak za ispitivanje materijala, ja sam živio sa ljudima, kao i oni, nekad malo bolje, nekad mnogo gore. Uporedo je živio, rastao i dozrevao svet iz panorame. Zaborav koji je brisao tolika živa lica i predele, tolike stvarne sreće i potrebe, nije imao vlasti nad tim svetom. Njegova godišnja doba su dolazila i odlazila, njegovi ljudi živeli i starili. Panorama ih je pratila uvek i svuda u njihovom kretanju po svetu i u svim promenama njihovog života.

Rasla su drveta u lepom parku u Rio de Žaneiru, a uporedo sa njima i devojčica Margarita; svako po svojim zakonima. Odavno ona ne trči za obručem; njene noge, visoke kao u gazele, prekrila je suknja do ispod kolena. Stasala je, puna snage koja sa svakim danom raste, i radosti koja još nema imena, i nemirnih pitanja: šta da se radi sa tom snagom i tom radošću.

Sve se to zna iz njenog dnevnika koji je vodila do svoje četrnaeste godine, sve do onog dana kad je prvi put dnevnik ostao bez ijedne reči, a umesto toga devojka je istim perom napisala rođacima telegram, svima isti: »Danas tata umro. Margarita.«

Tu zapinje njen dnevnik i lomi se njen život. Za nekoliko meseci. A zatim se nastavlja i život i dnevnik.

Majka nije više ona visoka i snažna žena iz parka. Sve donedavno je bila i ostala takva, bez vidnih poremećaja i promena. Sada, posle muževljeve smrti, njena zdrava lepota se rušila sa svakim danom, primetno. Žena je venula i opadala kao da tone u zemlju. Ona nije umela više da okrene lice od te *jedne* smrti koju je videla izbliza, i bila i sama osuđena na smrt. To se videlo po svemu, a naročito po njenim očima, izgubljena i odjednom malo razroka pogleda. Te oči su kružile po predmetima i ljudima, ali je bilo jasno da ne vide ono što gledaju, nego su uprte u nešto što se živim ljudima ne otkriva a što je postalo njihov jedini vidik, zauvek.

To je bio izuzetan i potresan slučaj žene u kojoj udovička tuga ne zaceli i ne prođe s vremenom, kao što obično biva, nego se ustali i pokida sva najfinija tkiva njene iznutrice. Takva žena se ugasi u suzama.

Udovica je živela godinu i osam meseci posle muža. Za to vreme nju je samo jedan interes vezivao za život; to je bila briga kako da uda i zbrine ćerku jedinicu. Da je uda i obezbedi od nezgoda i udaraca koji u ovom gradu očekuju lepu, mladu devojkicu bez imetka, bez iskustva, bez roditelja i jačih rodbinskih veza. Margarita se odupirala. U Parizu je živeo i studirao njen drug iz detinjstva, Alfredo, svega dve-tri godine stariji od nje. Uvek

je verovala da će se, kad vreme za udaju dođe, udati za njega. Dopisivali su se. Ali on nije nameravao, nije mogao, sada da se vrati. A ovde se našla devojci izvanredno dobra prilika. Majka je navaljivala, tvrdeći da onaj u Parizu ne studira nego kapom vetar goni (takav je!), i da s te strane ne treba ništa očekivati. Potresena silnom žalošću za ocem, zbunjena pogrebnom atmosferom u kući, devojka je strepela od pomisli da bi mogla ostati sama. Pisma s one strane okeana nisu davala dovoljno nade ni podrške. Tako je, najposle, popustila, i pristala.

Čim je svršeno venčanje, majka se brzo i lako rastala sa životom, sa kojim su je vezivale samo slabe i retke niti.

Margarita se udala za krupnog, rumenog i veselog momka, člana firme »Braća Soares«, koja je imala nekoliko velikih robnih kuća u glavnom gradu i po zemlji. To je mnogobrojna i bogata porodica, čitava dinastija, od osmoro braće i tri sestre. Sve je to poudavano i poženjeno, i svi imaju mnogo dece. Svi su krupni, grlati i preduzimljivi, i svi liče jedno na drugo po naravi i po izgledu. Među njima se izgubila Margarita kao u vašarskoj vreći.

Devojački dnevnik nije nastavljen. Panorama teško dopire svojom svetlošću u porodični život ljudi kao što su Soaresi. Tek posle nepunu godinu dana ja sam ugledao »devojčicu iz parka«, na samom ulazu u taj isti park, jednog dana kad je panorama (u meni) stala opet da se okreće, i po svojoj čudi donela glavni grad Brazilije. Pored ogromne, pre-

tenciozne kapije od limenog gvožđa, Margarita je izgledala sitna, smanjena. Bilo je sunčano podne, a ona je ipak uvijala oko sebe retko i skupoceno krzno.

Oboje smo se obradovali tome viđenju, ali naš razgovor je, možda upravo zbog toga, bio kratak i običan. Rekla je da je tek pre dva dana napustila kliniku čuvenog profesora. (Izgovorila je ime jednog ginekologa.) Sad se sprema da ide na odmor i oporavak. Kada? Gde? To zavisi od Augustina i njegovih poslova. (Augustino je muž. Ona je to ime izgovorila nekoliko puta, svaki put sa čudnim zastajanjem pre prvog i iza poslednjeg sloga, kao što đaci izgovaraju istorijska imena na ispitu.)

Bila je bleđa, to se videlo i ispod pudera i ruža. Slab osmejak pokazivao je beskrvno meso oko savršениh zuba. »Eto šta biva od lepe dece iz parka, eto!« — mislio sam ja, a grlo mi se sušilo i stezalo. Margarita je i dalje govorila mirno i stvarno, do bola stvarno. U njenom govoru, koji je zaista ličio na dobro naučenu lekciju, ponavljala se reč »Augustino«, ograđena stankom i tišinom. Pričala je o svom bolovanju i oporavku, ali nekako s visoka i sasvim uopšteno, kao što se priča deci koja ne mogu sve da razumeju i ne treba sve da znaju.

Izmenjali smo blede osmehe i brza rukovanja pri rastanku; tako brza da njene ruke nisam mogao posle da se setim, ma koliko naprezao sećanje. Zato se sećam da sam u njenom glasu naslutio prizvuk nehotične gorčine i sagledao nov, tvrd blesak u

njenim očima. Po nju su došla kola pred veliku kapiju parka i ona se brzo oprostila, napuštajući me kao što bi sve na svetu napustila da se vrati svojoj kući i svome mužu. Ja sam otišao dalje, pešice, želeći zdravlje celom svetu da bi u njemu tako i Margarita bila zdrava.

Prolazile su opet godine. Dnevnik je nastavljen. Iz njega se vidi da se Margarita, posle onog pobačaja u prvoj godini braka, oporavila, ojačala i razvedrila. Zatim je za dve godine rodila dvoje dece, sina i ćerku. Zdrava i lepa deca brzo su rasla.

Kad se navršilo pet godina braka, mladi par je krenuo da poseti Pariz, a zatim Rim. To je bio manje-više ustaljen običaj u porodici da se posle pet godina braka u kom ima zdrave dece, ta veza smatra uspelom i utvrđenom; a kao nagrada supružnicima dolazilo je tradicionalno putovanje u Pariz i Rim. Tako su u svoje vreme putovala sva starija braća, pa je tako i sada zaključeno u velikom porodičnom veću Soaresa da putuje Augustino.

Krenuli su na četveromesečni put i to, kao mnoge južnoameričke imućne porodice, sa decom i slugom.

U Parizu su odseli u velikom hotelu u Avenue Matignon i živeli kao i svi njihovi zemljaci kad dođu u Pariz. Jednog dana je Margarita izišla sama na Champs Elysées da kupi neke sitnice. Slučaj je hteo da je već na prvom koraku srela Alfreda.

Bez iznenađenja i usklika, ali i bez oklevanja i kolebanja, prišli su jedno drugom kao da su se juče

dogovorili da se ovde nađu, i seli su na stolice od pletene slame pred jednom velikom kafanom, prirodno i mirno kao da su stigli kući. I gledali su se prirodno i mirno. Hteli su da tako i razgovaraju, ali razgovor nije mogao da se razvije. Plane, pa se ugasi; poteče, pa stane. Njihove misli, koje nisu mogle biti izrečene, sprečavale su ih da kažu ono što ne misle, i sve se svodilo na beznačajne i prazne reči.

— Gle, molim te, ko bi rekao ...

— Eto, tako ...

— Tako.

Misleći svako svoju misao, oni nisu ni čuli jedno drugo. On je mislio: »Gle, kukovi, prsa! Malo rumenila na licu, koje je nekad bilo tako blede, i još više na grudima, odmah ispod grla. To su godine bračnog života, i porođaji. Ali najveća promena je u govoru. Kao da je neki veo skinut sa njenog glasa, sa svake izgovorene reči. Sve je otkriveno i dešifrovano, svaka reč znači samo ono što bi značila u ustima svakog mog zemljaka. To jest, ne znači mnogo. Eto šta biva od lepih, tajanstvenih devojaka!« A ona je mislila: »Bože, zar i ovo može da bude? Isti je i izmenjen je; i to izmenjen u osnovu, potpuno i zauvek. Za ovih sedam-osam godina on se sav izoštrio i profinio, kao kuhinjski nož što se istanji od duge upotrebe. Kao da su nekom naročitom operacijom izvukli iz njega sve veselje i svu dobrotu njegove mladosti. Taj čvrsti, suvi stisak

ruke i taj pogled, živ i smeo, pokazuju da je ovo čovek koji nema iluzija, ali ni milosrđa ni prema sebi ni prema drugima. Čovek koji nije hteo da se vrati u svoju zemlju, kada je trebalo, i koji se nikad neće ni vratiti u nju.«

Razgovor koji je tekao uporedo sa tim mislima bio je mučan za oboje. Čovek je postajao krt i pomalo ciničan. Nikad u životu nije dospeo u ovakav položaj; da ne ume da nađe pravu reč. Zbog toga je sada kivan na sve i na samog sebe, iako čini sve što može da se to ne primeti. A žena je, praveći se da ne primećuje ništa, govorila o svom mužu i svojoj porodici, izgovarajući često muževljevo ime, i uvek nekako izdvojeno, sa stankom ispred prvog i iza poslednjeg sloga.

Kraj toga razgovora značio je oslobođenje za oboje, i stoga je bio nešto življi i radosniji. Uveravali su jedno drugo da svakako treba još da se vide. On će se javiti telefonom. I ... Augustino ... će se radovati. Svakako, svakako! A oboje je osećalo da to znači: nikad i nikako.

Život bi bio lakši i lepši kad bi bilo manje izlišnih susreta, ali kad se već ne mogu izbeći, treba ih koliko je moguće skratiti, nastojati da se ne ponove i — što pre zaboraviti.

Kratkim opisom toga boravka u Parizu i povratka u Rio završavao se, valjda zauvek, Margaritin dnevnik. Na četrdeset osmoj strani dnevnika, u koje je ostalo još dve trećine neispisanih stranica, žena je još zapisala svoje čuđenje kako deca brzo ra-

stu i sazrevaju. Njenja ćerka, tanka, mudra i slabunjava devojčica, tek što je pošla u treći razred osnovne škole, izjavila je svečano da je počela da vodi svoj dnevnik, jer to čine sva izuzetna ljudska stvorenja.

To je bilo poslednje što je zapisano u Margaritin dnevnik. Posle toga oko nje se potpuno i zauvek zatvorio krug Soaresa, u koji ljudski pogled sa strane nije dopirao i pred kojim se, nemoćno, zaustavljalo i oko moje panorame.

Ali zato su druge slike iz panorame mojih dečakih godina ostale i dalje žive i javljale se s vremena na vreme, probijajući se kroz sve promene, putovanja i vidike mog sopstvenog života.

Dešavalo mi se da, sedeći u pozorištu i gledajući neki komad bez značenja, odjednom osetim kako se fotelja poda mnom pretvara u nisku stolicu bez naslona, a ispred mene niče drvena panorama sa svoja dva oka. U mom sluhu, umesto glasova sa pozornice, javi se, negde u dnu, fina škripa sa kojom se okreće vasioni svet u panorami. I pred mojim očima iskrсне neki isečak već zaboravljenog života dalekih zemalja, koje sam gledao na slici u detinjstvu.

Tako mi se posle mnogo vremena, vremena koje znači naš život, ponovo ukazao onaj cvetni trg iz Rio de Žaneira.

Jako sunce. Svežina vode na kamnim pločama. Miris cveća. Ljudski žagor u kom glasovi žena nadvisuju muške kao cvrkutanje i kliktanje ptica. Vi-

dim da tolike godine nisu ništa izmenile na ovom trgu; samo se ljudi menjaju i smenjuju, i tako održavaju njegovu neprolaznost.

Za nekadašnjom tezgom lepe Nine sad je druga devojka, plava, puna i krotka. Njena ćerka. (Zar je toliko godina prošlo?) Zamenjuje majku i sa istim pokretima i rečima prodaje cveće, koje takođe izgleda isto kao i ono nekadašnje, sveže i bleštavo od rosnih kapljica.

Pa je i ta nenadno oživela slika nestala pod redovnim tokom dana i života koji zovemo pravim. Izgledalo je da je potonula nepovratno u zaborav. Ali već posle nekoliko godina opet je neumorno okretanje panorame, neznatnim povodom i bez ikakve veze sa onim što se tada dešavalo u meni i oko mene, donelo sliku trga sa cvećem, a sa njom i jedno iznenađenje.

Kraj tezge vedra i nasmejana starica, posve seda, glatko pričešljane kose od koje odudaraju crne žive oči u rumenom licu. Kraj nje lepa devojčica od sedam ili osam godina. Nina i njena unuka.

Razgovaram sa Ninom. Kažem kako je dobro pamtim za ovom istom tezgom u »našoj« mladosti. Ona se smeje sa nekim prirodnim i lepim snebivanjem. Pitam je kako ide posao, kako je služi zdravlje, šta je sa njenom plavom ćerkom. Priča mi živo i prirodno. Ona i muž su dobro. On je baštovan, i još radi. Za njih je lako. Sa starima je uvek sve dobro i lako. Teškoće su kod mladosti. Imaju tri sina i tu jednu cerku. Dobra deca, ali, šta ćete,

deca imaju svoje sudbine. Sinovi se razišli, svi su nekako otišli daleko. Jedan je čak u vojsci, i to se dobrovoljno angažovao na više godina. Čerka jedinica je jedno vreme radila ovde na trgu i bila dobra zamena majci, a onda se udala. Muž joj je vređan zanatlija i lepo zarađuje, ali ludo ljubomorani. Imaju već troje dece. Ova je najstarija. (Pokazuje na devojčicu i nastavlja priču o ćerci.) To im, eto, muti inače skladan brak. Zbog toga i ona u ovim godinama mora da stoji za tezgom, jer zet neće da čuje da njegova žena bar ponekad iziđe na trg i da je zameni. To je prava bolest. Čudo je kako ljudi sami sebi kvare život, gospodine!

Sve to kazuje Nina bez gorčine, a iz njenog govora izlazi da je život lep i dobar, da utoliko više treba žaliti ovakve izuzetne slučajeve, da sve zajedno treba snositi i popravljati kako se najbolje može. — Dok to govori, njene su oči nasmejane i krotke; ono nekadašnje prostranstvo mora i daljina odselilo se nekud iz njih. Prilazi joj unuka, a ona je miluje po kosi. »Posluži, dušo, gospodina!« Mala se propinje na prste i, oborena pogleda, još nevešto ali sa ljupkošću vadi ruže. Tako u prirodi sve što je mlado i nezrelo sa dirljivim uporstvom oponaša sve što je jače i starije.

— Kako se zoveš? — upitao sam devojčicu.

— Nina. Nina, vama na službu!

— Ona je prvo dete i dali su joj bakino ime — upada starica veselo.

A zatim dodaje tiše:

— I nalik je na mene!

Kad mi je predala ruže, devojčica je podigla pogled i ja sam ugledao njene oči, i to odjednom, kao da ih je dotle krila; bile su mrke, široko srezane, mlade i čedne, ali već sa slabim nagoveštajem dalekih vidika i morske pučine.

Segnuo sam rukom u džep, našao novac — ovog puta odmah! — i predao ga devojčici.

— Zbogom, Nina! — rekao sam veselo, i već zaustio da joj kažem da bude i ostane lepa, ali onda sam samo muklo ponovio: »Zbogom, Nina!«, obuhvatajući tim rečima i baku i unuku.

I druge slike iz panorame moga detinjstva iskravale su i iskravaju i danas preda mnom, manje ili više jasno, ređe ili češće, a uvek neočekivano, i lebde koji trenutak pred mojim očima, ali onaj nemerljivi trenutak iz snova, a zatim iščezavaju, ostavljajući dugo sećanje i dubok trag istinskih doživljaja. To su ponekad živi ljudi, a ponekad predeli ili stvari.

Živa sećanja i teške misli javljale su se u meni kad bi se pojavila slika one stare tvrđave na morskoj obali, isluženog bastiona i odbrambenog topa na njoj. S godinama, on je sav pozeleneo i tom mimikrijom se posve izjednačio sa sivim kamenom i travom svoga ležišta. Sad izgleda kao ogroman tropski gušter koji se pritajio.

Eto, sa tim starinskim topom ja ponekad vodim duge razgovore, koji su otpočeli davno, u sarajevskoj panorami. Samo, to nisu više oni dečački ra-

zgovori o sanjanim pustolovinama — i dramama koje bi mogle biti. Kao starom poznaniku, ja mu pričam sve ono što sam, u ratu i u miru, kao inženjer i stručnjak, video i osetio i shvatio u dodiru sa topovima našeg vremena i sa onima koji ih izrađuju, usavršavaju i daju ljudima da ih upotrebe protiv ljudi. A sa njim se može o tom razgovarati kao sa živim bićem. Valjda stoga što, ovako star i napušten, u stvari i nije više top, a ipak, po još svežem sećanju, pamti i zna mnogo štošta o topovima i njihovim nedelima.

Ni oni hramovi na Cejlonu nisu potpuno potonuli u zaboravu. Dešava se i sada da me iz sna trgnu isti oni zvuci drvenih duvačkih instrumenata i malih doboša, koji prate molitveno mrmljanje, isprekidano uzdasima, i zaglušuju ljudsku misao u zametku. I masa pobožnih poklonika što gamiže uz kameno stepenište, koje obećava raj, izgleda da je ista ona, iako je od onda jedan naraštaj smenio drugi. Ta reka ljudi koji se nekom mole, čas je jača čas tanja, ali ne mogu da joj sagledam kraja, kao ni stepeništu koje mom kratkom vidu izgleda kao beskonačna traka.

Razbuđen tom vrevom i piskom i tom neutešnom slikom, polagano sabirem misli i u noćnoj tišini gradim sebi drugu, dostojniju sliku sveta i ljudskog puta u njemu.

A dešava se da iskrсну i druge, vedrije i utešnije slike kojima me moja panorama daruje i ohrabruje.

Vozim se umerenom brzinom kroz ozelenelu aleju pravih i visokih topola, usred Srema. Proletnji vetar nosi njihove bele pahuljice kao lak i topao sneg, zasipa ceo kraj i stakla na našim kolima. Sve oko nas postaje lako i nestvarno, oslobođeno za trenutak nužde da večito bude i ostane ono što je. Tada se odjednom prosu ispred mene Lisabon, grad na ušću velike reke u beskonačni Okean, onakav kakvog sam ga video nekad u panorami moga detinjskog sveta: sa nečim bujnim, luckastim i ponešenim u arhitekturi palata i crkava, ali sa nečim ljudskim i plemenitim u građi i rasporedu svojih živih i dostojanstvenih naselja.

Kamenitom obalom starog pristaništa, pod proletnjim suncem, idu u grupama ribarske žene i devojke, lako odevene i preplanule, sa širokim plitkim korpama na glavi kao egzotičnim šeširima. Nose ulov ribe koju su njihovi ocevi, braća i muževi dovezli u crnim barkama. One su u većini mlade i vitke, a teret na glavi, koji svaka od njih pravilno raspoređuje na sve delove svoga tela, nameće im tako pravo i dostojanstveno držanje, da izgledaju kao ciprese i topole u hodu. Oko njih zvučni talasi njihovog smeha i razgovora. Neke su bose, a neke nose plitku drvenu obuću, vrstu nanula koje u živom ritmu njihovog hoda biju o kamene ploče i odjekuju kao vesele kastanjete. Neke su malko izdvojene iz grupe, gledaju pravo preda se, kao da im to pomaže da održe ravnotežu između svoga tela, hoda i tereta na glavi, i pevaju tiho, svaka za sebe.

Sav život ljudski, čini mi se, stupa sa njima, život sa svojim plodnjem, rastom i starenjem, lovom, hranom i ljubavlju. Zato i ja ukorak stupam uporedo sa njima. Sve mi se čini da se podmiguju i smeju malo i na moj račun; isto osećanje imao sam, sećam se, nekad kao dečak u panorami i, isto kao onda, malo mi je krivo i nezgodno, ali ja ih ipak ne napuštam, jer mi je lakše podnositi njihov vedri podsmeħ, nego se odvojiti od njih.

Takvi prizori traju dugo. Traju dugo u *meni*, ali samo magnovenje jedno u drvoredu kroz koji se vozimo. Tek što sam to pomislio, a već, evo, bleđi i nestaje povorka ribarskih žena; ne zasipaju me više one svojim mekim sjajnim smehom, nego opet aleja svojim belim pahuljicama. Jedna za drugom, topole strelovitom brzinom zbacuju lik lisabonskih ribarki, i postaju opet ono što su — zatalasana lisnata drveta na proletrnjem suncu. Poneka od topola još je ribarka; poneka je to samo još do struka, a odatle naviše već je bujna krošnja, oko koje još trepti poslednji ton ribarske pesme na stranom jeziku. Ali već idućeg trena sve su topole preobražene i vraćene u svoj lik. Nigde više Lisabona ni njegovih žena. Oko mene je samo zeleni drvored topola, koje obilno rasipaju svoje pahuljasto, lakokrilo seme, i predaju ga vetru i slučaju.

Tako se munjevito javljaju i munjevito nestaju ovakve slike sveta iz moje panorame. Ali javiće se možda opet, ili ove ili neke druge. Ništa tu ne treba pouzdano očekivati, a svemu se može nadati. Takva

je ta ljubav koja je u meni planula nekad, dok sam u onoj zatvorenoj i poluosvetljenoj prostoriji gledao slike gradova i predela, a nikad se više nije gasila ni smanjivala, nego je sa mnom zajedno rasla, sazrevala, ne gubeći s godinama snagu ni sjaj. Bila je skupa i teška ta strast, ali ja sam je plaćao radosno i neštedimice, ne više niklenim groševima, nego najboljim delom sebe. Pa ipak, ja sam njen dužnik, i ostaću to doveka, jer slike sveta koje sam video ili naslutio ne mogu biti nikad dovoljno plaćene. One me nose i podižu, i vezuju za život, i dokazuju mi uvek ponovo da lutajući godinama svetom nisam uludo snagu gubio.

IZLET

U subotu, u predvečerje letnjeg dana, krenuli su put Dobruna. Bilo ih je petorica gimnazista i sa njima učitelj mesne osnovne škole, rodom iz Dobruna. Brat učiteljev, njihov školski drug koji provodi letnji raspust kod kuće u Dobrunu, pozvao ih je u goste. Putovali su teretnim kolima koja su bila prekrivena senom i zastrta starim ćilimom.

Sve je izgledalo neobično i bilo veselo. Čim su malo izmakli i ostavili iza sebe varošicu u njenom pretprazničkom raspoloženju, počeli su da pevaju. Kočijaš je šibao konje, kola su poskakivala i nemilosrdno tresla mlada zbijena tela. Obrazi su im poigravali i zubi cvokotali — jezik da pregrize čovek! — ali mladići su i dalje pevali, a kola su svojim treskanjem приметно modulirala njihove glasove.

U Dobrun su stigli sa mrakom i tu je bilo još veselije. Večera, pesme, razgovori i šale. Spavanje u praznoj školi, na divnom planinskom senu. Sutradan su ustali rano i ispeli se na visoku zelenu ra-

van, na čijoj se južnoj ivici diže strma klisura i na njoj ruševine starog dobrunskog grada koji je nekad, pre dolaska Turaka, pripadao moćnoj i razgranatoj porodici knezova Pavlovića.

Sa tri strane grad je nepristupan, jer se ispod nje ga okomito ruše oštre krševite strmine i glatke litice između kojih se dole u mračnoj dubini probija nevelika ali živa i uporna reka Rzav. Samo severno od grada sterala su se planinske livade sa razasutim pastirskim stanovima. Na jednoj od tih livada proveli su ceo taj sunčani dan, u hladu koji su stvarale tri velike kruške posađene jedna do druge. Grad su posmatrali na odstojanju, jer su gomile i potoci obrušenog kamena i građe bili zakrčili jedini pristup i ulaz na glavnu kapiju, koja je još postojala zajedno sa jedva vidljivim tragovima pokretnog mosta. Neke kule su bile porušene potpuno, a neke samo dopola. I masiv zgrade je bio većim delom u ruševinama, ali su neka od gradskih platna stajala još uspravno, sa svojim prozorima, svedenim na oštar luk, i nejasno nagoveštavala neki čudni i potpuno nepoznati život.

Uzbuđeni lepim danom i novinom doživljaja, gimnazisti su hteli odmah da se penju na grad. Seljaci su im savetovali da to ne pokušavaju, jer je pristup nemoguć, iako odavde izgleda lak, a u prisojnom kamenjaru od ruševina ima mnogo zmija. Ipak su trojica najpreduzimljivijih krenula. Spustili su se u suhu duboku udolinu, koja deli kameno podnožje grada od zelene visoke ravni na kojoj su sedeli, i

pokušali da se uspnu do gradske kapije. Ali sve je bilo veće i strmije nego što je izdaleka, odozdo, izgledalo. Lavina od krupnog i sitnog kamena, uz koju se trebalo uspeti, osipala se ispod nogu; grad je i svojim ruševinama branio pristup kapiji. A sa strana je bila gola litica, sa retkim čupercima sago-rele trave, uz koju se nije moglo.

Vratili su se natrag, malo postiđeni, jedan od njih, zvao se Petar i bio je najmlađi u tom društvu, našao je u onom točilu od gradskog kamena i maltera velik kukast ekser, čitav gvozdeni klin, o koji se nekad, verovatno, vešalo oružje ili konjska oprema, ili neki drugi teški predmeti. Došao je sa tim ekserom kao sa nekim trofejom, svima ga je pokazivao, i nije se rastajao od njega ni za vreme ručka.

Posle službe u dobrunskoj crkvi stiglo je još nekoliko seljaka, učiteljevih rođaka, sa ploskama rakije i drugim darovima. Čitav mali vašar u oskudnoj senci, pod ogromnim nebom bez oblaka. Jelo se i pilo, sviralo i pevalo, bacalo se kamena s ramena, i još više pričale priče i pravile šale. Bilo je međa i kajmaka, pečene jagnjetine i pite sirnice, meke rakije i vode sa izvora.

Petar je ležao u travi, malo po strani. Osećao se izmenjen, razdragan promenama, prostranstvom predela i veselošću društva, ali u isto vreme bio je i potišten. Mučilo ga je dečačko osećanje da je izlišan i nedorastao društvu. Stalno ga je gonila želja da i on učestvuje u šalama i razgovoru, a svaki takav pokušaj svršavao je sa neuspehom i još većom

potištenošću. Teško je prodirao njegov glas kroz opštu viku i smeh, a i ono što bi rekao prolazilo je nezapaženo. Petar se predavao sve dužim trenucima zamišljenosti i zlovoljnog ćutanja. Poigravajući se svojim ekserom, posmatrao je još sačuvane pojedine zidove grada sa prozorima iz kojih je zjapila praznina modrog letnjeg neba, i doksate iza kojih nema soba i u kojima se gnezde crne čavke.

Dan je odmicao i bivao sve teži od gospojinske pripeke, obilnog ručka i seljačke rakije. Sve je bilo lepljivo i masno. Mirisale su zagrejane trave, zujale bube u vazduhu. U Petrovoj blizini sedeo je mršav postariji seljak sivih potkresanih brkova, i polagano ali neumorno pričao o gradu i starim vremenima i ljudima. Jedan od onih seljaka što, ne zanemarujući ništa od svojih domaćih briga i seoskih poslova, vole pričanje o prošlosti i ne dvoje ih od sadašnjosti. To je bio stariji brat dobrunskog seoskog kneza, koji je ostao dole u selu. Zvao se Leka. Protivno od svog brata, koji bio mrk i lukav čovek, on je bio otvoren i vedar, blaga lica i žive, slatke reči.

Petar se trudio da prati seljakovo pričanje, dok su se razgovor, smeh i graja oko njih pretvarali u jednoličan šum koji uspavljuje. U dečakovoj glavi su od svega toga nicala misli kakve se u varoši nikad ne javljaju, a na mahove je sve brisao i pokrivaov neodoljiv dremež, zlatan a olovno težak kao gusti med na suncu. Tada se opet, u snu, javljalo ono što se tamo u varoši nikad ne sanja, tamnije od noći a jasno kao dan.

Leto je nekog dalekog veka i vremena, i žega, i Rzav je opao i povukao se iz rukavaca i sa bleštavih plićaka u mračne virove duboko među litice ispod grada, koji je nenačet i ceo, živ sa svojim stanovnicima, članovima kneževske porodice Pavlovića, sa posadom i poslugom. Ali u gradu samom ima mnogo sene i hladovine i tamnih uglova iz kojih zimska jeza nikad potpuno ne iščezava. Kamene prostorije i stepeništa odjekuju od vike i ljutih koraka. Kneginja Pavlovićka, mnogo mlađa žena već ostarelog gospodara grada, pošto se do promuklosti, do nesvesti izvikala na poslugu, šiba i seva s kraja na kraj, sa sprata na sprat. Niko joj ne odgovara. (Knez je na vojsci već mesec dana i ne javlja ništa o povratku.) Sve živo se sklanja pred njom, a to nju još više izaziva i draži i nagoni je da više na prazne uglove po sobama i hodnicima i da ih ruži i proklinje, zajedno sa celim gradom i svima stanovnicima u njemu i nebom i vodom i prostranstvom oko njega. I ne razbira se dobro šta više, jer se njene reči mešaju sa svojom višestrukom jekom i vezuju i stapaju u besnu vrisku, ali sve zajedno i svaka za sebe one su zle i siktave, pune uvreda i opasnih pretnja. Ni lice joj se dobro ne razaznaje, samo se vidi da je mrtvački blede od besa, a sva krv je u očima i sav život u glasu. U svojim silovitim pokretima, žena se svaki čas zapliće u skutove gospodske haljine, zadiže ih i pridržava, i gnječi i gužva nesvesnm, grčevitim pokretima.

Samo u snovima mogu da se vide ovako izbezumljeni i nasrtljivi ljudi kao što je ova gospođa, koja je od najranijeg detinjstva navikla da ništa i nikog ne priznaje do sebe i svojih čudi i prohteva, i da nikom ne polaže račune o svojim rečima i postupcima.

Sve to traje još od jutros. Ustala je kivna i zlovoljna na sve. Dok se umivala, položila je skupoceni prsten sa desne ruke na nisku policu. Verovala je da ga je tu zaboravila, kao što se već dešavalo. A kad se docnije, prisativši se, vratila — prstena nije bilo nigde. Tada je počela ova njena vika i trka s jednog kraja grada na drugi.

— Jelena, Jelena! — vikala je žena gušeći se od gneva i ljuteći se što ne može jače i oštrije da viče.

Najposlije se pred njom našla vitka devojka Jelena. Bila je više neka vrsta usvojenice u porodici Pavlovića nego sluškinja. Kad joj je bilo sedam godina, otac joj je poginuo u boju, pošto je ceo vek proveo u kneževoj službi. Odrasla je u ovom gradu. Sad je u osamnaestoj godini. Od dana kad je stari knez, pre pet godina, doveo novu, mladu kneginju, ona je na njenoj ličnoj službi. Plava i nežna devojčica nalazi se od tog dana kao prva na udarcu nepredvidljivim čudima ove žene i njenim nastupima gneva, sa razlogom ili bez razloga, ali uvek bez mere i granice. Otada živi u strahu i senci. Taj strah od onog što može da pomisli, kaže i učini kneginja, a može sve, skamenio je devojčicu u njenom razvoju i dao njenom licu i držanju pečat gotovo stal-

nog snebivanja i ukočenosti. Na mahove, kad uspe da se toga oslobodi, to je najlepše i najmilije stvaranje u gradu i nadaleko oko njega. Ali ti časovi nisu česti.

I sad, kao uvek u ovakvim trenucima, Jelena je stajala pred svojom gospodaricom, tanka i prava, ukočena pogleda i nemih usta, nemoćno opuštenih ruku. Sve što živi u gradu poznavalo je dobro, a Jelena i suviše dobro, ove nastupe. Tada bi u kneginjinoj glavi iskrsavale sumnje i pomisli daleko od zdrave pameti i svake mogućnosti, a iz usta sipale reči za koje se nije moglo ni slutiti da ih ona zna. Sve to praćeno neverovatnim i neočekivanim pokretima.

Ovog puta gnev joj je na mahove kidao pokrete i oduzimao glas.

— Prsten, prsten mi daj! — siktala je žena.

Više svojim začuđenim pogledom nego rečima i pokretom, devojka je kazivala da nije videla nikakav prsten kad je raspremala kneginjine sobe. Pri tom je treptala, zbunjena kako samo čisti i nevini ljudi mogu da se zbune. Žena je tada zadigla jače skutove svoje haljine i pošla krupnim koracima od devojke, očigledno ne znajući zašto i kuda ide, a zatim se isto tako brzo vratila, uhvatila je za ramena i, tresući njom kao mladom voćkom, vikala.

— Prsten, čuješ li, droljo? Droljo, droljo! Svi ste lopovi! Prsten!

Na spratu ispod njih osluškivali su iz svoje sobe tu viku stari nastojnik Radoš i njegova žena Stani-

sava, gledajući se nemo i nišući glavama. Nije im ništa novo to što slušaju.

(Već prve godine, kad je kneginja dovedena, Radoš je rekao svojoj ženi u ovoj istoj sobi, isto ovako ukočena pogleda i šapatom:

— Ova žena će počinuti neko zlo.

Stanisava je samo položila stisnutu pesnicu desne ruke sebi na usta.)

Radoš je odrastao u ovom gradu i srastao sa njim. Zbog toga i zbog njegove sede kose i dostojanstvena držanja kneginja se malo ustručavala pred njim, ali u velikim nastupima zaboravljala je sve i grdila ga kao i druge. Stoga je starac izbegavao, koliko god je mogao, da joj tada izlazi na oči.

Dan je prošao, a grad se nije smirivao. Najposle i sam Radoš se digao i pokušao da umiri kneginju i odbrani devojku, koju su i on i žena mu voleli kao svoje. Hteo je da kaže da je slučaj zaista nezgodan i neobjašnjiv, ali da treba imati strpljenja i malo poverenja u ljude, u svakom slučaju da se na Jelenu ne može posumnjati. Kneginja mu nije dala da izgovori ni polovinu toga, a i tu polovinu nije saslušala. Kod samog pomena Jeleninog imena, ona je padala u novi bes i pretila da će je peći na tihoj vatri sve dok ne prizna i ne vrati prsten, a da će je raščerečiti ako ne prizna. A zatim je, gluva i obnevidela za sve, samo premerala nejednakim koracima sobu za sobom i sa prekidima, kao čovek kome se ubrzano štuca, vikala, štektała

— Prsten — prsten — prsten!

Radoš je naredio da se traži prsten i povukao se opet u svoju odaju. Tu je sedeo zamišljen i ne primećujući bojažljive poglede Stanisavine. Samo se jednom digao, prošetao do prozora i rekao glasno, kao da govori nekom napolju:

— Zvijezda s neba da je a ne prsten, pa mnogo je ovo što čini od nas i od sebe.

Stanisava je, kao uvek, samo pritisnula usta stisnutom pesnicom desne ruke.

Toga dana starac nije više progovorio. A po gradu su momci i devojke, cela gradska posluga, tražili prsten. Pretresli su sve, od gradskih temelja pa do slemena na krovu najviše kule, izbegavajući gde god mogu susret sa kneginjom. Tražili su sve dok mrak nije pao. Sutradan su nastavili. Kneginja se nije smirivala. A toga drugog dana pred podne, Stanisava je prva primetila da nema Jelene. Tada su tražili i devojku i prsten, sve do mraka, ali nisu našli ni jedno ni drugo ni toga dana, ni sutradan. Tek prekosutra je Rzav, sa prvom kišom, izbacio devojčin leš u peščanoj ravnici, sat hoda nizvodno od grada.

Grad se pretvorio u tamnicu i grobnicu.

Tu je kneginja već sutradan posle Jelenine sahrane našla izgubljeni prsten; on se bio čudno uglavio u porub njene jutarnje haljine koju za vreme traženja niko nije smeo da pregleda. Držeći prsten u stisnutoj pesnici nasred grudi, kneginja se odvušla do udaljene sumračne ostave, čiji su duboki prozori gledali na provaliju sa rekam u dubini. Ima-

la je toliko snage da prsten baci kroz prozor, a zatim je od belog svilenog gajtana, kojim se opasivala, napravila omču i obesila se na jedan od velikih gvozdениh klinova, o koji se inače vešala konjska oprema.

U gradu je toga jutra bilo tiho i zagušljivo. Tamnica i grobnica. Nova sluškinja je videla da kneginja nije u svojim sobama i rekla je to i drugima. Ali niko nije smeo da je traži, bojeći se da ne sprema neko novo zlo. Sve do ručka. Tada su je našli već krutu i pomodrelu.

Nastala je luda trka i opšte zapomaganje. Dozivali su jedni druge, a svi zajedno Radoša kao najstarijeg i najrazumnijeg u ovom nesrećnom gradu, kao jedinog od kog se uvek mogla očekivati spasonosna odluka ili reč dobrog saveta.

Od te vike lomila se hladna tišina kamenih prostorija koje su se punile dugom jekom. Ujednačen šum i izdvojeni glasovi pojedinaca rasli su sve više i pretili da prolome kamene svodove nad sobom.

Šum od govora oko mladića, koji ga je i dotad na mahove trzao iz dremeža ne prekidajući njegov kratki san, sad je postao jači. Ili se to san sam od sebe tanjio? S naporom je otvorio oči. »Ah«! uzdahnuo je duboko, izronivši iz svoje more kao iz tamne vode. Kroz nesiguran, vlažan pogled video je, još na mračnoj pozadini svoga sna, Lekinu glavu sa sedim potkresanim brkovima koje je još maločas nosio

stari Radoš. I sluh se oslobađao. Zamirali su lelek i dozivanje uzbuđene posluge po gradu, a sve jasnije su se čuli smeh i kliktanje školskih drugova koji su se, malo podalje, na ivici senke, igrali neke vesele igre. Sve bolje je čuo i tihi jednolični glas Lekin, kako prede, tu pored njega. Starac je još jednom pričao o gradu, objašnjavajući onima oko sebe šta je to što razgrađuje i ruši gradove. Ruše Turci, ali ruši i zeman, a ruše i ljudski nemir i nepravda. Padale su i kratke primedbe slušalaca.

Na kraju zelene ravni dizale su se visoko ruševine; njihovim oštrim ivicama lebdeo je tanak, modar i treptav porub sunčane jare.

Sve je to Petar gledao i slušao, oslobođen i srećan, trepćući očima i trudeći se da dokraja razazna i razabere šta je java i seljakova priča, a šta mračni san koji ga je bio celog ispunio na ovom svetlom danu, za onih nekoliko minuta spavanja.

Pred večer istog dana vraćali su se u varoš na istim kolima, pevajući iste pesme. Petar je, napola ležeći na senu i poigravajući od besne vožnje, još uvek nastojao da u sebi razmrsi šta je san a šta priča. Kao u snu, osećao je da ga nešto tvrdo i oštro tišti u slabinu. Posegnuo je rukom i u džepu od kaputa napipao veliki zidni ekser. I pored zamora, đaćka pesma je rasla sa sutonom i slivala se sa treskom kola. Kao i gore na visokoj ravni, mladić je nastojao da se i njegov glas čuje, ali mu to ni ovde nije polazilo za rukom. U jednom trenutku, kad je melodija horske pesme bila visoko, ali još

ne na vrhuncu, on je izvukao iz džepa tvrdi predmet i, ne pogledavši, bacio ga kratkim ali odlučnim zamahom u reku pored koje su se vozili.

EKSKURZIJA

U to doba godine, krajem maja i početkom juna meseca, krstare Beogradom dačke ekskurzije iz raznih mesta Srbije. U takvoj jednoj povorci išli su u smehu i živom razgovoru, učenici i učenice sedmog razreda realne gimnazije iz K.

Biti za tri-četiri sata prebačen autobusom sa sredine bačke ravnice u Beograd, to je za ove devojke i mladiće već samo po sebi uzbudljiva stvar. Ispeti se, kao na neki prag, na ovu kosu iznad dveju reka, znači osetiti dah planinskih krajeva, sjaj dalekog sveta sa oštrijim i raznolikijim oblicima, naslutiti nejasne mogućnosti neobičnih susreta. A kod mladih ljudi, neodređene slutnje imaju često snagu i vrednost doživljaja.

Dan je bio veoma topal, i povorka đaka, predvođena profesorom, osetila je olakšanje kad je stigla na Kalemegdan i kad je mogla da se skloni i odmori u hladovini parka oko Vojnog muzeja. Profesor je sedeo na klupi i brisao maramicom unutrašnjost svoga teškog crnog šešira. U veselom žagoru mla-

dići i devojke rasturili su se po nejednakim senkama žbunja i drveća. Nova sredina, sjaj i zelenilo letnjeg dana, razlivene reke pod visokim nebom — sve ih je uzbuđivalo i nagonilo na smeh i pokret.

Grupa devojaka čitala je natpis na Damad Alipašinom turbetu, radoznalo zavirivala kroz zatvorene niske prozore, nazirući sa lakom jezom u hladovitom polumraku visoki kameni nišan nad ogromnim niskim sarkofagom. Oko te šestougaone, skladne građevine od belog kamena stvorio se živ i ustalasan venac učenica. Izpočetka su bile ćutljive i zamišljene kao na groblju, ali čim je prošla prva radoznalost i minula laka zabuna, devojke su ponovo oživele, sve odjednom, i čas plašile jedna drugu grobom i Turčinom, čas izmenjivale vedre šale o živima i o pokojnicima.

Zelena dvokrilna vrata na turbetu, sa starinskom bravom i dve male alke, bila su zaključana. Kraj njih su, naslonjene na kamene dovratnike, stajale dve drugarice. Ana, zvana Nura, i Olga, zvana Kinez. Snažne i vesele devojke. Ana plava i visoka, a Olga nešto niža, bleđa crnka, sa malo kosim ali krupnim divnim očima i crnom glatkom kosom, sa nečim stranim i neobičnim u celom kroju finog i živog lica.

I one su, zajedno sa ostalima, dugo posmatrale zagonetna slova turskog natpisa, zatim poluglasno čitale tekst prevoda, napisanog crnim slovima na pozlaćenoj tabli. (Damad Ali paša... osvajač Moreje... Gazi vezir, visokodostojni šehit... Poginuo

13. avgusta 1716. pod Petrovaradinom...) A sada su, sa prigušenim kikotom, u šalama koje ne umeju da se zaustave, jer im je izvor snažan i nepresušan, šuš kale oko zabravljenih vrata. Tada je Olga lagano krenula alkom, kucnula dvaput, i izmenjenim glasom, sa teatralnim poklonom, izgovorila svečano:

— Gospodaru veliki vezire, ustani, zove te tvoja verna robinja...

Tu je, ne dovršivši rečenicu, ispustila alku kao nestašno, uplašeno dete. (Ko će znati otkud dolaze i kuda vode te male i neočekivane smelosti inače mirnih i uzdržljivih stvorenja?) A onda su obe devojke, držeći se za ruke, u smeđu otrčale mekom stazom do same ivice terase sa koje se otvarao širok, obasjan vidik na sastavke Save i Dunava.

Zamoran i lep, dan je prošao u obilaženju muzeja i ustanova. Razred je spavao u jednoj školi na periferiji grada. Neki, koji su imali rođaka u Beogradu, mogli su da konače kod svojih. Anina tetka, visoka, seda i dobro odevena gospođa (da, »gospođa«, tako ona naziva sama sebe i tako moraju svi da joj kažu kad sa njom razgovaraju!), došla je i zamolila profesora da pusti Anu i njenu drugaricu kod njih na večeru i na konak. Njen muž, koji je zaposlen u spoljnoj trgovini, nalazi se sada na putovanju u inostranstvu. I dve devojke su slatko večerale u lepom i pedantno uređenom stanu Anine tetke. Ali još za vreme jela oči su im se sklapale od umora i samo sa krajnjim naporom uspevale su da izgledaju

kao da slušaju i prate tetkino cifrasto i sporo pričanje o onom što sada ne valja i onom što je nekad bilo drukčije i bolje, dakle o svemu pomalo. Sanjive i teške od mnogog hoda i vrelog dana, devojke su se istuširale u malom urednom kupatilu, u kom je od velike čistoće i mlečne svetlosti svaka kap vode imala opalan sjaj. A kad su odmah zatim pale u prostrani krevet sa posve lakim pokrivačem i svežim snežnobelim čaršavom, na kom su sedefna dugmeta presijavala istim opalnim sjajem — zaspale su u tren oka, obe u isti mah. I, naravno, zaboravile da ugase svetlost.

Mi se često čudimo kad gledamo kako u životu koji zovemo javom dva bliska i po svemu slična ljudska bića mogu da imaju različite životne puteve. Ta razlika još je veća u onom delu života koji nazivamo snom. Ako je pogrešno i svirepo netačno kazati da se svakom čoveku u životu dešava ono što zaslužuje, sto puta bi gore bilo kazati da svaki čovek ima snove kakve je zaslužio.

Ana je spavala onim mirnim snom kod kog se ni dah ne čuje i na kome bi joj trebalo pozavideti pre nego na ma kom od zemaljskih dobara. Spavala je i Olga, ali očigledno drukčijim snom. Ležala je nauznak. Na njenom obasjanom licu podrhtavale su jake ali lepo srezane usne i treptali očni kapci, zajedno sa okomitim refleksima na njima. Dah je bio nejednak. Desna ruka ležala je na ivici tankog pokrivača, sa lakim grčevitim pokretima kakve čovek ima samo u snu.

A to fino podrhtavanje usana i očnih kapaka i jedva primetni pokreti gole desne ruke, to je, u snu koji je sada bio stvarni život ovog zaspalog devojačkog tela, odgovaralo: stravično raširenim očima, široko otvorenim i od užasa onemelim ustima, i pred sebe ispruženoj ruci. To telo nije ležalo na mekom krevetu, okupano, preliveno svetlošću male lampe sa noćnog stola. Ono je bilo grčevito savijeno i napregnuto u polumraku studene, nepoznate prostorije.

Bosa, razgolićena i raščupana, devojka je stupala natraške po studenim pločama od kamena, uzmičući korak po korak pred visokim mračnim likom koji joj se bez vidljiva pokreta ali neumoljivo primicao. Ustupala je pružajući ispred sebe desnu ruku raširenih prstiju, u nemoćnom pokretu beznađne samoodbrane. Sve tako, korak po korak, dok nije došla do zida i na leđima osetila istu onu studen koja je u nju ulazila iz kamenih ploča pod nogama. Tu je bio kraj. U kamen se ne može, a *onaj* se primiće neumitno i sporo, stravično sporo.

— Ne! Nee! Neee!

Odbijala ga je nemoćno ispruženom rukom i tim povicima koje je pojačavala što je više mogla, a koji su njoj izgledali nečujni.

Kao što uvek biva u velikim strahovima, za nju je nestalo sunca i sveta i drugih ljudi i drukčijih mesta, postojalo je samo ono što sačinjava njen strah: sumračna studena prostorija kojoj ne razaznaje obim ni oblik, zid iza leđa, stid od golotinje,

kamene ploče pod nogama, i pred njom visoka mračna pojava muškarca kome ne vidi lica a koji kaže da je Damad Alipaša, da je došao na njen poziv, i — koji joj se polagano primiće.

Sve to i traje beskrajno dugo i ide neumitno svome cilju, kroz tamu u kojoj ponekad samo ble-sne retka kap opalne svetlosti.

Devojka sluša stvarni govor stvarnog čoveka sa neodređenim izgledom. I ne toliko po onom što govori koliko po načinu govora i boji glasa i celom držanju i postupanju, njoj je jasno da je ovaj čovek i gladan i žedan i željan svega, da mu je hladno, da ga neodoljiva potreba goni i da bogzna otkad traži kako da se nahrani, napije, zagreje, strese sa sebe tragove pustoši i smrti. Jest, on govori i kreće se, ali njoj se stalno čini da to iz njega odjekuje praznina, da se ceo čovek sastoji od gomile odela, nakita i oružja, i da je sve to mrtvo, prazno i hladno kao muzejska lutka. I taj studeni lutak, sav od nekih šiljaka i oštrina, sa svojim ledenim dahom smrti i praznine, sad se primiće i nekako već izdaleka privija uvlači u nju. I to ne nasilno i grubo, nego polagano, ali neodoljivo. Tu on traži da se zgreje, ga utaji glad i utoli žeđ, da nađe zadovoljenja svakoj svojoj potrebi i potraži leka onom čemu inače leka nema, svojoj prekoj smrti i nepostojanju. Ne silom i otimanjem (ili bar ne otvoreno), nego nagovaranjem, jer ono do čega mu je, izgleda, najviše stalo, to je njen pristanak. A ona niti može da mu to da, niti ume da uskrati. Oseća samo da cela

njena snaga, sva krv i svi sokovi njenog tela, njen dah i njena misao, da sve to ne bi moglo ispuniti životom ovog pokojnika koji bi sve to popio kao žedna zemlja kap vode. Upropastila bi se i cela izgubila, a uzalud.

I toj svojoj misli, kao i njegovom sporom primicanju, ona može da suprotstavi samo jedno, svoj ukočeni pokret ispružene ruke i svoj presvisli glas.

— Ne! Ne!

Bez žurbe, ali i bez straha da će zadocniti, čovek odgovara suvo i stvarno, a sa sigurnošću i zadovoljstvom u glasu:

— Kako »ne«? Kucala si... zvala me!?

Izgovorene tiho i meko, te reči su govorele tvrdo i neumoljivo: nema tu šta sada, svaka igra ima svoja pravila. Poricati je uzaludno. Slobodno dato obećanje treba ispuniti.

— Ne! Ne!

— Šta »ne«? — pitao je polako, uporno. — Jesi li kucala? Jesi. Jesi li zvala? Jesi.

— Ne, ne! — vikala je jednako, pomišljajući kako da njegovo uporstvo suzbije svojim i da njegovim razlozima suprotstavi svoje razloge. I htela je da kaže kako je nepravedno i bezdušno hvatati se za prividne dokaze i od ničega stvarati teške, sudbonosne obaveze. To nije moguće. Nije pravo da se jedan bezazlen pokret u igri, jedna reč, izgovorena u šali radosnog dana, punog obesti i šalâ, plaćaju životom. Sve je to, i još mnogo više od toga, htela da kaže, ali nije nalazila reči ni snage da ih izgovori.

A čovek se primiče i primiče i jednolično ponavlja svoje udarce:

— Jesi li? Jesi.

— Ne, ne!

Ponavljala je i ona svoje odbijanje, a pri tom je (stvar čudna i strašna!) i sama osećala da to ponavlja sve slabije i mekše; da je nevidljivi čovek koji se primiče lomi bez vidljive sile i primoravanja, i da ono što on govori dobija sve više izgled istine; da će pred njegovim uporstvom i ona morati najposle da to potvrdi, da mimo svoje volje svedoči sama protiv sebe, i kaže da je tako. Pa ona to već i kazuje! Ali između uzdrhtalih usana izišao je samo nerazgovetan dašak. Čovek ga je čuo i lukavo uhvatio.

— Šta kažeš, šta?

— Jesam — rekla je tada oklevajući, ali to je bio više uzdah nego reč, nov način odbrane a ne pristanak.

— E, pa?

Pa? — to se i ona pitala. I tu je gubila tle ispod nogu i počinjala da pada. Samo što to traje beskrajno dugo kao i ovo vezirovo primicanje, i bolnom padanju nema, izgleda, kraja. Ovako se ludo gine i propada! A čudni razgovor sa vezirom teče dalje.

On priča sada o letnjem danu na prilazu Petrovaradina. Kako je, u jednom prevoju talasastog zemljišta, pokrivenog vinogradima, pogođen iznenađeno zalutalim metkom iz teške muskete. Udarac je bio donekle ublažen masivnom ivicom turbana, ali

olovo je razbilo čeonu kost iznad desnog oka. One-svešćen, pao je i svojom krvlju obilno zalio uskopanu prhku zemlju oko jednog čokota. Kad je došao sebi, nalazio se već na kolima koja su polako milela put Beograda. Ničim nije mogao da dâ od sebe znaka života. Svaki pokret točkova zadavao mu je bol, a najviše je patio od stalno budne misli: da se sve više udaljuje od bojišta, na kom je u ovom času njegovo pravo mesto, a da ne može ni glasom ni pokretom da se odupre i da to spreči. Tako su ga dva dana vozili, nemoćna, grozničava, obnevidela, zaštićena od sunca zelenim granama, pokrivena lišćem koje su neprestano menjali, jer se brzo sušilo na strašnoj vrućini. Pohod je svršio sutradan na Savi, pod Beogradom. Tu su se zaustavila ta sva-tovski okićena kola koja su išla pogrebno sporim hodom. U tvrđavi na Kalemegdanu izneli su ga na rukama koje su ga pri nošenju, kako se njemu činilo, udarale kao bezbrojni nemilosrdni talasi. Tu je, čim su ga spustili, prestalo to mučenje. Ali tu je, istog trenutka, svršio i život, i počelo postojanje ove grobnice.

Njegovo pričanje bilo je još isprekidano njenim slabim: »ne, ne!« A sad kad je pomenuo grobnicu, ona je novom snagom podigla glas do promuklosti.

— Ne, ne, ja neću da slušam, neću! Neću da znam šta je bilo u tim ratovima ni u toj grobnici.

— Ali, mila moja, ja samo o tome umem da govorim. Šta mogu? Ja od života, od nečeg što bar liči na život, imam samo to: letnji dan u prokletom vi-

nogradu i samrtničku vožnju posle toga i mrak na Kalemegdanu. Željani sam živa stvorenja i ljudskog razgovora. Od svih žena na svetu za mene nema više nijedne. Samo ti i samo za ovu noć, ovaj trenutak. Sada.

Objašnjava joj strpljivo i mirno i govori prividno blago, i neprestano se primiće, i prišao je već sasvim blizu i unosi se u nju, ali mučenje njegovog primicanja ne prestaje. Lica mu uopšte ne vidi, kao da ga i nema, i gornji deo njegovog tela još je daleko, u krvavoj magli, ali ona već oseća kako joj grčevito stegnuta kolena rastavlja neodoljiv pritisak, i to ne njegovog tela, nego tvrde, kao skamenjene čohi i kože i metala njegovog odela, obuće i oružja. I sve to ide napred i naviše, cepa to malo platna na njoj, zadire u kožu i mekotu i preti da je celu razdere, slomi i uguši. I što je najstrašnije, to traje i traje, razdire a ne oduzima svest i ne ubija.

Sad je već hvata i za ramena, ali lica mu nikako ne vidi. Tu je, a još uvek se primiće.

— Ne, ne!

Još može da viče, iako sve slabije i sve sa manje nade.

Pa ipak to njeno nemoćno ali uporno »ne« kao da ima u sebi neku snagu i kao da joj pomaže. Još joj jednako nešto pritište ramena, ali to kao da nisu više mrtvački dlanovi, nego neke tople spasonosne ruke. Otvorila je oči. Nad sobom je ugledala poznato i drago lice. To je Ana! Nagnuta nad nju, drži je za ramena.

— Olga, Olgice! Probudi se, ludo! Što vičeš? Šta ti je?

Nije mogla odmah da se odazove, jer je teško disala i jer su joj usta bila sva pod vatrenim, suvim pečatom. Samo se srećno i zbunjeno smešila u susret nasmešenom i uplašenom, poznatom Aninom pogledu, likujući što izlazi na svetlost, na znani, dragi život, bez strahota i bolova.

— Ništa... ništa! — šaputala je jedva čujno.

Govoreći to, prelazila je rukom preko spavačice, duž celog tela na kom je još osećala bolne tragove i oštine mrtvačeve odore. A onda se odjednom obisnula drugarici oko vrata i briznula u grčevit plač.

— Nuuuuro! — jeknula je muklo, hoteći da kaže da su je rastrgli, uništili, ali je plač ponovo zaguši.

Još je nekoliko puta, kao davljenik koji se poma-lja nad vodom, jeknula muklo: »Nuuuuro!«, a onda se umirila i još čvršće privila uz drugaricu, koja nije prestajala da je doziva i teši, tapše po licu i ramenima.

— Zapče moje slatko, Kinezu moj! Što plačeš? Šta ti je?

— Ništa... Ništa!

Jecala je, ali sve mirnije.

— Kako ništa? Sva si u suzama — kōrila je Ana, i sama bliska plaču, prelazeći rukom preko njenog lica, brišući tragove suza i otklanjajući zamršenu i vlažnu kosu.

— Ništa. Sanjala sam.

— Ostavi se gluposti i snova!

— Ali... bilo je strašno! — šaputala je Olga, sve mirnije, kao pravdajući se.

Već pribrana, Ana je udarala drugaricu lako i šaljivo dlanom po obrazu.

— »Strrrraašno!« Kinezu, moj glupi, glupi Kinezu!

I devojke su se živo zagrlile i obe u isti mah nasmejale. Smejale su se tako i smejale, glasno i dugo, sedeći u belom osvetljenom krevetu. Glave su im bile prislonjene jedna uz drugu kao da pevaju vedru pesmu u dva glasa. Sva je soba bila puna njihovog čistog, bezbrižnog smeha.

Mart mesec 1920. godine. Železnička stanica u Slavonskom Brodu. Ponoć prošla. Sa neodređene strane duva vetar, koji ovako neispavanim i od putovanja zamorenim ljudima izgleda hladniji i jači nego što je. U visini promiču zvezde između uzvitlanih oblaka. U daljini, po nevidljivim kolosecima kreću se, brže ili sporije, žute i crvene svetlosti zajedno sa prodornim glasom kondukterskih pištaljki ili otegnutim zviždukom lokomotiva, u koji mi putnici unosimo melanholiju naše zamorenosti i čamotinju dugog, zlovoljnog čekanja.

Pred stanicom, pored prvog koloseka, sedimo na koferima i čekamo voz kome ne znamo ni čas dolaska ni čas odlaska; jedino što znamo, to je da će biti prepun, nabijen putnicima i prtljagom.

Čovek koji sedi pored mene moj je davnašnji poznanik i prijatelj koga sam za poslednjih pet-šest godina izgubio iz vida. Zove se Maks Levenfeld, lekar je i lekarski sin. Rodio se i odrastao u Sarajevu. Otac mu je kao mlad lekar napustio Beč i na-

stano se u Sarajevu, gde je stekao veliku praksu. Poreklom su Jevreji, ali već odavno pokršteni. Majka mu je rodom iz Trsta, kći italijanske baronice i austrijskog pomorskog oficira, potomka francuskih emigranata. Njenog stasa, hoda i gospodstvenog načina odevanja sećaju se dva naraštaja Sarajlija. To je bila jedna od onih lepotica čiju lepotu i najdrskiji i najsiroviji ljudi gledaju sa poštovanjem i obzirom koje inače nemaju.

Zajedno smo išli u sarajevsku gimnaziju, samo što je on bio za tri razreda preda mnom, što u tim godinama znači mnogo.

Sećam se nejasno da sam ga primetio čim sam došao u gimnaziju. On je tada pošao u četvrti razred, ali se još odevao kao dete. To je bio snažan dečak, »Švapče«, u marinskom odelu tamnomodre boje, sa lengerima izvezenim u uglovima široke mornarske kragne. Nosio je još uvek kratke pantalone. Na nogama plitke crne cipele savršenog oblika. Između belih kratkih čarapa i pantalona — goli snažni listovi, rumeni od krvi i već osuti svetlim maljama.

Tada između nas nije bilo i nije moglo biti do-dira. Sve nas je delilo — godine, izgled i navike, imovno stanje i društveni položaj naših roditelja.

Ali mnogo bolje ga se sećam iz docnijeg vremena, kad sam ja bio u petom a on u osmom razredu. Tada je to već bio protegljast mladić svetlih očiju, koje su odavale neobičnu osetljivost i veliku živost duha, dobro ali nehatno odeven, sa bujnom plavom

kosom koja mu je stalno padala u jakim, nemirnim bičevima, čas s jedne čas s druge strane lica. Sreli smo se i zbližili prilikom neke diskusije koju je jedna grupa naših drugova iz viših razreda vodila u parku na klupi.

U tim našim đaćkim rasprama nije bilo granice ni obzira, pomerani su svi principi i praskavim rečima minirani čitavi duhovni svetovi u temeljima. Sve je, naravno, i posle toga ostajalo na svom mestu, ali te strasne reči bile su značajne za nas i sudbinu koja nas čeka, kao neko nagoveštavanje velikih podviga borbenih vremena i teških lutanja, koja tek imaju da dođu.

Kad sam posle jedne žive diskusije, ustreptao od uzbuđenja i ubeđen u svoj trijumf (isto tako kao što je to bio i moj protivnik u diskusiji), krenuo kući, Maks mi se pridružio. Bilo je to prvi put da ostanemo nas dvojica nasamo. To mi je laskalo i dizalo moj pobednički zanos i visoko mišljenje o sebi. On se raspitivao šta čitam i gledao me pažljivo, kao da me prvi put u životu vidi. Odgovarao sam uzbuđeno. Odjednom on zastade, pogleda me pravo u oči i reče na čudno miran način:

— Znaš, hteo sam da ti kažem da nisi tačno citirao Ernsta Hekela.

Osetih kako pocrveneh i kako se zemlja lagano krenu ispod mojih nogu i opet se vrati na svoje mesto. Naravno da sam pogrešno citirao; moj citat je bio iz neke jevtine brošure, nesigurno zapamćen i, verovatno, rđavo preveden. Sav moj dojakošnji

trijumf pretvori se u grižu savesti i osećanje stida. Modre svetle oči su me gledale bez sažaljenja, ali i bez najmanjeg traga zloradosti ili nadmoćnosti. I Maks ponovi moj zlosrećni citat u ispravljenom obliku. A kad smo došli pred njegovu lepu kuću na obali Miljacke, on mi steže čvrsto ruku i pozva me da dođem sutra posle podne kod njega da razgledam njegove knjige.

To poslepodne bilo je za mene doživljaj. Video sam prvu pravu biblioteku u životu i bilo mi je jasno da vidim svoju sudbinu. Maks je imao mnogo nemačkih i nešto italijanskih i francuskih knjiga koje su pripadale njegovoj majci. On mi je sve to pokazivao sa mirom na kom sam mu zavelo još više nego na knjigama. To i nije bila zavist, nego osećanje bezgraničnog zadovoljstva i silna želja da se i ja jednog dana tako slobodno krećem po tom svetu knjiga iz kojih, čini mi se, biju svetlost i toplina. On je i sam govorio kao da iz knjige čita, slobodno, i kretao se bez hvalisanja u tom svetu slavnih imena i velikih ideja, dok sam ja drhtao od uzbuđenja, od sujete, stideći se velikana među koje ulazim i strahujući od sveta koji sam napolju ostavio i u koji mi se valja vratiti.

Te poslepodnevne posete kod starijeg druga stale su da se ponavljaju i da bivaju češće. Naglo sam se usavršavao u nemačkom jeziku, počeo sam da čitam italijanski. Nosio sam i kući, u svoj sirotinjski stan, te lepo povezane strane knjige. Zaostao

sam u učenju školskih predmeta. Sve što sam čitao izgledalo mi je kao sveta istina i uzvišena obaveza za mene lično, kojoj se ne mogu oteti ako neću da izgubim ugled u svojim očima i svaku veru u sebe. Znao sam samo jedno: da treba sve to čitati, i da treba pisati takve ili slične stvari. Ni na što drugo u životu nisam pomišljao.

Jednog dana se naročito sećam. Bio je maj mesec. Maks se spremao za maturu, ali bez uzbuđenja i primetnog napora. Odveo me je pred mali odvojen orman na kome je zlatnim slovima pisalo: Helios Klassiker-Ausgabe. I sećam se da mi je rekao da je orman kupljen zajedno s knjigama. Meni je čak i orman izgledao kao svetinja i njegovo drvo prožeto svetlošću. Maks je izvadio jednu svesku Getea i stao da mi čita *Prometeja*.

Počeo je nekim novim, meni dotle nepoznatim glasom, i odmah se videlo da je dosad bezbroj puta pročitao tu pesmu:

*Pokrij svoje nebo, Zevse,
oblaka tmušom
i kušaj, kao ludo dete
što obezglavljuje čkalj,
svoju snagu na hrašču i bregovima!*

*Ali mi zemlju moju
moraš ostaviti
u kolibi, koju mi ne podiže ti,
i ognjište moje,
na čijem ognju mi
zavidiš!*

Na kraju, lupao je pesnicom odmereno ali snažno o ručicu fotelje u kojoj je sedeo; kosa mu je pala s obe strane lica oblivenog rumenilom.

*Evo me gde sedim, stvaram ljude
po svojoj slici,
rod meni ravan,
da trpi, da plače,
da uživa i da se raduje,
i da se ne osvrće na tebe,
kao ni ja!*

To je bilo prvi put da ga takvog vidim. Slušao sam sa divljenjem i lakim strahom. Onda smo izišli napolje i u toplom sumraku nastavili razgovor o pesmi. Maks me je pratio do moje strme ulice, a zatim ja njega opet do obale, pa on mene, pa ja njega. Noć se uhvatila i svet je počeo da se proređuje, a mi smo jednako premeravali taj put, raspravljajući o smislu života i poreklu bogova i ljudi. Jednog trenutka sećam se naročito dobro. Kad smo prvi put stigli u moju neuglednu ulicu i stali kod nekih nagnutih sivih taraba, Maks je čudno ispružio levu ruku preda se i rekao mi nekako toplo, poverljivo:

— Znaš, ja sam ateist.

Nad povaljenom ogradom cvala je u gustom spletu zova i širila jak, težak miris koji mi je dolazio kao miris života samog. Veče je bilo svečano, sve oko nas tiho, a kupola neba iznad mene, puna zvezda, izgledala mi je kao nova. Od uzbuđenja nisam umeo ništa da kažem. Osećao sam samo da se nešto

važno desilo između mene i ovoga starijeg druga i da se sada ne možemo prosto rasti i otići svaki svojoj kući. Tako smo i ostali šetajući do neko doba noći.

Maksova matura nas je rastavila. On je otišao u Beč da studira medicinu. Jedno kratko vreme smo se i dopisivali, ali prepiska je zapela. Viđali smo se ponekad o raspustu, ali bez stare prisnosti. Zatim je došao rat, koji nas je potpuno rastavio.

A sada, posle nekoliko godina, mi smo se našli, evo opet, na ovoj ružnoj i dosadnoj stanici. Putovali smo od Sarajeva dovdle istim vozom, a nismo to znali i tek ovde smo se videli; sad čekamo neizvesni dolazak beogradskog voza.

U nekoliko reči ispričali smo jedan drugom kako smo proveli rat. On je već prve godine rata završio studije, a zatim je bio kao lekar na svim austrijskim frontovima, služeći uvek u bosanskim pukovima. Za vreme rata otac mu je umro od pegavog tifusa, a majka je napustila Sarajevo i preselila se u Trst kod svojih. Maks je proveo nekoliko poslednjih meseci u Sarajevu, koliko mu je trebalo da uredi svoje stvari. U sporazumu sa majkom prodao je onu očevu kuću na obali Miljacke i veći deo stvari. Sad putuje u Trst majci, a odande misli dalje, u Argentinu, možda i u Boliviju. Ne izjašnjava se otvoreno o tome, ali tek, napušta Evropu zauvek.

Maks je okrupnjao od života na frontu, ogrubeo, odeven je kao neki preduzimač, koliko mogu da vidim. U mraku nazirem njegovu jaku glavu sa buj-

nom svetlom kosom i slušam njegov glas, koji je u toku godina postao dublji i muškiji, i njegov sarajevski izgovor u kome su suglasnici umekšani a samoglasnici mutni i otegnuti. U jeziku mu se osećala uopšte izvesna nesigurnost.

On je govorio i sada kao da čita, upotrebljavao je mnogo neobičnih, knjiških, naučnih izraza. Ali to je bilo jedino što je ostalo od nekadašnjeg Maksa. Inače, pomena nije bilo o poeziji ni o knjigama. (Niko se ne seća više *Prometeja*.) Govorio je nešto najpre o ratu uopšte i to sa velikom gorčinom, više u tonu nego u rečima, sa gorčinom koja i ne očekuje da će biti shvaćena. (Za njega u ovom velikom ratu nije bilo, tako reći, više protivničkih frontova, oni su se pomešali, preivali jedan u drugi i stapali potpuno. Opšte stradanje zastrlo mu je vid i oduzelo razumevanje za sve ostalo.) Sećam se da sam ostao zaprepašćen kad je rekao da čestita pobednicima i — da ih duboko žali, jer pobeđeni vide na čemu su i šta treba da rade, dok pobednici još i ne služe šta ih čeka. Govorio je jetkim i beznadežnim tonom čoveka koji je mnogo izgubio i sad može da govori šta hoće, znajući dobro i da mu za to niko ništa ne može, i da mu to ništa ne pomaže. Posle toga velikog rata sretalo se među inteligentima dosta takvih *kivnih* ljudi, kivnih na neki naročit način, na nešto neodređeno u životu. Ti ljudi nisu nalazili u sebi ni sposobnost da se mire i prilagođavaju, ni snagu za velike odluke u protivnom pravcu. On je, činilo mi se u tom trenutku, bio jedan od tih.

Ali naš razgovor je brzo zapeo, jer ni on ni ja ni smo želeli da se prepiremo u ovoj noći, na neobičnom mestu viđenja, posle toliko godina. Zato smo govorili o drugim stvarima. Upravo, govorio je on. Govorio je i sada onim svojim biranim rečima i složenim rečenicama, kao čovek koji živi više sa knjigama nego s ljudima, hladno i stvarno, bez okolišanja i ulepšavanja, onako kao kad otvorimo medicinski udžbenik i nađemo u njemu simptome svoje bolesti.

Nudim ga cigaretom, ali on kaže da ne puši, i to izgovara naglo, gotovo sa strahom i odvratnošću. I dok ja palim jednu cigaretu o drugu, on govori nekako usiljeno bezbrižno, kao da time odgoni druge, teže misli:

— Eto, nas dvojica smo se doхватili širokog kolo-sjeka, a to znači: uhvatili smo kvaku vrata koja vode u veliki svijet. Ostavljamo Bosnu. Ja se u nju nikad ni vratiti neću, ali ti hoćeš.

— Ko zna? — upadom zamišljeno, gonjen onom naročitom sujetom po kojoj mladi ljudi vole da svoju sudbinu vide u dalekim zemljama i na neobičnim putevima.

— Ne, ne, ti ćeš se svakako vratiti — kaže moj saputnik pouzdano kao da postavlja dijagnozu — a i ja ću se cijelog života nositi sa sjećanjem na Bosnu, kao sa nekom bosanskom bolešću kojoj je uzrok, ni sam ne znam pravo, da li u tome što sam se u Bosni rodio i odrastao ili što se nikad više neću vratiti u nju. Svejedno.

Na neobičnom mestu, u neobično doba i razgovor postaje neobičan, pomalo kao u snu. Gledam iskosa krupnu zgrčenu siluetu nekadašnjeg druga pokraj sebe i mislim; mislim kako malo liči na onoga mladića što je udarao pesnicom i recitovao: »Pokrij svoje nebo, Zevse! . . .« — mislim šta će biti od nas ako nas život i dalje bude menjao ovako brzo i ovako duboko, mislim da su samo promene koje zapažam na sebi dobre i pravilne. I dok sve to mislim, najednom primećujem da drug do mene opet govori. Trгнуvši se iz svojih misli, slušam ga pažljivo. Tako pažljivo da mi se čini da su oni stanični šumovi oko mene umukli i da samo njegov glas romoni u vetrovitoj noći.

— Da, dugo vremena ja sam zaista mislio da ću, kao i otac mi, provesti život liječeći sarajevsku djecu i da ću, kao i on, ostaviti kosti na groblju u Koševu. Već ono što sam vidio i doživio u bosanskim regimentama za vrijeme rata pokolebalo me je u tome, ali kad sam ljetos demobilisan i proveo svega tri mjeseca u Sarajevu, meni je postalo jasno da ja tu neću moći ostati i živiti. A sama pomisao da živim u Beču, Trstu ili kojem drugom austrijskom gradu, izaziva u meni odvratnost, odvratnost do povraćanja. I zato sam počeo da pomišljam na Južnu Ameriku.

— Dobro, može li da se zna šta je to od čega ti bježiš iz Bosne? — pitao sam ja s neobazrivošću sa kojom su tada ljudi mojih godina postavljali pitanja.

— Pa, »može da se zna«, samo to nije lako ovako u prolazu, na stanici, ukratko kazati. A kad bih ipak morao jednom riječju da kažem šta je to što me goni iz Bosne, ja bih rekao: mržnja.

Maks naglo ustade, kao da je u svom govoru odjednom udario o nevidljivu ogradu. I ja izronih na stvarnost hladne noći na željezničkoj stanici u Slavonskom Brodu. Vetar je bivao sve jači i sve hladniji, svetlosti su žmirkale i promicale u daljini, sitne lokomotive su zviždale. Nad nama je nestalo i ono malo neba sa retkim zvezdama, samo magla i dim stvaraju dostojan pokrivač za ovu ravnici na kojoj čovek, čini mi se, do očiju tone u crnu masnu oranicu.

U meni se javi, i naglo poraste, ljuta i nasrtljiva želja da pobijem njegovo tvrđenje, iako mi ono nije bilo dovoljno jasno ni razumljivo. Obojica smo zbunjeni ćutali. Teško je ležalo to ćutanje između nas u noći, i nije se moglo predvideti koji će od nas dvojice prvi progovoriti.

U tom trenutku začu se iz daljine tutanj brzog voza i odmah zatim njegov težak pisak, potmuo, kao da dolazi ispod betonskog svoda. Cela stanica odjednom ožive. Stotine dotad nevidljivih prilika digoše se u tami i počеше da trče u susret vozu. Skočismo i nas dvojica, a gužva u koju smo zapali sve više nas je rastavljala. Uspeo sam samo još da mu doviknem svoju beogradsku adresu.

Posle dvadesetak dana primio sam u Beogradu pozamašno pismo. Po krupnom rukopisu nisam mo-

gao da poznam od koga. To mi je iz Trsta pisao Maks na nemačkom jeziku.

»Dragi, stari prijatelju,

Kad smo se ono slučajno sreli u Slavonskom Brodu, naš razgovor je bio iskidan i mučan. I da smo imali mnogo bolju priliku i više vremena, ne verujem da bismo se sporazumeli i sve izveli na čistinu. Neočekivani susret i nagli rastanak onemogućili su to potpuno. Spremam se da napustim Trst, gde mi živi majka. Odlazim u Pariz, gde imam neke rođake sa majčine strane. Ako mi tamo kao strancu dozvole lekarsku praksu, ostaću u Parizu; ako ne, idem zaista u Južnu Ameriku.

Ne verujem da će ovih nekoliko nepovezanih stavova što ih u brzini pišem moći potpuno objasniti stvar i opravdati u tvojim očima moje »bežanje« iz Bosne. Šaljem ih ipak, jer osećam da ti dugujem odgovor i jer, sećajući se naših đačkih godina, želim da me ne shvatiš pogrešno i ne gledaš u meni običnog Švabu i »kuferaša« koji olako napušta zemlju u kojoj se rodio, u trenutku kad ona počinje slobodan život i kad joj je potrebna svaka snaga.

Da pređem odmah na stvar. Bosna je divna zemlja, zanimljiva, nimalo obična zemlja i po svojoj prirodi i po svojim ljudima. I kao što se pod zemljom u Bosni nalaze rudna blaga, tako i bosanski čovek krije nesumnjivo u sebi mnogu moralnu vrednost koja se kod njegovih sunarodnika u drugim

jugoslavenskim zemljama ređe nalazi. Ali vidiš, ima nešto što bi ljudi iz Bosne, bar ljudi tvoje vrste, morali da uvide, da ne gube nikad iz vida: Bosna je zemlja mržnje i straha. Ali da ostavimo po strani strah koji je samo korelativ te mržnje, njen prirodan odjek, i da govorimo o mržnji. Da, o mržnji. I ti se instinktivno trzaš i buniš kad čuješ tu reč (to sam video one noći na stanici), kao što se svaki od vas opire da to čuje, shvati i uvidi. A stvar je baš u tome što bi to trebalo uočiti, utvrditi, analizirati. I nesreća je u tome što to niko neće i ne ume da učini. Jer, fatalna karakteristika te mržnje i jeste u tome što bosanski čovek nije svestan mržnje koja živi u njemu, što zazire od njenog analiziranja, i — mrzi svakog ko pokuša da to učini. Pa ipak, činjenica je: da u Bosni i Hercegovini ima više ljudi koji su spremni da u nastupima nesvesne mržnje, raznim povodima i pod raznim izgovorima, ubijaju ili budu ubijeni, nego u drugim po ljudstvu i prostranstvu mnogo većim slovenskim ili neslovenskim zemljama.

Ja znam da mržnja, kao i gnev, ima svoju funkciju u razvitku društva, jer mržnja daje snagu, a gnev izaziva pokret. Ima zastarelih i duboko ukorenjenih nepravdi i zloupotreba, koje samo bujice mržnje i gneva mogu da iščupaju i otplave. A kad te bujice splasnu i nestanu, ostaje mesto za slobodu, za stvaranje boljeg života. Savremenici vide mnogo bolje mržnju i gnev, jer pate od njih, ali potomstvo će videti samo plodove snage i pokreta. Znam ja to dobro. Ali ovo što sam gledao u Bosni, to je nešto

drugo. To je mržnja, ali ne kao neki takav momenat u toku društvenog razvitka i neminovan deo jednog istorijskog procesa, nego mržnja koja nastupa kao samostalna snaga, koja sama u sebi nalazi svoju svrhu. Mržnja koja diže čoveka protiv čoveka i zatim podjednako baca u bedu i nesreću ili goni pod zemlju oba protivnika; mržnja koja kao rak u organizmu troši i izjeda sve oko sebe, da na kraju i sama ugine, jer takva mržnja, kao plamen, nema stalnog lika ni sopstvenog života; ona je prosto oruđe nagona za uništenjem ili samouništenjem, samo kao takva i postoji, i samo dotle dok svoj zadatak potpunog uništenja ne izvrši.

Da, Bosna je zemlja mržnje. To je Bosna. I po čudnom kontrastu, koji u stvari nije tako ni čudan, i možda bi se pažljivijom analizom dao lako objasniti, može se isto tako kazati da je malo zemalja u kojima ima toliko tvrde vere, uzvišene čvrstine karaktera, toliko nežnosti i ljubavnog žara, toliko dubine osećanja, privrženosti i nepokolebljive odanosti, toliko žeđi za pravdom. Ali ispod svega toga kriju se u neprozirnim dubinama oluje mržnje, čitavi uragani sapetih, zbijenih mržnji koje sazrevaju i čekaju svoj čas. Između vaših ljubavi i vaše mržnje odnos je isti kao između vaših visokih planina i hiljadu puta većih i težih nevidljivih geoloških naslaga na kojima one počivaju. I tako, vi ste osuđeni da živite na dubokim slojevima eksploziva koji se s vremena na vreme pali upravo iskrama tih vaših ljubavi i vaše ognjene i svirepe osećajnosti. Mo-

žda je vaša najveća nesreća baš u tome što i ne slu-
tite koliko mržnje ima u vašim ljubavima i zanosi-
ma, tradicijama i pobožnostima. I kao što tle na
kom živimo prelazi, pod uticajem atmosferske vla-
ge i toplote, u naša tela i daje im boju i izgled, i
određuje karakter i pravac našem načinu života i
našim postupcima — tako isto silna, podzemna i ne-
vidljiva mržnja na kojoj živi bosanski čovek ulazi
neprimetno i zaobilazno u sve njegove, i najbolje,
postupke. Poroci rađaju svuda na svetu mržnju, jer
troše a ne stvaraju, ruše a ne grade, ali u zemljama
kao što je Bosna — i vrline govore i deluju često
mržnjom. Kod vas asketi ne izvlače ljubav iz svoje
askeze, nego mržnju na sladostrasnike; trezvenjaci
mrze one koji piju, a u pijanicama se javlja ubilač-
ka mržnja na ceo svet. Oni koji veruju i vole —
smrtno mrze one koji ne veruju ili one koji drugači-
je veruju i drugo vole. I, na žalost, često se glav-
ni deo njihove vere i njihove ljubavi troši u toj
mržnji. (Najviše zlih i mračnih lica može čovek sre-
sti oko bogomolja, manastira i tekija). Oni koji
tlače i eksploatišu ekonomski slabije, unose u to
još i mržnju, koja tu eksploataciju čini stostruko
težom i ružnijom, a oni koji te nepravde podnose,
maštaju o pravdi i odmazdi, ali kao o nekoj osvet-
ničkoj eksploziji koja bi, kad bi se ostvarila po nji-
hovoј zamisli, morala da bude takva i tolika da bi
raznela i tlačenog zajedno sa mrskim tlačiteljem.
Vi ste, u većini, navikli da svu snagu mržnje ostav-
ljate za ono što vam je blizu. Vaše su voljene sve-

tinje redovno iza trista reka i planina, a predmeti
vaše odvratnosti i mržnje tu su pored vas, u istoj
varoši, često sa druge strane vašeg avlijskog zida.
Tako vaša ljubav ne traži mnogo dela, a vaša mrž-
nja prelazi vrlo lako na delo. I svoju rođenu zem-
lju vi volite, žarko volite, ali na tri-četiri razna nači-
na koji se među sobom isključuju, smrtno mrze i
često sudaraju.

U nekoj Mopasanovoj pripoveci ima jedan dioni-
zijski opis proleća koji se završava rečima da bi u
takve dane po svim uglovima trebalo izlepiti oglase:
»Građanine francuski, proleće je, čuvaj se ljubavi!«
Možda bi u Bosni trebalo opominjati čoveka da se
na svakom koraku, u svakoj misli i svakom, i naj-
uzvišenijem, osećanju čuva mržnje, urođene, nesve-
sne, endemične mržnje. Jer toj zaostaloj i ubogoj
zemlji, u kojoj žive zbijeno četiri razne vere, trebalo
bi četiri puta više ljubavi, međusobnog razumevanja
i snošljivosti nego drugim zemljama. A u Bosni je,
naprotiv, nerazumevanje, koje povremeno prelazi
u otvorenu mržnju, gotovo opšta karakteristika sta-
novnika. Između raznih vera jazovi su tako duboki
da samo mržnja uspeva ponekad da ih pređe. Znam
da mi se na to može odgovoriti, i sa dosta prava,
da se u tom pogledu ipak primećuje izvestan napre-
dak, da su ideje XIX veka i ovde učinile svoje, a da
će sada posle oslobođenja i ujedinjenja sve ići mno-
go bolje i brže. Bojim se da nije sasvim tako. (Ja
sam, čini mi se, za ovo nekoliko meseci dobro video
stvarne međusobne odnose među ljudima raznih ve-

ra i raznih narodnosti u Sarajevu!) Štampaće se i govoriće se svuda i svakom prilikom: »Brat je mio, koje vere bio« ili »Ne pita se ko se kako krsti, neg čija mu krvca grije prsi«, »Tuđe poštuju, a svojim se diči«, »Integralno narodno jedinstvo ne poznaje verskih ni plemenskih razlika«. Ali oduvek je u bosanskim građanskim krugovima bilo dosta lažne građanske učtivosti, mudrog varanja sebe i drugih zvučnim rečima i praznim ceremonijalom. To prikriva kako-tako mržnju, ali je ne uklanja i ne sprečava u rastenju. Bojim se da i pod pokrovom svih savremenih maksima mogu u tim krugovima da dremaju stari nagoni i kainovski planovi, i da će živeti dok god ne budu potpuno izmenjene osnove materijalnog i duhovnog života u Bosni. A kad će doći to vreme, i ko će imati snage da to izvede? Jednom će doći, ja u to verujem, ali ovo što sam video u Bosni ne ukazuje na to da se tim putem već sada ide. Naprotiv.

Ja sam o tom razmišljao, naročito poslednjih meseci, kad sam se još borio sa odlukom da zauvek napustim Bosnu. Razumljivo je da ne spava dobro čovek koji se nosi takvim mislima. I ja sam ležao pored otvorenog prozora, u sobi u kojoj sam se rodio, napolju je šumela Miljacka naizmenice sa vetrom rane jeseni u još obilnom lišću.

Ko u Sarajevu provodi noć budan u krevetu, taj može da čuje glasove sarajevske noći. Teško i sigurno izbija sat na katoličkoj katedrali: dva posle ponoći. Prođe više od jednog minuta(tačno sedam-

deset i pet sekundi, brojao sam) i tek tada se javi nešto slabijim ali prodirnim zvukom sat sa pravoslavne crkve, i on iskucava *svoja* dva sata posle ponoći. Malo za njim iskuca promuklim, dalekim glasom sahat-kula kod Begove džamije, i to iskuca jedanaest sati, avetinjskih turskih sati, po čudnom računanju dalekih, tuđih krajeva sveta! Jevreji nemaju svoga sata koji iskucava, ali bog jedini zna koliko je sada sati kod njih, koliko po sefardskom a koliko po eškenaskom računanju. Tako i noću, dok sve spava, u brojanju pustih sati gluvog doba bdi razlika koja deli ove pospale ljude koji se budni raduju i žaloste, goste i poste prema četiri razna, među sobom zavađena kalendara, i sve svoje želje i molitve šalju jednom nebu na četiri razna crkvena jezika. A ta razlika je, nekad vidljivo i otvoreno, nekad nevidljivo i podmuklo, uvek slična mržnji, često potpuno istovetna sa njom.

Tu specifičnu bosansku mržnju trebalo bi proučavati i pobijati kao opaku i duboko ukorenjenu bolest. I ja verujem da bi strani naučnici dolazili u Bosnu da proučavaju mržnju, kao što proučavaju lepru, samo kad bi mržnja bila isto tako priznat, izdvojen i klasificiran predmet proučavanja kao što je lepra.

Pomišljao sam da se i sam bacim na izučavanje te mržnje i, analizirajući je i iznoseći na svetlost dana, da doprinesem njenom uništenju. Možda je to i bila moja dužnost, jer ja sam, iako po poreklu stranac, u toj zemlji ugledao, što se kaže, »svetlost

dana«. Ali posle prvih pokušaja i dužeg razmišljanja uvideo sam da nemam sposobnosti ni snage za to. Od mene bi se kao i od svih ostalih tražilo da stanem na jednu stranu, da budem mržen i da mrzim. A ja to nisam hteo ni umeo. Možda bih, ako tako mora biti, i pristao još da padnem kao žrtva mržnje, ali da živim u mržnji i sa mržnjom, da učestvujem u njoj, to ne mogu. A u zemlji kao što je sadašnja Bosna, onaj koji ne ume ili, što je još više i teže, onaj koji svesno neće da mrzi, uvek je pomalo tuđin i izrod, a često mučenik. To važi i za vas, rođene Bosance, a pogotovu za čoveka došljaka. — I tako sam ja jedne od tih jesenskih noći, slušajući čudna dozivanja tih raznovrsnih i raznoglasnih sarajevskih tornjeva, zaključio da ne mogu ostati u svojoj drugoj domovini Bosni, da ne treba u njoj da ostanem. Ja nisam toliko naivan da tražim u svetu varoš u kojoj nema mržnje. Ne, meni treba samo mesto u kome ću moći živeti i raditi. Ovde to ne bih mogao.

Ti ćeš sa podsmehom, možda i sa prezirom, ponoviti svoju reč o mom bežanju iz Bosne. Ovo moje pismo neće imati snage da ti moj postupak objasni i opravda, ali izgleda da u životu ima prilika kad važi drevno latinsko pravilo: *Non est salus nisi in fuga*.¹ I molim te da mi veruješ samo toliko: da ne bežim od svoje čovečanske dužnosti, nego zato da bih mogao da je potpuno i nesmetano izvršim.

¹ *Samo je u bežanju spas.*

Tebi i našoj Bosni želim u novom narodnom i državnom životu svaku sreću!

Tvoj M. L.«

Prošlo je desetak godina. Retko sam se sećao druga iz detinjstva, i već bih ga potpuno zaboravio da me osnovna misao njegovog pisma nije s vremena na vreme podsećala na njega. Negde oko 1930. saznao sam sasvim slučajno da se dr Maks Levenfeld zadržao u Parizu, da u predgrađu Neji ima rasprostranjenu praksu, i da je u našoj koloniji i među jugoslovenskim radnicima poznat kao »naš doktor« koji radnike i studente besplatno pregleda i, kad treba, sam im nabavlja lekove.

Prošlo je opet sedam-osam godina. Jednog dana, opet slučajno, saznao sam za dalju sudbinu ovog mog druga. Kad je u Španiji počeo građanski rat, on je napustio sve i otišao kao dobrovoljac u republikansku vojsku. Organizovao je previjališta i bolnice, proćuo se svojom revnošću i znanjem. Početkom 1938. godine nalazio se u jednom malom aragonskom gradiću čije ime niko od naših nije umeo pravo izgovoriti. Na njegovu bolnicu izvršen je vazdušni napad u pô bela dana i on je poginuo zajedno sa gotovo svim svojim ranjenicima.

Tako je završio život čovek koji je pobegao od mržnje.

Ovo se desilo u ovčijem svetu na Strmim Livadama. Kad je Aja, krupna ovca teškog runa i okruglih očiju, ojagnjila svoje prvo jagnje, ono je izgledalo kao i sva ostala novorođenčad: šaka vlažne vune koja počinje da kmeči. Bilo je žensko. I bilo je siročće, jer je Aja upravo tih dana izgubila muža koga je mnogo volela. To dete majka je nazvala Aska, nalazeći da je to vrlo pristalo ime za buduću ovcu-lepoticu.

Prvih dana jagnje je išlo za majkom, kao i sva ostala jagnjad, ali čim je stalo da trči na svojim još krutim i neobično izduženim nožicama, i da pase samostalno, odmah je počelo da pokazuje svoju ćud. Nije se držalo majčina skuta, nije slušalo njena dozivanja ni kucanje zvona na ovnu prethodniku, nego je volelo da luta putevima koje je samo nalazilo, da traži odvojenu pašu na udaljenim mestima.

Majka je opominjala svoje inače dobro i lepo i pametno dete, obasipala ga savetima i prekorima i predočavala mu sve opasnosti takvog vladanja u

kraju kao što je njihov, gde ima uvek poneki lukav i krvoločan vuk, kome čobani ništa ne mogu i koji kolje ovce i njihovu jagnjad, naročito kad se odvoje i zalutaju. Strepela je Aja, i često se pitala u koga se umetnulo ovo njeno dete, i to žensko, da je ovako svojeglavo i nemirno. Na koga je da je, tek to šilježe — tako u ovčijem svetu nazivaju šiparice i dečake — bilo je velika briga materina. U školi, Aska je prilično učila i dosta dobro napredovala. Ali kad god bi majka otišla da se raspita za njene ocene i vladanje, učiteljica je odgovarala da je dete darovito i moglo bi da bude prvi đak, samo da nije tako živo i rasejano. Jedino iz fiskulture imalo je stalno odličnu ocenu.

Jednog dana, kad je završila sa dobrim uspehom razred, Aska je stala pred majku i izjavila da želi da uči baletsku školu. Majka se najpre odlučno oduprla. Navodila je mnoge razloge, sve jedan ubedljiviji od drugoga. Dokazivala je da niko u njihovoj porodici nije bio drugo do mirna ovca domaćica. Umetnost je, govorila je majka, nesiguran poziv koji nit hrani nit brani onog ko mu se oda. Put umetnosti uopšte je neizvestan, varljiv i težak, a igra je ponajteža i najvarljivija od svih umetnosti, čak ozloglašena i opasna stvar. Tim putem nije pošla nijedna ovčica iz dobre kuće. I sve tako. — Šta će, najposle, kazati ceo ovaj naš ovčiji svet kad čuje da je moja ćerka pošla upravo tim putem?

Tako je odgovarala Asku njena brižna i dobronamerna majka. Ali poznavajući narav svoje kćeri, unapred je znala da se njenoj želji neće moći dugo odupirati. I popustila je. Upisala je malu u ovčiju baletsku školu, nadajući se da će tako možda donekle ukrotiti njen urođeni nemir, iako su i ovce i ovnovi iz stada u većini osuđivali tu majčinu odluku.

Ne bi se moglo reći da je Aja bila ravnodušna prema zamerkama i ogovaranjima ovaca i ovnova u toru i na paši, ali majka voli svoje dete toliko da uz njega zavoli i one njegove osobine koje ne odobrava u duši. Malo-pomalo, mirila se ovca-majka sa ćerkinom željom i počinjala drukčije da gleda na stvar. Ona se pitala šta, na kraju krajeva, može biti ružno u umetnosti? A igra je najplemenitija od svih veština, jedina kod koje se služimo isključivo svojim rođenim telom.

To mirenje joj je bilo utoliko lakše što je mala Aska zaista pokazivala mnogo dara i volje za igru, i vidno napredovala. A uz to, devojčica je bila čedna i bezazlena kako se samo poželeti može. Ali svoje čudne i opasne navike da luta daleko od ovčijih pašnjaka i plandišta nije mogla da se oslobodi nikada. I jednog dana desilo se ono čega se Aja uvek pribojavala.

Aska je sa odličnim uspehom završila prvu godinu baletske škole i upravo je trebalo da počne drugu. Bio je početak jeseni sa još jakim suncem, koje neprimetno počinje da bleđi, i toplim kratkim kišama

od kojih se stvara radosna duga iznad vlažnih i obasjanih predela. Aska je toga dana bila naročito vedra i živahna i — rasejana. Zanesena svežinom dana i lepotom sočne trave, zašla je malo-pomalo sve do ivice udaljene bukove šume, pa čak i u nju. Tu je trava bila, kako se Aski činilo, naročito sočna i što dublje u šumu, sve sočnija.

U šumi je bilo još mlečne magle koja se, kao ostatak neke čudne noćne igre, povlačila pred suncem. Belo i svetlo i tiho. Slaba vidljivost i potpuna tišina stvarale su začaran predeo u kom prostor i daljina nisu imali mere i u kom je vreme gubilo svoje značenje.

Aska je njušila stare nagnute bukve obrasle mahovinom koja opija kao priča o neobičnom doživljaju, pretrčavala svetle zelene čistine, i činilo joj se da priči nema kraja ni neobičnim doživljajima broja. I kad je bila na jednoj od takvih čistina — našla se odjednom lice u lice sa strašnim vukom. Iskusan, star i drzak, on se bio privukao sve do tih krajeva u koje inače vukovi u to doba godine ne silaze. Njegovo olinjalo krzno, zelenkasto i smeđe, omogućilo mu je da se izjednači sa jesenjim bukvama i travom koja počinje da vene.

Divni predeo, koji je opijao i zanosio Asku, digao se odjednom kao tanka i varljiva zavesa, a pred njom je stajao vuk užagrenih očiju, podvijena repa i kao na smeh malko iskeženih zuba, strašniji od svih majčinih opomena. Krv se u Aski sledila i nožice su pod njom odrvenele. Prisećala se da treba da

dozove svoje, i otvarala je usta, ali glasa nije bilo. Ali smrt je pred njom bila, nevidljiva a jedina i svugdašnja, grozna i neverovatna u svojoj grozoti.

Vuk je napravio polukrug oko svoje nepomične žrtve, polaganim, mekim hodom koji prethodi skoku. Izgledalo je da sa nevericom, ukoliko vukovi poznaju nevericu, posmatra šilježe i da se sa sumnjom, jer za sumnju su vukovi sposobni, i sa strahom od zamke pita kako je ovako mlado, belo i lepo, moglo zalutati čak ovamo i doći mu tako reći pod zub.

Za žrtvu to su bili neočekivani čudni trenuci, negde između samrtnog užasa, u kom je već bila potonula, i nezamišljive, krvave i konačne činjenice koja se krije iza reči — smrt. To je već premrloj Aski ostavljalo nešto malo vremena i tamo gde je mislila da ga više nema i ne može biti, ali tako malo da je to jedva ličilo na vreme. To joj je dalo i snage za pokret, ali to nije bio pokret odbrane, jer za njega nije bila sposobna. Poslednji pokret mogao je biti samo — igra.

Teško, kao u mučnom snu, devojčica je učinila prvi pokret, jedan od onih pokreta koji se vežbaju uz »štanglu« i koji još i ne liče na igru. Odmah za tim je izvela drugi, pa treći. Bili su to skromni, ubogi pokreti na smrt osuđenog tela, ali dovoljni da za koji trenutak zaustave iznenađenog vuka. I kad je jednom počela, Aska ih je nizala jedan za drugim, sa užasnim osećanjem da ne sme stati, jer ako između jednog i drugog pokreta bude samo sekund

razmaka, smrt može ući kroz tu pukotinu. Izvodila je »korake«, onim redom kojim ih je učila u školi i kao da čuje oštri glas svoje učiteljice: »Jedan — i — dva! Jedan — i — dva — i — tri!«

Tako je išlo sve redom. Sve što je u toku prve godine mogla da nauči. Pokreti su kratki, brzi, i ne mogu da ispune vreme što stoji nepomično kao praznina iz koje stalno preta smrt. Prešla je i na figure koje se u školi izvode bez oslona, na sredini sale. Ali tu su njeno znanje i njene snage bili ograničeni. Pravilno i potpuno umela je da izvede dve-tri figure. I ona ih je izvodila grozničavo. Jedna, pa druga, pa treća. I tu je bio otprilike kraj njenog znanja i veštine. Morala je da ponavlja pokrete, a bojala se da ponavljanjem ne izgube od svoje snage i privlačnosti. I uzalud je nastojala da se seti još nečega što bi mogla da izvede i čime bi zatrpala ponor koji je čeka na kraju igre. Vreme prolazi, vuk još gleda i čeka, ali već počinje da se približava, a pred njom su nemilosredno zatvorena sva dalja znanja klasične igre, i glas učiteljice postaje sve tiši, gubi se negde potpuno. Dobro je poslužilo njeno znanje, ali sad je i njemu došao kraj. Znanje izneverilo, škola ne ume ništa više da joj kaže, a valja živeti i, da bi se živelo, — igrati.

I Aska je krenula u igru iznad škola i poznatih pravila, mimo svega što se uči i zna.

Ko zna da li je svet ovaj, otkad postoji, video ono što je toga dana videla skromna i bezimena šuma iznad Strmih Livada.

Preko zelenih čistina, preko uskih prolaza, između sivih i teških bukovih drveta, po glatkom i smeđem ćilimu od lišća koje se godinama slaže jedno na drugo, igrala je ovčica Aska, čista, tanka, ni još ovca ni više jagnje, a laka i pokretna kao bela vrbova maca koju nosi vetar, sivkasta kad bi ušla u pramen tanke magle, a svetla, kao iznutra obasjana, kad bi se našla na čistini prelivevoj suncem. A za njom je, nečujnim koracima i ne odvajajući pogleda od nje, išao matori kurjak, dugogodišnji i nevidljivi krvnik njenog stada.

Lukavi, hladni i poslovično oprezni vuk, kome ni ljudi ni životinje nisu mogli ništa, bio je najpre iznenađen. To iznenađenje pretvaralo se sve više u čuđenje i čudnu, neodoljivu radoznalost. Isprva se prisećao ko je i šta je, gde se nalazi i šta treba da radi, i samo je govorio sam sebi: »Da se prvo nagledam ovog čuda neviđenog. Tako ću od ovog čudnog šilježeta imati ne samo krv i meso nego i njegovu neobičnu, smešnu, ludu i ludo zabavnu igru, kakvu kurjačke oči još nisu videle. A njegova krv i meso nikad mi ne ginu, jer ga mogu oboriti i zaklati kad god hoću, i učiniću to, ali tek na svršetku igre, kad vidim celo čudo dokraja.«

Misleći to, vuk je išao za ovčicom, zastajkujući kad ona zastane i opružajući korak kad ona ubrza ritam igre.

Aska nije mislila ništa. Samo je iz svog malog tela, koje je bilo satkano od čistih sokova životne radosti a osuđeno na neminovnu i neposrednu smrt,

izvlačila neočekivanu snagu i neverovatnu veštinu i raznolikost pokreta. Znala je samo jedno: da živi i da će živeti dok igra, i što bolje igra. I igrala je. To nije više bila igra, nego čudo.

Tako se — novo čudo! — i vukovo čuđenje pretvaralo sve više u divljenje, stvar potpuno nepoznata u vučijem rodu, jer kad bi vukovi mogli da se ičem na svetu dive, oni ne bi bili ono što su. A to nepoznato osećanje divljenja obeznanilo je vuka toliko da ga je ova izgubljena ovčica, mrtva od straha od smrti, vukla za sobom kao da ga vodi na nevidljivoj ali čvrstoj uzici, vezanoj za nevidljivu alku koja mu je proturena kroz njušku.

Idući tako mesečarski, ne gledajući gde staje i ne dajući sebi više računa o pravcu u kom ide, vuk je jednako ponavljao sam u sebi: »Krv i meso ovog šilježeta nikad mi ne ginu. Mogu da ga raščerečim u svakom trenutku, kad mi se prohte. Nego, da se nagledam čuda. Da vidim još ovaj pokret, pa još ovaj...«

I sve tako, još ovaj, pa još ovaj, a svaki je bio zaista nov i uzbudljiv i obećavao idući, još uzbudljiviji. Promicale su, jedna za drugom, šumske čistine i sumračni vlažni hodnici ispod bukava, zastrti suvim lišćem.

Sto života osećala je sada u sebi mala Aska, a sve njihove snage upotrebila je da produži jedan jedini, svoj život, koji je bila već pregorela.

Mi i ne znamo kolike snage i kakve sve mogućnosti krije u sebi svako živo stvorenje. I ne slutimo

šta sve umemo. Budemo i prođemo, a ne saznamo šta smo sve mogli biti i učiniti. To se otkriva samo u velikim i izuzetnim trenucima kao što su ovi u kojima Aska igra igru za svoj već izgubljeni život. Njeno telo se više nije zamaralo, a njena igra je sama iz sebe stvarala nove snage za novu igru. I Aska je igrala. Izvodila je sve nove i nove figure, kakve ne poznaje škola nijednog učitelja baleta.

Kad bi joj se učinilo da se vuk pribira i priseća ko je i šta je, ona je pojačavala brzinu i smelost svoje igre. Izvodila je preko oborenih debala neobične skokove, koji su vuka nagonili na smeh i na novo divljenje i izazivali u njemu želju da se ponove. Skakala je na povaljene bukve i na onom jastučiću od mahovine koja ih pokriva, stojeći samo na strážnim nogama, pravila od sebe belu, veselu čigru koja zaslepljuje oči gledaoca. Zatim bi uspravljena, samo na prednjim nogama, pretrčala sitnim i sve bržim koracima neku ravnu i još zelenu površinu među drvetima. Kad bi naišla na otvorenu strminu, spustila bi se strmoglavo, oponašajući smelu skijašicu, niz stazu od glatkog suvog lišća, ali tako brzo kao kad neko palcem prevuče briljantan »glisando« preko klavijature: fuuuu-it! A vuk bi se sasuljao za njom što brže može, samo da ne izgubi iz vida ništa od igre. Još uvek je ponavljao u sebi da mu, pre ili posle, krv i meso ovog šilježeta ne ginu nikad, samo da vidi potpuno i dokraja njegovu igru,

ali je to ponavljao svaki put sve kraće i slabije, jer je u njemu sve više mesta zauzimala igra i potiskivala sve ostalo.

A ni vreme ni dužinu puta nisu merili ni vuk ni Aska. Ona je živela a on je uživao.

Kad su čuli bolni meket ovce Aje i razabrali uznemirenost koja je išla od stada do stada, čobani su izabrali između sebe dvojicu mlađih i smelijih i poslali ih u šumu da potraže izgubljeno neposlušno šilježe. Jedan od njih je imao samo drenovu toljagu, ali dobru, a drugi je nosio o ramenu pušku, ako se tako može nazvati ono nešto garave kapi-slare. To je bila slavna starudija, jer se pričalo da je njegov otac ubio iz nje, na samoj ogradi svoga tora, izgladnela vuka. A i to, kao sve što se priča, ko zna kako je bilo, i da li je bilo ili nije. Svakako, to je bilo jedino parče vatrenog oružja na Strmim Livadama, i ono je služilo više da podigne hrabrost i samopouzdanje kod čobana, nego što je bilo stvarno opasno za vukove.

Došli su do ivice šume i tu su malo oklevali, pitajući se u kom pravcu da krenu. Jer na šumi hiljadu ulaza, a ko će sagledati nevidljive tragove jagnjećih papaka. Pošli su po tragu zelene trave i dobre paše, kao najsigurnijem. Sreća ih je poslužila. Tek što su ušli malo dublje u šumu i ispeli se na malu uzvisinu, ugledali su u dubini ispred sebe čudan prizor. Stali su i pritajili se. Kroz dubok otvor u granju mogli su neprimećeni da vide: u smelim a pravilnim piruetama ovčica Aska prelazi

zelenu čistinu, a za njom, na odstojanju od nekoliko koraka, klipše krupni olinjali vuk, i oborene njuške, sav u pogledu, povlađuje repom.

Nekoliko trenutaka čobani su stajali kao skamenjeni od čuda, ali onda su se pribrali. Kad je Aska došla do prvih drveta i tu naglo promenila oblik i ritam igre, a vuk se nalazio još na čistini, okrenut gledaocima bočno, stariji čobanin je skinuo pušku, nanišanio i opalio. Odjeknula je šuma i poletelo suvo lišće zajedno sa retkim, uplašenim pticama.

Na okrajku čistine desila se neočekivana stvar. Iz svog prekinutog pokreta, kao ptica pogođena u letu, pala je — Aska, a vuk je kao zelena senka klisnuo u šumu.

Čobani su strčali i na ravnom mestu našli one-sveščenu Asku. Nikakve povrede nije bilo na njoj, ali je ležala u šumskoj travi kao mrtva. Iza vuka je ostao krvav trag.

Stariji čobanin je napunio pušku, a mlađi je prihvatio svoju toljagu sa obe ruke, i tako su krenuli za krvavim tragom. Išli su sporo i oprezno. Ali nije im trebalo mnogo ići. Ranjeni vuk je imao snage da beži svega stotinak koraka, dok mu je rana bila još vruća, a onda se srušio u jednom čestaru. Stražnji deo tela bio mu je oduzet, ali je prednjim nogama kopao zemlju, izmahivao glavom i kezio zube. Lako su ga dotukli.

Sunce je bilo tek prošlo polovinu neba kad su se čobani vratili. Silazili su zagasitim pašnjacima, između stadâ i torova. Mlađi je vezao kurjaka svo-

jom tkanicom za stražnje noge i lako vukao niza stranu njegovu krvavu i izduženu telesinu. A stariji je nosio belo šilježe. Prebacio ga je, po čobanskom običaju, sebi preko vrata. Askina lepa glava visila mu je, kao mrtva, niz levo rame.

Velika je bila radost na Strmim Livadama. Bilo je čestitanja, graje i pevanja, i prekora i suza i pocikivanja i veselog blejanja bez kraja i konca.

Aska je došla sebi. Pribrala se sporo, ležeći u travi nepomična i skopnela, više slična bačenom runu nego živoj ovčici. Nije osećala na sebi zdrava mišića ni žilice koja nije bolela. Oko nje je, suzna i presrećna, užurbano trčala njena majka i kupile se ovce i ovnovi kao na čudo.

Aska je dugo болоvala i sporo se oporavljala od strašnog doživljaja, ali su njena mladost i volja za životom, majčina dobra nega, i opšte saučešće svih stanovnika Strmih Livada najposle savladali bolest. I Aska je ozdravila i postala poslušna ćerka i dobra učenica, a s vremenom i prvakinja baleta na Strmim Livadama.

Po svetu se pisalo i pričalo i pevalo o tom kako je ovčica Aska nadigrala i prevarila strašnog vuka. Aska sama nije nikad govorila o svom susretu sa zverom ni o svojoj igri u šumi. Jer, o najvećim i najtežim stvarima svoga života niko ne voli da govori. Tek kad je prošlo nekoliko godina i kad je u sebi prebolela svoje teško iskustvo, Aska je po svo-

joj zamisli postavila čuveni balet, koji su kritičari i publika nazivali »Igra sa smrću«, a koji je Aska uvek nazivala »Igra za život«.

Posle je živela dugo i srećno, postala igračica svetskog glasa, i umrla u dubokoj starosti.

I danas, posle toliko godina, igra se taj njen čuveni balet u kom umetnost i volja za otporom pobeđuje svako zlo, pa i samu smrt.

REČNIK

TURCIZAMA, PROVINCIJALIZAMA I NEKIH MANJE POZNATIH IZRAZA

Sve turske reči navedene su u onom redovno nepravilnom obliku i u onom često izmenjenom značenju u kom se upotrebljavaju u narodnom govoru u Bosni i Hercegovini. Nazivi *Turci* i *turski* upotrebljeni su često u toku priča i za bosanski muslimanski svet, naravno ne u rasnom i etničkom smislu, nego kao pogrešni ali tada uobičajeni nazivi.

<i>akšam</i> — večer; večernja molitva kod muslimana	<i>doksat</i> — trem
<i>akšam geldi</i> — večer dođe	<i>žioka</i> — letva
<i>almaz</i> — dragulj, dragi kamen	<i>zeman</i> — vreme
<i>ašikovati</i> — voditi ljubavni razgovor	<i>jaran</i> — drug, prijatelj
<i>aščinica</i> — gostionica	<i>jaliija</i> — rečna obala
<i>beledija</i> — opština	<i>kapidžik</i> — vratašca; sporedna mala vrata na ulicu ili susednu baštu
<i>bronz</i> — zvono na domaćim životinjama, klepetuša	<i>kasaba</i> — varošica
<i>gurabija</i> — vrsta kolača	<i>magaza</i> — dućan sazidan od kamena, skladište, magacin
<i>dimije</i> — muslimanska ženska odeća, nose se umesto suknje	

SADRŽAJ

<i>mahala</i> — gradska četvrt; ulica	<i>čepenak</i> — drveni kapak, kojim se zatvara dućan, i na kome se sedi kad je dućan otvoren
<i>mekteb</i> — verska osnovna škola za muslimansku decu	<i>čulah</i> — mala kapa od sukna
<i>musandra</i> — orman u zidu, ukrašen rezbarijama	<i>fenrih</i> — zastavnik u austro- -ugarskoj vojsci
<i>mutap</i> — pokrivač ili prosti- rač od kostreti	<i>fermen</i> — muški haljetak bez rukava, kao prsluk
<i>nanule</i> — drvena obuća	<i>fes</i> — lepo ukalupljena kapa koju nose muslimani
<i>nišan</i> — znak, beleg; nad- grobnni kamen	<i>hamal</i> — nosač
<i>sevap</i> — milosrđe, dobro de- lo	<i>hodža</i> — muslimanski sveš- tenik
<i>sevdalija</i> — zaljubljenik, čo- vek odan ljubavi	<i>čkalj</i> — korov
<i>spješati</i> — oronuti, dotrajati	<i>džamija</i> — muslimanska bo- gomolja
<i>tabut</i> — mrtvački sanduk, nosila	<i>šalvare</i> — vrsta širokih ori- jentalnih pantalona
<i>tekija</i> — muslimanski mana- stir	<i>šehit</i> — musliman koji ju- nački pogine za veru; mučenik
<i>terzija</i> — krojač	<i>škutor</i> — strani radnik
<i>testija</i> — zemljani sud za vodu	
<i>turbe</i> — nadgrobna kapelica, mauzolej	

Kula	9
U zavadi sa svetom	19
Mila i Prelac	29
Deca	55
Prozor	65
Knjiga	73
Na obali	95
Zmija	126
Panorama	144
Izlet	184
Ekskurzija	196
Pismo iz 1920. godine	208
Aska i vuk	228
Rečnik	241